SZENT ISTVÁN KÖNYVEK

33. SZÁM

33. SZÁM

HIT LÉLEKTAN TUDOMÁNY

NEVELÉS IRODALOM

BÖLCSELET JOG

FÖLDRAJZ TERMÉSZETTUDOMÁNY

TÖRTÉNELEM SOCIOLOGIA

ÉLETRAJZ UTIRAJZ

FEJÉR ADORJÁN

RÓMAI RÉGISÉGEK

BUDAPEST
SZENT ISTVÁN
TÁRSULAT
KIADÁSA

RÓMAI RÉGISÉGEK

IRTA

FEJÉR ADORJÁN

CISZT. R. FŐGIMNÁZIUMI TANÁR

SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT

AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA

BUDAPEST, 1926.

Nihil obstat.

Dr. Nicolaus Töttössy
censor dioecesanus.

Nr. 2973.

Imprimatur.

Strigonii, die 12. Septembris 1925.

Julius Machovich
vic. generalis.

563. szám.

Imprimatur.

Zirc, 1925. aug. 13.

Werner Adolf
zirci apát.

Kiadja a Szent-István-Társulat.
Stephaneum nyomda és könyvkiadó r. t. Budapest.
Nyomdaigazgató: Kohl Ferenc.

BEVEZETÉS.

1. Róma fekvése és alapítása.

óma Latiumban, a Tiberis partjain terül el, a folyó torkolatától mintegy 25—30 kilométerre. Hét halmon és a közöttük elvonuló völgyekben épült úgy, hogy a város legmélyebb pontja, a Pantheon, az ókorban csak 11 m magasságban emelkedett a tenger színe fölé. Ennélfogva a város mélyebb fekvésű részei állandó árvízveszedelemben forogtak. De annál kedvezőbb volt földrajzi helyzete a tenger közelsége, főleg pedig Italia közepén való fekvése miatt.

Alapítása a bronzkorszakba esik. (Kr. e. XII—VIII. század.) Ebben a korszakban Közép-Italia különböző törzsei közül főleg a *latinok* emelkedtek nagyobb jelentőségre, akik Latiumban, az albai hegy és tyrrhenusi tenger között elterülő síkságon éltek. Harminc faluban *(pagi)* laktak, melyeket a vallás- és nyelvközösség tartott össze. Idővel a szövetség feje és középpontja lett az albai hegyen épült *Alba-Longa*, ahol a latin isten *(Juppiter Latiaris)* tiszteletére évenkint megülték a szövetség ünnepét *(Feriae Latinae)*. Évek multával a latin pásztorok hihetőleg úgy elszaporodtak és nyájaik annyira megsokasodtak, hogy részint a hegyvidék legelőinek elégtelensége, részint pedig az erős vulkanikus kitörések miatt kénytelenek voltak új és biztosabb otthon után nézni. Felkerekedtek tehát és az albai hegy meg a tyrrhenusi tenger között elnyuló

síkságon vonultak előre mindaddig, amíg csak útjokat nem állta egy nagy folyó, a *Tiberis*. Ennek balpartján, egy meredek, sziklás emelkedésen pihenőt tartottak. És mivel a hegy barlangjában üde forrás csörgedezett, lejtőit pedig viruló rétek borították, elhatározták, hogy letelepednek a biztos védelmet igérő magaslaton. A folyóparti emelkedést azután elnevezték *Palatium*-nak vagy *mons Palatinus*-nak, *Pales* istennő nevéről, akinek jóvoltából új hazájukba kerültek. Ugyancsak *Pales*-ről, a pásztorok istennőjéről nevezték el *Paliliá*-nak letelepülésük évforduló ünnepét is. Nem feledkeztek azonban meg a pásztorok nyájvédő istenéről *(Faunus-* vagy *Lupercus*-ról) sem, akinek tiszteletére a Palatinus északnyugati oldalán levő barlangot *(Lupercal*, ahol a monda szerint a farkas Romulust és Remust szoptatta) szent hellyé avatták és abban évenként örömünnepet *(Lupercalia)* ültek. Új községüket az alatta kanyargó folyó *(roumon)* után elnevezték Rómának, azaz folyóvárosnak, a letelepültek vezérét pedig *Romulus*-nak, ami annyit jelent, mint folyómenti vagy folyóvárosból való ember.

A hagyomány szerint Romulus alapította a palatinusi Rómát, de a történelmi kritika kideritette, hogy Romulus csak mondai hős, akinek nevét Róma nevéből költötték *(heros eponymos)*. Különben 1902-ben a Palatinus aljában feltárt sírok is azt mutatják, hogy a hagyomány szentesítette alapítási évnél, 753-nál jóval előbb, vagyis már a IX—X. században lakhattak itt telepesek és a 753-ik évre tett alapítás mondája legfeljebb a Romulus nevéhez fűződő *szervezés* halvány emlékezetére mutat vissza.

2. Róma őslakói.

A Palatinuson épült és fallal körített, négyszögalakban elterülő város *(urbs quadrata)* első lakói, a *Ramnes*-törzsbeli latin pásztorok érintkezésbe léptek a szom-

szédos Quirinalis és Capitolinus halmokon letelepült, sabin eredetű törzzsel, melynek tagjai régi uralkodójuk, Titus Tatius után *Titienses*- vagy *Tities*-nek nevezték magukat. Idővel a kereskedelmi összeköttetések és összeházasodások folytán a két néptörzs egyesült és *populus Romanus et Quirites* vagy *populus Romanus Quiritium* néven szerepel. Jóval később olvadt beléjük a *Luceres* nevű, valószínűleg etruszk eredetű törzs.

Ebből a három törzsből alakult a római nép *(populus)*, mely az ősi három törzs *(tribus)* szerint 30 *curiá*-ra, 300 *gens*-re volt felosztva úgy, hogy minden egyes törzsre 10 curia és minden curiára 10 gens jutott.

A *curiá*-k a lakott területekre való tekintettel arányosan beosztott nagyobb társaságok voltak. A curiának tehát területi csoportosítás volt az alapja. Tagjaik *(curiales)* külön főnök *(curio)* alatt önállóan rendezték társaságuk ügyeit, külön szentélyük és papjuk *(flamen curialis)* volt.

A nemzetségre *(gens)* való felosztás vérrokonságon alapult. Tagjai *(gentiles)* férfi ágon ugyanegy ős leszármazottjai voltak. A gensekbe tartozó családok *(familia)* fejei *(patres)* alkották a tanácsot *(senatus)* és az egyes családtagok *(patricii)* az ős római polgárságot.

A polgárságon kívül még két nyposztály tartózkodott az ős Róma földjén: a meghódított bennszülöttek utódai *(clientes)* és az önként bevándorolt, szabad, de minden jog élvezetéből kizárt köznép *(plebs)*.

3. Róma külső fejlődése, terjeszkedése és építkezése.

a) *A város területén.*

A kis római község már a királyok korában erős fejlődésnek indult. Területe a szomszédos dombok és völgyek bekebelezésével annyira megnagyobbodott,

hogy midőn *Servius Tullius* király (578—534.) a régi falain túl terjeszkedő várost hatalmas kockakövekből rótt sáncfallal *(agger Servii)* vétette körül és a *pomerium*-mal[1] megállapította a város határát, már mind a hét halom a város belső területéhez tartozott. A királyok nevéhez számos alkotás emléke fűződik. Ebből a korból való a Palatinus és Capitolinus között elterülő *Forum* és a mellette levő *Comitium*, a gyűlések helye, a *Pons Sublicius* (cölöphíd); a Capitoliumra vezető *Sacra via* és a Palatinus északi alján elhúzódó *Nova via;* a mons Janiculus erődítése, továbbá az állami börtön *(Carcer* vagy *Robur)*. Egyenesen Tullus Hostilius uralkodói érdemének tekinti a hagyomány a tanácsházat *(Curia Hostilia)*, épen így Tarquinius Priscus nevéhez kapcsolja a Palatinus és Aventinus között elterülő *Circus* megépítését, a Capitolinusi Juppitertemplom megalapozását és a mocsarak lecsapolására szolgáló csatorna *(cloaca maxima)* elkészíttetését.

A köztársaság idején Rómából *világváros* lett. Politikai hatalma terjedésével a város is megnövekedett. Már a Servius-féle fal építésekor kinőtt a pomeriumból, most pedig túlnőtt a falakon is. Lakossága ebben az időben legsűrűbb volt a Tiberis partjain és az Aventinus, Palatinus meg a Capitolinus között. A falakon belül össze-visszaépített házcsoportok között keskeny, legfeljebb hat-hét m széles utcák húzódtak, melyeket csak a Kr. e. 3. évszáz óta kezdtek kikövezni.

A hatalmas vízvezetékeken kívül kevés építészeti emlék maradt a köztársaság korából. A hosszas polgárháborúkat és sok tűzvészt meg a császárok átalakító

[1] Pomerium vagy pomoerium a város falai mentén levő földsáv, szabad tér, melyet sem beépíteni, sem fölszántani, sem átlépni nem volt szabad. Városalapításnál ugyanis rendszerint egy fehér bikától és tehéntől vont ekével szokták megjelölni az új telep területét, vagyis a *pomerium* barázdáját. Ennek a barázdának belső mentén építették föl a város falát.

munkáját a köz- és magánépületek egyaránt megsinylették. Az etruszk stilusban, tuffából épített, bevakolt falú és oszlopú templomok mellett csak néhány díszesebb palota lehetett a városban, melynek legnagyobb része dísztelen volt.

A császársági Róma fejlődése tulajdonképen J. Caesar felléptével kezdődik, de mégis főleg *Augustus* változtatta meg a város külső képét és pedig nem csupán a 14 regióba való beosztással, hanem a görög hatást erősen tükröztető építkezéseivel is. Méltán elmondhatta marmoream se relinquere, quam latericiam (téglaváros) accepisset. *(Suet.* Oct. 28.) Ő és utódai részint a Palatinuson épült fényes palotákkal és templomokkal, részint óriási fürdők *(thermae)*, vízvezetékek *(aquae)*, oszlopcsarnokok *(porticus)* és forumok építésével alakították át oly feltünően a világvárost.

Maga a város is hatalmas méretekben terjeszkedett, hogy a megszaporodott, körülbelül *másfélmillió* lakosságot befogadhassa. A birodalom jóléte különösen a császárság idején látszott meg Rómán. Nagy Constantinus idejében volt e városban 36 márvány diadalkapu, 19 vásártér és forum, 37 kapu, több mint 46.000 bérház (köztük négy-öt emeletesek), körülbelül 1800 palota, 423 templom, 28 könyvtár, két amphitheatrum, három színház, két circus, öt naumachia, ahol tengeri csatákat adtak elő, az épületekben és tereken hozzávetőleg 4000 bronzszobor. A pomeriumot mindig jobban és jobban kitolták. *Aurelianus* (Kr. u. 270—275.) és *Probus* (276—282.) császárok alatt elkészült végre az Aurelianus-féle fal, mely nagy részben ma is áll és a Servius falával határolt területnek majdnem *háromszorosát* fogja körül, bekebelezve már a Tiberis jobb partján levő városrészt és a mons Janiculust is.

A világvárosból a szélrózsa minden irányában pompás utak ágaztak szét. Legélénkebb forgalmú a Capuáig,

sőt később egészen Brundisiumig futó *via Appia*, a regina viarum és a belőle kiágazó *via Latina*. Mindegyik mentén számos díszes síremlék állott. Ezenkívül nevezetes a Genuánál végződő *via Aurelia*, a Mars mező déli oldalán húzódó *via Lata* stb. Ezen kitünő karban levő utak kiinduló pontja felett kapuk *(portae)* emelkedtek, melyek közül sokat befalaztak, de akárhány még ma is azon mód áll, csakhogy más néven ismeretes. Például a porta *Ostiensis* ma porta San Paolo, a *porta Appia* ma porta San Sebastiano stb.

Az élénk forgalom következtében a Tiberis hídjai is megszaporodtak. A köztársasági pons Sublicius, Aemilius, Fabricius-Cestius-féléhez és pons Milviushoz hozzájárult Augustus alatt a pons Agrippae, melynek helyére épült Caracalla alatt a *pons Aurelius* (ma ponte Sisto); Caligula és Nero idejében a *pons Neronianus* (ma némi átalakítással a ponte Sant' Angelo) stb.

A köztársasági vízvezetékek a császárság alatt még vagy tizenhárommal szaporodtak és így az összes vízvezetékek együttesen mintegy *másfélmillió köbméter* vizet juttattak a városba.[1]

A fejlődés eme felsorolt részletein kívül a köztársaság és császárság történetében különösen fontos ugyan a *Forum, Capitolium és campus Martius* épületeinek ismerete, mégsem szándékozunk ezekről sem hosszasan beszélni, hanem ehelyett inkább *Bigot*, francia műépítő domborművű, *Hoffbauer* régiségbúvár[2] és mások pontos, szemléletes képeit és térképeit óhajtjuk megszólaltatni. A legnevezetesebb építmények művészettörténeti

[1] A modern Róma ma is használja több-kevesebb átalakítással ezeket a vezetékeket és az Aqua Felicé-t leszámítva, ma is körülbelül 200.000 köbméter víz áll naponta rendelkezésére. Mikor Budapestnek még 750.000 lakosa volt, bőven elég volt napi 120.000 köbméter.

[2] Mindkettő a «L'Illustration» 1911. évi aug. 12-iki számában jelent meg. Sajnos, egyiket sem mellékelhetjük.

jelentőségéről pedig hátrább, «A római művészet» című szakaszban lesz szó.

FORUM ROMANUM.

Az 1871-ben megkezdett ásatásokból[1] előkerült maradványok elég tiszta képet nyujtanak a körülbelül 200 m hosszú és 30—60 m széles Forum fokozatos fejlődéséről.

A királyok alatt a Forum északnyugati sarkán levő *comitium* területe, egy hozzávetőleg 70 m széles és hosszú tér volt a politikai élet középpontja. Ennek északi felében állott a *Curia Hostilia*, a senatus gyűléseinek rendes helye, déli oldalán volt a *Rostra vetera* néven ismeretes szószék, mellette az idegen követségek várakozó helye: a *Graecostasis* és a gyűlés megnyitására váró senátorok gyülekező helye, a *Senaculum*. Nyugati oldalán találjuk a *carcer*-t, mely a *Janus*, *Vesta* és *Saturnus* templomaival meg a *Regia*[2] épületével együtt még a királyok korából származik. A carcer két földalatti helyisége még ma is megvan a Capitolinus tövében. A börtönt a középkortól kezdve *Carcer Mamertinus*-nak szokták nevezni. A felső trapézalakú rész *Robur* nevét azért kapta, mert tölgyfával (robur) volt kibélelve. Ebből nyílás vezetett az alatta levő boltozatos *Tullianum*-ba. A börtön ugyanis egy forrásház helyére épült. (*Tullius*=forrás; Cicero nevében a *Tullius* nemzetségnevet v. ö. a magyar Kuti-val.) Itt végezték ki Jugurthát és Catilina összeesküvő társait.

[1] Ha a Forumot környező utcák mai szintjéről nézünk le a kiásott Forumra, több méter mélyen fekszik alattunk. A régi Olympiát is hat-nyolc méter mélyről ásták ki a németek.

[2] *Regia* (sc. domus) állítólag Numa Pompilius király palotája helyén állott; a királyság idején a pontifex maximus hivatalos helyisége volt. Benne őrizték Mars isten lándzsáit, az Annales Maximi-t, külső falán pedig a consulok és triumphusok jegyzékét (*fasti consulares* és *triumphales*).

Úgy a köztársaság, mint a császárság idejében a régi Forumon inkább csak átalakító munkálatokat végeztek. Mivel azonban mindennek részletes felsorolása nagyon hosszadalmas lenne, érjük be azzal, hogy *Hoffbauer* szép visszaállítása nyomán, röviden végigvezetjük az olvasót a császársági Forum Romanum nevezetességein.

Ha a Vesta-szüzek ősi lakóhelyének *(atrium Vestae)* mai romjairól, a Forum délkeleti sarkából tekintünk végig a Forum eddig kiásott területén, az előtérből befelé húzódó út: a *via Sacra*. Ennek baloldalán a következő építmények láthatók: 1. A Vesta-szüzek hajlékának terrassza; 2. a kis, kerek *Vesta-templom*, ahol az örök tűz égett; 3. *Castor* és *Pollux* temploma (előtte a két lófékező ifjú szobra), a lovagok szentélye, melynek három igen szép korinthusi oszlopa ma is épségben van; utána 4. a *basilica Julia*, a J. Caesartól épített, hármas oszlopsorral körülvett öthajós, gyönyörű börze- és törvénykezési palota; 5. *Saturnus* temploma, az államkincstár *(aerarium)* helye, melynek nyolc ión gránitoszlopa ma is helyén van; 6. a háttérben, a Basilica Julia fölött a *Capitoliumi Juppiter* temploma.

A via Sacra jobb oldalán: 1. A *Regia*, a pontifex maximus hivatalos helyisége; 2. előtte *Divus J. Caesar* temploma; 3. *Constantius lovasszobra;* 4. *Phocas oszlopa* (Kr. u. 608-ban épült); 5. a J. Caesartól épített új szószék *(Rostra nova);* 6. a lovasszobor mögött *Septimius Severus* ma is fennálló diadalívének egy kis részlete; 7. *Concordia* temploma, mely arany és ezüst műtárgyain kívül arról is híres, hogy benne mondotta el Cicero Catilina elleni IV. beszédét, mellette 8. *Vespasianus* temploma, melynek három korinthusi oszlopa még helyén van; végre a háttérben a Concordia és Vespasianus szentélye mögött a látóhatárt beszegve 9. a *Tabularium* (levéltár) épületét láthatjuk, melynek

a Forum felé eső 71 m hosszú homlokzatán nyílt oszlopcsarnok vonult végig.[1]

Ezt a képet csak egy-két vonással kell kiegészítenünk, hogy előttünk álljon a teljes császársági Forum.

Így a *Regiá*-tól északra állott az istenített *Antoninus* és *Faustina* temploma, mely most keresztény templommá van átalakítva. Ettől nyugatra volt a *basilica Aemilia.*[2]

Fölötte a Curia Hostilia helyére épített *Curia Julia* szemlélhető, melyben ma San Adriano temploma áll (valamikor *atrium Minervae).* Antik bronz kapuja ma a Laterani székesegyház kapujában van. A curia Julia északnyugati oldalára került a *Secretarium senatus* (a senatus levéltára és segédhivatalainak helyisége).

A Forumon talán felötlik még egy-két dolog, így pl. a *puteal Libonis.* A puteal kútkerítéshez hasonló falazat, aminővel a villámsujtotta és ezért megszentelt helyeket szokták körülvenni, hogy szentségtörő járókelők hozzá ne férkőzhessenek. Közelében állott a *Marsyas*-szobor. A *Rostra* közelében látható a *miliarium Aureum,* a Rómából kiinduló utak ideális találkozó pontja, voltaképen egy kerek kőoszlop, melynek aranyozott bronzzal bevont oldalára volt bevésve a nagyobb városok Rómától való távolsága. Mellette szemlélhető az *umbilicus Romae,* a delphibeli omphalus mintájára felállított köldök. A delphii Pythia tripusa előtt levő kúpalakú követ szokták a költők a világ köldökének vagyis közepének nevezni. A rege szerint ugyanis Zeus két sast egyszerre röpített ki ellenkező irányban és azok Delphiben, az omphalusnál találkoztak.

[1] A trapézalakú épület még részben álló falaira Michelangelo Buonarroti építette rá a modern Róma városházát, a palazzo del Senatoré-t.

[2] Ennek oszlopaiból épült Rómának a hatalmas szent Péter-templom után legszebb temploma, világhírű oszloperdejével: a San Paolo fuori le mura.

Az eddigi adatokból is kiviláglik, hogy a köztársasági Forum Romanum vagy Magnum-on nem igen változtattak a császárok. Ám annál jobban vetélkedtek egymással új forumok emelésében. Ezen forumokat nem vásártérnek, hanem diszes sétahelynek szánták a dicsőséget és népszerűséget hajhászó császárok. Legfeljebb törvénykezési tárgyalásokat tartottak itt-ott rajtuk.

A *forum Nervae* vagy *Transitorium* és *forum Vespasianum* vagy *forum Pacis* mellett elsősorban kell megemlítenünk a *forum Julium* vagy *Caesaris*-t, melyet Caesar 100 millió sesterciusért vett területen építtetett. Közepén állott a pharsalusi csatában fogadott *templum Veneris Genitricis*. Szomszédos volt vele a *forum Augustum*. Valamennyi között legnagyobb és legdíszesebb császári, forum a *Traianusé* (melynek legnagyobb ékességéről a Traianus-oszlopról a Római művészet-ben szólunk).

Miután ezek a forumok mind díszes közterekké váltak, az árucikkek forgalmára külön piacokat létesítettek; ilyenek voltak a *forum olitorium* (zöldségpiac), *forum piscatorium* (halpiac) és *forum boarium* (marhavásártér) stb.

MONS CAPITOLINUS.

Északi, várszerűen megerősített csúcsán *(arx)* állott *Juno Moneta* temploma. Ebben volt sokáig az állami pénzverő, innét ered a moneta pénz jelentése. (Helyén ma a S. Maria in Aracelli-templom áll.)

A déli magaslaton, a *Capitolium*-on volt Juppiter Optimus Maximus Capitolinus temploma. Hármas cellája közül a középső volt Juppiteré, a jobboldali Minerváé és a balfelőli Junóé. A Capitolinus-hegy délkeleti oldalán meredt a *tarpeji* szikla. A Juppiter Capitolinusén kívül sok más oltár és kápolna között

állottak még Juppiter Feretrius, *J. Stator*[1], Venus és Mars Ultor temploma.

MARSMEZŐ (Campus Martius).

Nevét Mars ősrégi oltárától kapta. Ezen oltár közelében állott a Marsmező legrégibb épülete, a *Villa publica*, amely a censust tartó hatóság hivatalos helyisége. Ennek a szomszédságában terült el a comitia centuriata helyéül szolgáló nagy térség, melynek minden egyes centuria részére fonállal *(licium)*, később deszkával elkerített külön-külön helyén *(saepta)*[2] gyülekeztek szavazásra a centuriák, míg helyébe nem épült a nagyszerű szavazó-csarnok *(saepta Julia)* és szavazatolvasóház *(diribitorium)*. A campus Martiuson volt *Bellona* temploma is, hol a senatus a diadalmas hadvezéreket fogadta. A Marsmező régebben csak népgyűlések, szemlék, ünnepségek és testgyakorlatok színhelye volt, Pompeius óta azonban díszes épületek emelkedtek rajta. Első helyen említendő *Pompeius kőszinháza* és mindjárt mellette Agrippa *Pantheon*-ja, melyre a világ legnagyobb átmérőjű kupolája borul, továbbá a *circus Flaminius*.

A császárság idejében épült a *theatrum Marcelli*, melynek földszinti árkádjain a dór féloszlopok és az első emeletin az ión oszlopok még ma is megvannak. A hires színház közelében emelkedett a *porticus Pompeiana*, melyben Caesárt meggyilkolták. A Campus Martius szórakozásra berendezett épületei között sok szó esik a *thermae Agrippae*- és *Neronianae*-ről, *Domitianus stadium*-áról, *M. Aurelius* és *Antoninus* emlék-

[1] Ebben mondta el Cicero I. beszédét Catilina ellen. Különben gyakran ülésezett benne a senatus.

[2] A szavazásra körülkerített ezen területet juhakolra vagy karámra emlékeztető alakjáért *ovilé*-nek nevezték. Ezen voltak az egyes saepták.

oszlopairól és Augustus nagyszerű *Mausoleum*-áról, melyek mind a császár-Maecenások mesés gazdagságát, bőkezűségét és hatalmát hirdetik.

b) *Róma terjeszkedése Italiában és a provinciákban; világbirodalommá növekedése.*

Italia.

Az Apennini-félsziget ősrégi neve *Italia* (eredetileg *Vitalia* vagy *Vitellum*, az oszkus vitlu vagy vitaliu, ἰταλός = vitulus szótól a. m. gulyaföld) eleinte csak a legdélibb csúcsra vonatkozott. Költői elnevezései: *Hesperia, Ausonia, Oenotria.* Őslakói kétségtelenül három főcsoportra oszlottak: délen laktak a massapok és iapodok; középen az umbriaiak, oszkusok, sabinok és *latinok;* nyugaton az etruszkok. Ezen népek és törzsek kezében Italia térképe a következőkép tagozódik:

Felső-Italia az Alpesektől egész a Rubico és Macra (ma Magra) folyókig magában foglalta:

1. *Liguriá*-t, (nevezetes városai: Nicaea [Nizza], Genua [Genova]) stb.;

2. *Gallia-Cisalpiná*-t, melyet a Padus (Pó) Gallia cis- és transpadaná-ra hasít, (nevezetes városai: Augusta Taurinorum [Torino], Augusta Praetoria [Aosta], Mediolanum [Milano], Brixia [Brescia]), délre Parma, Ravenna stb.;

3. *Venetia,* (városai: Patavium [Padova], Altium [Altino]).

4. *Istria.*

Közép-Italia a Rubico és Macrá-tól a Silarus (ma Sele) és Frento (ma Fortore) folyókig. Az Apenninek hegylánca nyugati és keleti félre szakítja. A nyugati részen: 1. Etruria, 2. Latium (vetus et novum), 3. Campania.

A keleti részen feküdt: 4. Umbria, 5. Picenum, 6. Samnium.

Dél-Italiá-ban, máskép Graecia Magna vagy Majorban: 1. Lucania, 2. Bruttium, 3. Apulia, 4. Calabria.

Mindezen népek eleinte városrendszernek hódoltak, vagyis a törzsek egy-egy város körül csoportosultak, mígnem Rómának óriási küzdelmek (samnit, etruszk, gallus-háborúk, Pyrrhus támadása stb.) árán körülbelül Kr. e. 225-ben sikerült felülkerekedni és a latinok törzsének biztosítani a vezérszerepet. Később Róma világbirodalommá fejlődése közben az italiai törzsek vagy beleolvadtak vagy elpusztultak, de a római birodalom romjain a nyelvjárásokban újból feltámadtak. Rómával való jogi viszonyukat az alkotmány fejlődésénél tárgyaljuk.

Provinciák.

Róma legelőször a Pyrrhusszal és főleg Carthagóval vívott óriási harcok után terjesztette ki hatalmát Italia határain túl és vetette meg alapját világuralmának. Az I. pún háború ugyanis azzal végződött, hogy Carthago 3200 talentum (15 millió 88 ezer korona) hadisarcon kívül kénytelen volt lemondani Siciliáról és Róma épen ezen termékeny szigeten rendezte be első provinciáját Kr. e. 241-ben.

Róma ettől kezdve az Italián kívül meghódított területeket *provinciákká* alakította. A római birodalom összesen 47 provinciát számlált. Ebből Európára 27, Ázsiára 14 és Afrikára hat provincia esett.

Európai provinciák: Sardinia és Corsica (238-tól), Illyricum (229-től), Gallia cisalpina (222-től) és transalpina, Hispania citerior és ulterior, Macedonia, *Achaia* (146), Lusitania, Germania, Britannia, Rhetia és Vindelicia, Noricum, *Pannonia*, Moesia, *Dacia*.

A nevezetesebb *ázsiai* tartományok: Asia proconsularis, Bithynia Pontusszal, Galatia, Cappadocia, Pamphylia, Cilicia, Cyprus, Syria, Armenia, Mesopotamia és Assyria.

Az *afrikaiak* közül említésre méltó: Aegyptus, Cyrenaica, Numidia és Mauretania.

Ami a birodalom lakosságát illeti, Rómának Augustus idejében 800.000 lakója volt, a Kr. u. IV. században pedig 1,200.000. A provinciák lakóinak számát a *Monumentum Ancyranum*, a Kr. e. 28. évi census alapján 4,063.000 (civium capita) polgárra teszi.

Beloch szerint Kr. u. 14-ben Augustus halálakor az *európai* provinciák lakóinak száma 23,000.000 és pedig

Italia	6,000.000	lakossal
Sicilia	600.000	«
Sardinia és Corsica ...	500.000	«
Hispania	6,000.000	«
Galliae	4,900.000	«
Dunai provinciák ...	2,000.000	«
Görög-félsziget	3,000.000	«

Az *ázsiai* provinciákban volt összesen 19,500.000 lélek és pedig

Asia provincia	6,000.000	
Ázsia többi része ...	7,000.000	
Syria	6,000.000	
Cyprus	500.000	lakóval.

Afrikában:

Aegyptus	5,000.000
Cyrenaica	500.000
Africa	6,000.000,

tehát 11,500.000 lakossal. Eszerint a provinciákban a lakosság összesen 54,000.000-ra rugott.

És bátran elmondhatjuk, hogy a *központosítás*, a centralisatio, egy államban sem sikerült annyira, mint az óriási római birodalomban *(imperium Romanum)*[1],

[1] Az ókor ezen utolsó nagy birodalma a legteljesebb mértékben megvalósította az elődeitől öröklött imperialista programmot.

melynek legtávolabb eső zugát is Rómából kormányozták az ottlakók szabadságának kisebb-nagyobb mértékéhez szabott jogi megállapítások szerint. Valóra vált a nagy *Vergilius* ihletett mondása :

«Tu regere imperio populos, Romane, memento !
Hae tibi erunt artes pacisque imponere morem,
Parcere subiectis et debellare superbos !»

(Aen. VI. 851—853.)

Istenné avatott császára joggal vallhatta magát az *universitas*, vagyis az ismert földkerekség urának. Az evangéliumi szó : «Exiit edictum a Caesare Augusto, ut describeretur *universus orbis*» — színigazságot fejez ki. *Balanyi*, Imperializmus és világháború. Kath. Szemle, 1918. VIII.

I. ÁLLAMI RÉGISÉGEK.

1. A római állami élet kialakulása.

Alkotmányos küzdelmek.

óma lakossága a három ősi törzsből (Ramnes, Tities, Luceres) alakult. A három törzs 30 curiára, 300 gensre és 3000 familiára volt felosztva. A familiák fejeit *patres*-nek, a családtagokat pedig *patricii*-nek nevezték. *Ezek a patriciusok alkották az ős római polgárságot.*

Ezen polgárság mellett még két néposztályt találunk az ős Róma földjén : a *cliens*-eket és a *plebs*-et. Amazok a meghódított bennszülöttek utódai lehettek, akik az egyes patriciusi családokhoz beosztva, mint azok alárendeltjei és bérlői, a patriciusok pártfogása mellett a polgári község védelme alatt állottak. A *plebs* az önkénytes bevándorlókból vagy meghódított s lerombolt ellenséges városok áttelepített lakosaiból keletkezett. Tagjai *(plebei)* szabadok voltak, iparral és kereskedéssel foglalkoztak (akárcsak a görög μέτοικοι), részt vettek a község terheiben, de polgári jogok hijján nem folyhattak be a közügyekbe.

A lakosságnak ez a tagozódása lényegében akkor is megmaradt, mikor már a palatinusi Róma világvárossá növekedett. Csakhogy az alkotmányos küzdelmek diadalmas eredményeképen mindig többen és többen osztozkodtak a kiváltságosak jogaiban.

Eleinte az egész államvagyont és az összes jogokat kizárólag a patriciusok élvezték. Még a háborúkban szerzett földeket is közöttük osztották ki csekély bérért és így gazdagságuk folytonosan növekedett. De mivel a szorgalmas plebeiusok közül is többen meggazdagodtak az ipar és kereskedés révén és a város mindinkább rájuk szorult a háborúkban, lassan a királyok is meghallgatták a plebeiusok jogos kívánságait. A hagyomány szerint Tullus Hostilius király idejében már minden polgárnak saját háza meg földje volt. *Servius Tullius* pedig már jó részben lerombolta a válaszfalakat is, mikor egyrészt az eddigi tisztán patriciusi három tribus helyett négy újat állított fel (Palatina, Collina, Suburana, Esquilina) és azokba a lakóhely szerint az egész lakosságot beosztotta; másrészt a vagyont *(census)* tette meg a jogok és kötelességek alapjának. Ezentúl tehát mindenki vagyona arányában vett részt az adózásban és a katonáskodásban.

Még a sereg csatasorait is a vagyoni mérleg szerint osztották be, mivel mindenkinek magának kellett fegyvereiről és ellátásáról gondoskodnia.

Servius ugyanis Solon vagyonbecslése, telektörvénye nyomán hat osztályba *(classis)* sorozta be a polgárokat.

A legiók első soraiban azok állottak, akiknek teljes fölszerelésük volt. Természetesen ezek csak a legvagyonosobbak, vagyis az első osztály tagjai lehettek, akiknek a vagyona legalább 100.000 as volt.

Az I. osztálybeliek valószínűleg *egész* telekbirtokosok voltak s csak későbbi időben vették az egész telek értékét 100.000 asnak; mivel nem valószínű, hogy a régebbi időben ilyen nagy ingó vagyon lett volna. Az I. osztálybelieket máskép *classici*-nek is nevezték. Ezzel függ össze a klasszikus szó mai használata is. Niepoort szerint: *Classicos* auctores pro *antiquis* et *probatis* vulgo dicimus. Tényleg a II. századtól kezdve a klasszikus nevet az ókor jeles íróira szokták alkalmazni. Tágabb

értelemben más nemzeteknek is vannak klasszikus íróik, vagyis *remekíróik*, akik a szép tartalmat mintaszerű formában és nyelven testesítik meg, tekintet nélkül arra, hogy gondolkodásuk iránya megegyez-e a régiekével. Valamely nép *klasszikus korát* éli tudománya és művészete virágkorában. *Klasszicitás* mintaszerűség. Az alexandriai tudós könyvtárosok is bizonyos kánonokba, osztályokba sorozták az írókat kiválóságuk sorrendje szerint.

A másodikba legalább 75.000 as volt a megkívánt vagyon *(census)*, a harmadikban 50.000, a negyedikben 25.000 és az ötödikben 12.000 as. A hatodik classisba helyezte a vagyontalan népet *(capite censi* vagy *proletarii*,[1] mert csak prolesszel: emberanyaggal, vagyis ivadékukkal, gyermekeikkel adóztak).

Az I. osztály 80 gyalogos és 18 lovasszázadot *(centuria)* számlált, a II., III. és IV. 20—20 gyalogos, az V. osztály 30 gyalogos századot, a mesteremberek *(fabri)* két századot, a kürtösök, trombitások *(cornicines, tubicines)* és a capite censi egy-egy külön centuriát alkottak. Ilyen módon a hat osztályban 193 századra oszlott a nép.

Ilyenféle intézkedésekkel, a plebeiusok jogainak kiterjesztésével sikerült is a királyoknak időnként megtörni vagy legalább ellensúlyozni a patriciusok túlkapásait. Mikor azonban Kr. e. 509-ben a patriciusok forradalma Tarquinius Superbus elűzetésével véget vetett a királyságnak, még jobban kiélesedik a két rend között az ellentét és a köztársaság virtust nevelő levegőjében valóságos élethalál-harc indul meg az elnyomott plebeiusi és a kiváltságos patriciusi osztály között.

Első sikerét 494-ben vívta ki az eladósodott plebs,

[1] Már Plautus Miles gloriosus-ában eleganter dicit *proletarium* sermonem pro *vili*. Ma általában a tőkével, vagyonnal nem rendelkező s pusztán munkájuk után napról-napra élő emberek a proletárok. *Proletariatus* = szegény, tengődő néposztály. Sokszor hozzáfűződik az erkölcsi züllöttség fogalma is.

midőn a szenthegyről csak akkor volt hajlandó a városba visszamenni, miután védelmére tisztviselőket választhatott *(tribuni plebis)*. Majd sürgetésére 451-ben törvényhozó bizottságot *(decemviri legibus scribendis)* szerveztek, hogy ezentúl irott törvények alapján történjék az igazságszolgáltatás. A plebs akarata érvényesült abban is, hogy 448-tól fogva a népgyűlések *(comitia tributa)* határozata kötelezővé lett mindenkire.

445-ben a *lex Canuleia* kimondja a vegyes (patriciusnak plebeiussal kötött) házasságok törvényességét. Ettől kezdve hiábavaló volt a patriciusoknak minden erőfeszítése, mert szivós küzdelem után lassanként minden magistratus megnyilt a plebeiusok előtt is. 367 *(lex Licinia)* óta már az egyik consul is az ő soraikból került ki. Végül 300-ban a *lex Ogulnia* értelmében a pontifexek és augurok előkelő papi collegiumaiba is bejutottak a nép fiai.

De a jogegyenlőség helyreállta után ismét új társadalmi eltolódás következett be. Egyes családok ugyanis arra törekedtek, hogy lehetőleg minden hivatalt maguknak biztosítsanak. Ennek következtében a régi születési nemesek *(patricii)* helyére egy egészen új *hivatali nemesség (nobilitas, nobiles)* lépett, mely nagy összeköttetésénél fogva, főleg pedig az állami bérletekből és provinciák kormányzásából óriási gazdagságot, magánvagyont és nagybirtokokat *(latifundium)* szerzett, olcsó rabszolgamunkásaival a kisgazdákat elnyomta, szűkkeblűségével felidézte az ókor véres agrárius mozgalmait meg szociális forradalmait és a hiteleresztett köztársaság romjain előkészítette a császárság megalapítását.

A jogegyenlőség helyreálltával leomlott a politikai választófal a patriciusok és plebs között és ettől kezdve a plebsen — szemben a nobilitas-szal és a rendekkel (ordo senatorius vagy patricius és equester) — rend-

szerint a köznépet, a legalsóbb néposztályt értették. A plebset ritkán nevezik ordó-nak.

Az *ordo patricius* vagy *senatorius* tagjai eredetileg a három ősi törzs egyenes leszármazottjai, akik születésüknél és vagyonuknál fogva mindig nagy tekintélyben állottak. Közülök az idősebbek *(patres* vagy *senes)* eleinte 100-an, később 300-an, sőt a köztársaság idején 1000-en is, az állam legelőkelőbb tanácstestületét (senatus, summum et sanctissimum patrum concilium) alkották, amiért az egész rendet *ordo patricius*- vagy *senatorius*-nak nevezték. A rend megtisztelő címei : ordo amplissimus, maximus, sanctissimus.

A lovagrendnek *(ordo equester)* eleinte katonai jelentősége volt, amennyiben eleinte ők végezték a lovasszolgálatot. Az első 300 lovagot maga Romulus választotta ki a három törzsből. Számuk idővel növekedett és Servius Tullius alatt már 1800-an voltak és mindmegannyi a legvagyonosabb és legelőkelőbb polgárokból került ki. A Gracchusok idejében állandó renddé *(ordo equester)* tömörültek. Ettől kezdve (123. Kr. e.) mindenki bejuthatott közéjük, aki kifogástalanul élt, bizonyos kort betöltött és 400.000 sesterciust érő vagyonnal rendelkezett. Később idegenkedni kezdtek a hadiszolgálattól és a pénznemességet alkották.

Külön hely illette meg őket úgy a színházban, mint a circusban. A senatorok mögött következő 14 padsorban szoktak ülni. (Innét : sedeo in XIV. ordinibus = lovag vagyok.) Megtisztelő címeik : splendidissimi, fortissimi, illustres (viri. v. ö. nemes, nemzetes és vitézlő).

2. A római birodalom lakosságának politikai felosztása.

Az alkotmányos küzdelmek legszebb vívmányaképen a következő kettős szempont : a polgárjog és szabadság döntött a lakosság jogi osztályozásában.

a) A polgárjog szempontjából *(statu civitatis)* voltak : *cives* és *peregrini*.

b) A szabadság szempontjából *(statu libertatis)* : *ingenui*, *libertini* és *servi*.

a) *A polgárjog szempontjából vannak : cives és peregrini.*

A *civitas* szó vagy a polgárságot, vagy a polgárjogot jelentette. A polgárjog a polgár jogainak és kötelességének összessége. A polgárjogban benne van : a *ius suffragii*, szavazati jog, *ius honorum*, hivatalviselési jog, *ius provocationis*, melynek alapján a tisztviselők ítélete ellen a néphez fellebbezhetett, és a *ius libertatis*, a föltétlen rendelkezési jog a saját személyéről, ezért a római polgárt sem testi fenyítés, sem halálbüntetés nem érhette. Ezek voltak a polgár jogai a közéletben *(iura publica)*.

Magántermészetű jogai voltak *(iura privata)* : a *ius connubii*, amely szerint érvényes házasságot köthetett ; és a *ius commercii*, a szabad adás-vevés és költözködés joga. Aki mindezen jogokat élvezte, teljesjogú polgár volt *(civis optimo iure)*.

Ezzel szemben kötelessége volt katonáskodni és adót fizetni.

Eleinte csak a patriciusok élvezték a polgárjogot, de a jogegyenlőség helyreállításával megkapta minden törvényes házasságból származott gyermek, elnyerhette minden felszabadult rabszolga és akinek a népgyűlés megadta. Minél jobban növekedett Róma területe, annál többen kapták meg a civitást. A szövetséges háború után (Kr. e. 90—88.) Italia valamennyi szabad polgára, Caracalla császár idejében pedig (Kr. u. 211—217.) a római birodalom minden szabad lakosa.

A polgárjog elvesztését *capitis deminutió*-nak nevezték ; ez teljes *(maxima)* volt, ha a polgár rabságba esett

vagy halálra ítélték; részleges *(media, minima)*, ha csak bizonyos jogait vesztette el.

A civis Romanus[1] homlokegyenes ellentéte a *peregrinus*, az idegen, a nempolgár (régente *hostis)*. Ilyenek voltak: 1. a szorosan vett *peregrini*, vagyis a Róma területén élő, de valamely idegen állam kötelékébe tartozó szabad lakosok; 2. a szövetségesek *(socii)*; 3. a meghódított népek *(dediticii)*.

Az idegenek eleinte személyes szabadságukon kívül semmiféle jogot sem élveztek. Később azonban, főleg a kereskedelem és idegenforgalom fellendülésével elnyerhették a ius commercii-t. Sőt idővel ügyes-bajos dolgaik elintézésére még külön hatóságot is kaptak a praetor peregrinusban, ki a nemzetközi jog *(ius gentium)* alapján látott törvényt. De a teljes polgárjogból mindenkorra ki voltak zárva.

A *socii* azon itáliai államok polgárai, melyekkel Róma szövetségre lépett vagy függetlenségük elismerésével *(aequo foedere)* vagy annak kisebb-nagyobb megszorításával *(non aequo foedere)*. A szövetségesek között legkiváltságosabb helyzetük volt a latinoknak.

A *dediticii* ama meghódolásra kényszerített alattvalók, akiknek Rómával való viszonyát semmiféle foedus nem szabályozta.

b) *A szabadság szempontjából (statu libertatis) voltak: ingenui, libertini és servi.*

Mindjárt a római államélet kezdetén az egészen vagy részben szabadok *(liberi)* mellett ott találjuk a nemszabadok vagyis rabszolgák *(servi)* osztályát is. Mikor azonban már a rabszolgák is elnyerhették a szabadságot, akkor ezen felszabadultak *(liberti* vagy *libertini)* mellett

[1] A római egész büszkesége belefért ebbe a mondatba: «Civis Romanus sum, nobile et illustre apud omnes nomen», mondja Cicero de suppl. c. 64.

a polgárilag (iure Quiritium) függetleneket, szabadokat *(liberi)* meg szokták különböztetni azoktól, akik szabad szülőktől származtak *(ingenui)*.

Servi aut nascuntur aut fiunt. Rabszolga lett, aki polgárjogát elvesztette és ha kivonta magát a katonai szolgálat alól vagy nem jelent meg a censuson; mert az ilyeneket el lehetett adni *trans Tiberim*, vagyis a külföldön. De a legtöbb ember *ex captivitate*, azaz mint hadifogoly került rabszolgaságba. A rabszolgának gyermeke is rabszolga lett. A hadifoglyokat vagy megtartották az állam számára *(servi publici)*, vagy pedig eladták *(sub corona, sub hasta vendere)* a rabszolgakereskedőknél *(mangones)*.[1] Róma nagy hódításai révén igen sok rabszolga került a birodalom fővárosába,[2] hol azokat, akik szépségükkel, testi és szellemi erejükkel kiváltak, drága pénzen vásárolták meg. Jogilag a rabszolgát csak dolognak *(res)* tekintették, akivel ura mindent tehetett, amit csak akart. Azt tartották: servus nullum caput habet, vagyis a rabszolga polgárjogi szempontból halott. Tulajdonjoga *(dominium)* sem volt és ura jóvoltából legfeljebb egy kis pénzt rakosgathatott össze *(peculium)*. Pedig minden munkát: földmívelést, építkezést, bányamunkát, hajó- és kikötői teendőt ők végeztek. Az ügyesebbeket irodában könyvmásolókul, vagy nevelőkül *(paedagogi)* alkalmazták. Érdemes rabszolgáját fel is szabadíthatta gazdája. Ennek a felszabadításnak *(manumissio)* sokféle módja közül leggyakoribb volt a *manumissio per vindictam*, mikor valamely polgár *(vindex, assertor)* pálcát *(vin-*

[1] Az akkori világ leghíresebb rabszolgavásárai Delos-szigetén Athénben és Róma városában voltak.

[2] Az Aquae Sextiae (a mai Marseille közelében fekvő Aix) mellett Marius Kr. e. 102-ben aratott győzelme után 90.000 germánt adtak el rabszolgának. Caesar a galliai aduatukok közül egyszerre 53.000-et vásárolt. Alexander Severus Ktesiphonból 100.000 rabszolgát hurcolt el.

dicta) tartva a szolga feje fölött így szólt: «Hunc hominem liberum esse aio». Amire az úr gyöngéd arculütés kiséretében e szavakkal: «hunc hominem liberum esse volo», kibocsátotta kezéből *(manu mittere)* szolgáját. A *vindex* (= védelmező, szabadító, kezes) szerepét legtöbbször a praetor hivatalszolgája (lictor) töltötte be.

A felszabadítás egyéb módjai: *manumissio per testamentum* (ha végrendeletben történt), *per epistolam* (ha a rabszolgát ura levélben tette szabaddá), *inter amicos* (mikor öt tanu jelenlétében nyilvánította szabadnak), *per censum* (ha rabszolgáját beiratta a censorok lajstromába) stb.

A felszabadított rabszolgát előbbi urával szemben *libertus*-nak, másokkal szemben *libertinus*-nak nevezték. Kivételesen jó bánásmódban is részesültek ugyan, de a rabszolgák rettenetes sorsát igazán csak a mindjobban terjedő kereszténység átalakító, erkölcsnemesítő ereje tette némileg türhetőbbé.[1]

A) Az államhatalom gyakorlása.

1. A királyság alatt.

Róma első kormányformája az auktorok tanusága szerint a királyság volt. Bár a királyi hatalom életfogytig tartott, örökölhető még sem volt s a király halála után visszaszállott minden jog forrására, a népre, mely a senatus útján gondoskodott jogutódról.

A király halála után a senatus a maga kebeléből idő-

[1] Az államrégiségek egy része eredetileg Reiszer Ottó ciszterci r. főgimn. tanár tollából való. Vele együtt kezdtem meg, a Szent-István-Társulat megtisztelő felszólítására, még a világháború kitörése előtt a római régiségek és irodalomtörténet írását; de — sajnos — szegény kollégámat súlyos betegsége, majd 1915-ben bekövetkezett halála megakadályozta a nagyobb arányú munkálkodásban. Áldott legyen emléke!

szaki kormányzót *(interrex)* választott öt napra. Ez — az öt nap elteltével — kinevezte utódját ugyanannyi időtartamra. Ennek a második interrexnek már jogában volt a király kijelölése. Ha ezt nem tette, ismét új interrexet kellett kineveznie; és ez az időközi kormányzás *(interregnum)* mindaddig tartott, míg az egyik interrex az auspiciumok megtartása után a comitia curiatán a királyt ki nem jelölte *(creatio)*. A népnek joga volt a kijelölt királyt vagy elfogadni, vagy elvetni, bár az utóbbi esetről nem szólnak az auktorok. Az elfogadott királyt aztán a senatus megerősítette *(patres auctores fiunt)* s a nép a comitia curiatán külön törvénnyel *(lex curiata de imperio)* átadta neki a legfőbb hatalmat *(imperium)*.

A királyi hatalom korlátlan volt úgy a béke, mint a háború idején s személyében összpontosult a későbbi (köztársasági) magistratusok egész hatalma. Miként a családapa *(paterfamilias)* családjáról, épúgy gondoskodott a király is mint legfőbb pap, legfőbb kormányzó, bíró és hadúr az állam jólétéről s biztonságáról. Volt ugyan tanácsadó testülete *(senatus)*, melyet tetszése szerint összehívhatott, de sem ennek, sem a népgyűlésnek (comita curiata, utóbb comitia centuriata) határozatát nem volt köteles elfogadni. Így a királyság alatt sem a senatus, sem a comitia nem érvényesülhetett, csupán a köztársaság idején, a római virtus nagy tetteket termő szabad levegőjében fejlődött mindkettő az állam virágzó intézményévé.

Ha csak egy napra távozott is Rómából, helyettest nevezett ki *(praefectus* vagy *custos urbis)*. Mint legfőbb hadúrnak a lovasság parancsnoka *(tribunus celerum)* volt az állandó helyettese. Főpapi tisztében az augurok, flamines, fetiales és pontifices segítették. Mint legfőbb bírónak a duumviri perduellionis és a quaestores voltak a segédei; az előbbiek a felségsértés és hazaárulás bűnében ítélkeztek, az utóbbiak pedig a tettest igyekeztek kifürkészni gyilkosság esetén.

Birtoka a Mars-mező volt, melyet a polgárok tartoztak megmívelni; azonkívül őt illette a hadizsákmány java része.

Jelvényei *(insignia)*: a biboröltöny, azaz békében a bibortoga, háborúban a biborköpeny; vörös cipő *(mullei)*, az elefántcsontszék *(sella curulis)* és az elefántcsont kormánypálca *(scipio eburneus)*. Előtte 12 szolga *(lictor)* járt vesszőnyalábokba *(fasces)* dugott bárdokkal *(secures)*, ami az élet s halál felett való hatalmat jelentette.

2. Az államhatalom gyakorlása a köztársaság idejében.

A nép. (Populus.)

A római államhatalom súlya a népen *(populus)* nyugodott, mely akaratát a népgyűléseken érvényesítette *(populus iubet)*. Itt választotta meg a magistratusokat és itt adta át nekik a teljes hatalmat *(imperium* és *potestas)*. A népgyűléseken hozta a törvényeket, melyek egész állami életét szabályozták, ugyanitt határozott a háború és béke kérdésében s fellebbezés esetén itt döntött a római polgár élete és halála felett. Amennyiben pedig a senatust a volt magistratusokból egészítették ki, közvetve erre is kiterjedt a hatása.

Hatalmát a senatussal és magistratusokkal olyformán osztotta meg, hogy a senatus volt az irányító, a magistratusok a végrehajtó hatalom, míg a nép mint legfőbb hatalom, a döntés jogát tartotta kezében és gyakorolta a népgyűléseken.

A népgyűlések. (Comitia.)

A comitia olyan gyűlés, melyen a nép, az arra jogosított magistratus elnöklete alatt, valamely kérdésben szavazással döntött. A comitia tehát a nép különböző

politikai felosztása szerint háromféle volt: comitia curiata, comitia centuriata és comitia tributa.

A comitia curiata a patriciusok gyűlései voltak s jelentőségük a királyok korára esik. A Servius Tulliusféle reform alapján kialakult comitia centuriata óta azonban jelentőségük egyre csökkent és a patriciusi kiváltságok eltörlése után hatalmuk nagy része a comitia centuriatára szállott.

A comitia centuriata az egész nép *(populus)* gyűlése, melyen tehát mind a patriciusok, mind a plebeiusok részt vettek. Jó ideig ezek a gyűlések voltak a nép akaratának egyedüli kifejezői, bennök nyilatkozott meg a népfenség *(maiestas populi)*, míg a nép külön gyülekezeteiből *(concilia plebis)* kifejlődött comitia tributa hatalmuk nagy részét magához nem ragadta.

De a köztársaság vége felé, a polgárháborúk zürzavarában a comitiák nem tekinthetők többé a népakarat kifejezőinek, mert ekkor már vak eszközeivé lettek az erőszakos népvezéreknek, kik a nép szenvedélyét a maguk céljai szerint tudták irányítani.

A császárság nem szüntette meg a comitiákat, de azzal, hogy a választásokat a senatusra ruházta s a törvényhozásban is alárendelte a comitiát a senatusnak, minden jelentőségétől megfosztotta.

A comitiától meg kell különböztetni a contiót (előleges értekezlet). A contiókat is a magistratus hívta össze, de nem azért, hogy a nép valamely javaslat sorsáról véglegesen döntsön, hanem, hogy valamely javaslatot előzetesen megbeszéljen, mellette vagy ellene hangulatot keltsen *(suadere, dissuadere)*; vagy hogy tudomásul vegyen valamely előterjesztést stb.

Comitia curiata.

A királyság alatt Servius Tulliusig csak egyféle népgyűlés volt, a comitia curiata, vagyis a 30 curiába

osztott patriciusok gyűlése. Minden curia a maga kebelében előre megállapította szavazatát, mert minden curiának csak egy szavazata volt. A határozathozatalra abszolut többség, azaz 16 szavazat volt szükséges. A comitia curiatát a király vagy az ő megbizásából a tribunus celerum hívta össze a comitiumra, ahol az áldozat bemutatása után előterjesztette a tárgyat, melyre igennel vagy nemmel szavazhattak. A tárgyhoz hozzászólni nem volt szabad.

Jogköréhez tartozott:

Az interrex javaslata alapján a király megválasztása s a legfőbb hatalomnak *(imperium)* átruházása külön törvénnyel, az ú. n. lex curiata de imperio-val.

Fellebbezés esetén a végső itélet kimondása.

Plebeiusoknak a patriciusok közé való felvétele, végrendeletek és örökbefogadás ügyében való intézkedés.

Határozatait a senatus erősítette meg *(patrum auctoritas)*.

A comitia curiata jelentősége a comitia centuriata életbelépése után egyre csökkent, mert hatalmának legnagyobb része erre szállott át. A gyűlést a maior potestas-szal bíró magistratus hívta össze a comitiumra. Itt avatták fel a papokat és itt hirdette ki *(calare)* az elnöklő pontifex maximus a naptárt is. Ilyenkor a gyűlést comitia calata-nak szokták nevezni.

A comitia centuriata.

A comitia centuriata a Servius Tullius-féle reform alapján centuriákra tagozott nép *(populus)* gyűlése volt. A gyűlést csupán imperiummal rendelkező magistratus hívhatta össze a pomeriumon kívül, rendszerint a Mars-mezőre. Napját és tárgyát előre közzé kellett tenni.

A gyűlés napján az összehívó magistratus a gyűlés helyén (tehát a Mars-mezőn) hajnal előtt az augur segítségével auspiciumokat végzett. Ha az augur azt

jelentette, hogy a jelek nem kedvezők *(obnuntiatio)*, akkor a gyűlést elhalasztották *(alio die)*;[1] ha ellenben kedvezőek voltak, akkor a magistratus a kürtökkel jelt adatott *(classicum canere)*, hogy a gyűlés megtartható. A gyűlés napján a fellegvárra *(arx)* kitűzték a vörös lobogót *(vexillum russeum)* s a mons Janiculusra az esetleges támadások visszaverésére fegyveres őrséget rendeltek. A nép már kora hajnalban tódult a Marsmezőre, mert a gyűlést egy nap alatt okvetetlenül be kellett fejezni.

Miután a magistratus a pontifexek és augurok segítségével az egybegyült nép színe előtt az áldozatot bemutatta, először concióba hivta a népet, azután a gyűlés tárgyát terjesztette elő ezekkel a szavakkal: «Quod bonum, felix, faustum fortunatumque sit».

Ha törvényhozó gyűlés volt, itt mondották el véleményüket az illető törvényjavaslatról; a választógyűlés alkalmával itt ajánlották vagy kifogásolták az egyes jelölteket; ha pedig biráskodtak, itt hangzottak el a vádló- és védőbeszédek, miután előzőleg legalább három concióban a vizsgálatot befejezték. A concio után a magistratus a comitiát megnyitotta s a népet ezekkel a szavakkal szólította fel a szavazásra: «Velitis, iubeatis Quirites (például ut M. Tullius in civitate ne sit)».[2] Erre az egyes classisok és centuriák zászló alatt a szavazó helyiségbe vonultak *(discedere in suffragia)*. A szavazást a lovagok 18 centuriája kezdette meg, majd az I. classis 80 centuriája következett. Ha ezek (tudniillik a legvagyonosabbak) összetartottak, a több-

[1] A comitiát más okokból is el szokták halasztani vagy legalább is félbeszakították. Így ha valaki a gyűlés előtt vagy a com. folyamán mennydörgésről, vagy villámlásról tett jelentést, ha eső kerekedett vagy ha valamelyik nyavalyatörős *(morbus comitialis)* összeesett.

[2] Cic. Pro domo sua ad pontifices c. XVII. A szavazás eleinte nyilvános volt, később (a Kr. e. II. századtól) titkos.

ség már megvolt, a szavazást tehát beszüntették. Minthogy ekkép a nép szavazati joga *(ius suffragii)* csak látszólagos volt, azért a Kr. e. III. századtól kezdve sorshúzás határozta meg, hogy melyik centuria kezdje meg a szavazást *(centuria praerogativa)*.[1]

A titkos szavazáshoz minden polgár viasztáblát *(tessera)* kapott és pedig, ha választógyűlés volt, egyet s arra a jelöltek *(candidati)* közül annyi nevet írt fel, ahány magistratust kellett választani. Törvényhozó gyűlések alkalmával minden polgár két táblát kapott ezzel a felírással: U. R. (= uti rogas = igen) és A. (= antiquo = nem). Végül a biráskodó gyűléseken minden szavazó hármat, ilyen betükkel: A. (= absolvo = felmentem), C. (= condemno = elitélem) és N. L. (= non liquet = nem vagyok a dologgal tisztában). A szavazótáblákat akkor kapták, mikor a keskeny hidakon *(pontes)* át a bekerített szavazóhelyre *(saepta)* mentek, hol a táblák egyikét az ott álló kosárba dobták. A szavazás után a kosarat *(cista)* a szomszédos épületbe *(diribitorium)* vitték, ott a szavazatszedők *(diribitores)* a szavazatokat összeolvasták s pontokkal jelezték (puncta ferre = szavazatot kapni). A szavazás eredményét a magistratus kihirdette *(renuntiatio)* s a népet e szavakkal bocsátotta el *(dimittere)*: «Si vobis videtur, discedite Quirites».

A comitia centuriata határozatait jóváhagyás *(patrum auctoritas)* végett a senatus elé kellett terjeszteni. A senatusnak ez a jóváhagyó joga azonban a törvényhozó comitiákra nézve Kr. e. 339 óta, a választógyűlésekre nézve pedig 287-től fogva üres formalitássá lett, amennyiben ettől kezdve a jóváhagyást már a törvényhozó, illetőleg a választógyűlés előtt meg kellett adnia.

[1] A *centuria praerogativa* szavazata sokszor döntő volt, a következők rendesen vele szavaztak.

Az elfogadott törvényt *(lex perlata)* érctáblára vésve az aerariumba helyezték.

A comitia centuriata hatásköréhez tartozott:

A magasabb tisztviselők (consul, praetor, censor) választása; törvényhozás és támadó háború esetén a hadüzenet; fellebbezés esetén a biráskodás.

Comitia tributa.

A comitia tributa a tribusokba osztott polgárság *(populus)* gyűlése volt.

Kr. e. 494-ben a plebs nemcsak tisztviselőket kapott a maga ügyeinek védelmére, hanem arra is jogot nyert, hogy tisztviselőinek hívására adandó alkalmakkor a maga ügyeinek megbeszélése végett össze is gyülekezhessék. A nép e gyűléseit *concilia plebis*-nek nevezték s határozataik eleinte csak a plebset kötelezték. A patriciusokkal vívott harcok folyamán azonban a plebs mindig nagyobb hatáskört és ezzel mindig több és több jogot biztosított magának ezen gyűléseken. Első vívmánya volt, hogy saját tisztviselőit ezeken a gyűléseken választhatta; második, hogy tisztviselőinek biztosította a birságolás jogát *(multae dictio)*, melynek alapján pénzbirságot róhattak arra, aki intézkedéseiknek ellenszegült. Végre kivívta, hogy határozatai az egész polgárságot kötelezzék. Ettől kezdve már a patriciusok is helyet kértek a gyűlésein, mivel ott nem egyszer az ő érdekükről is határoztak. Ebben az időben kezdik ezeket a gyűléseket comitia tributá-nak is nevezni s ettől kezdve már nemcsak a tribunus, hanem valamelyik consul is összehivhatta a népet tribusonként.

A comitia tributa lefolyása nagyjában megegyezett a comitia centuriatáéval, de törvényhozó gyűléseit rendesen a forumon vagy a circus Flaminiusban tartotta. Hatásköréhez tartozott:

Saját tisztviselőinek s a kisebb magistratusoknak

(aediles, tribuni plebis, quaestores) megválasztása; biráskodás nem politikai természetű pörökben, például uzsorában és döntés birságkirovás esetén; törvényhozás; a külföldi királyokkal való béke és szövetség megkötése.

A senatus.

A senatus, a köztársaság legfőbb tanácsadó gyülekezete, mely az évről-évre változó magistratusok mellett lassanként a legtekintélyesebb kormányzó testületté emelkedett.

A magistratusok, a felelősség megosztása végett minden fontosabb ügyben a senatus tanácsára támaszkodtak, minek következtében a senatus irányította intézkedéseiket s végül egészen alárendelte akaratának. Igy jutott kezébe a vezérszerep és felügyeleti jog a vallásügyekben, az állam pénzügyi viszonyaiban s a provinciák kormányzásában.

Másrészt a nép döntő hatalmát is alá tudta rendelni a magáénak, mert sikerült meggyőznie arról, hogy mindenkor az ő akaratának kifejezője s a nép jólétét még a néppel szemben is meg akarja óvni. Ezért kívánta meg a nép határozatainak törvényerőre való emelkedéséhez az ő jóváhagyását is *(patrum auctoritas)*. Ez a kifejezés: Senatus populusque Romanus (SPQR) mutatja legjobban a senatus tekintélyének a néphatalommal való teljes egybeforrását. Ezen alapon nyert később beavatkozást az egész törvényhozásra, igazságszolgáltatásra és a választásokra.

Az állam külügyeiben is az ő akarata érvényesült a hadüzenetnél s a békekötésnél; ő határozta meg a római legiók s a szövetséges csapatok számát, gondoskodott a hadsereg ellátásáról s a köztársaság későbbi korában a fővezérről. Ugyancsak a senatus fogadta az idegen népek s királyok követeit is.

A senatust csak a magistratus cum imperio (consul, praetor, dictator, decemviri legibus scribendis, tribuni militum consulari potestate) és a néptribunus hivhatta össze *(senatum convocare vagy cogere)* valamely az augur által felavatott helyre, sokszor valóságos templomokba (például templum Concordiae vagy Saturni, vagy Jovis Capitolini), legtöbbször a curiába. Üléseinek nem volt határozott ideje, tehát bármely napra összehivhatta a magistratus, a comitia napjait leszámítva. Azonban a hónapok elsején (Kalendae) és közepén (Idus), továbbá a consulok beiktatása napján rendes ülései voltak A napirendet napkeltétől napnyugtáig okvetetlenül le kellett tárgyalni, mert éjjeli üléseket csak rendkívüli, sürgős esetekben tarthattak. Az ülésteremben egyedül a senatorok s a magistratusok szolgái (scribae, lictores, praecones) lehettek jelen, a hallgató közönségnek a (nyitott) ajtón kívül volt a helye.

A senatus ülései előtt az összehivó magistratus az éj csendjében megfigyelte az égi jeleket s ha kedvezők voltak, házában áldozatot mutatott be s a praeco hivó szavára a gyűlésbe sietett.

A gyűlés relatióval kezdődött s ez abból állott, hogy az illető magistratus, mint elnök, e szavakkal: «Quod felix, bonum, faustum fortunatumque sit populo Romano Quiritium referimus ad vos patres conscripti», előterjesztette a senatus napirendjét *(referre ad senatum)*. A relatiót a rogatio követte, azaz sorban, névleg *(nominatim)* felszólította a senatus tagjait véleménynyilvánításra *(sententiam rogare)*. Ebben a felszólításban szigorú rendet kellett tartania. Először a princeps senatust[1] szólította föl, azután következtek a consulares,

[1] A *princeps senatus* rangban a legelső senator volt, kinek neve a censoroktól összeállított névsorban az első helyen állt, rendszerint a censorii között a legidősebb; a császárság alatt maga a császár.

praetorii, aedilicii, tribunicii, quaestorii. Ha a következő év magistratusait már megválasztották (magistratus designati), ezeket kellett ugyanazon magistratusi sorrendben először felszólítania. Így a consul designatust még a princeps senatus előtt is, a praetor designatust a praetorii előtt stb.[1] A véleménynyilvánítás folyamán megengedték a tárgytól való eltérést is (egredi relationem), főleg mikor a határozathozatalt meg akarták hiúsítani.

Midőn az elnök már mindenkit felszólított, szavazásra bocsátotta a tárgyat (discessio) e szavakkal: «Qui hoc censetis illuc transite, qui alia omnia, in hanc partem». Erre minden senator felkelt helyéről s a terem azon részére ment, hol az ő véleményének képviselői álltak *(pedibus in sententiam ire)*. A szavazatok megszámlálása után (numeratio senatus) kihirdette az eredményt s a gyűlést e szavakkal zárta be (mittere vagy dimittere senatum): «Nihil vos moramur, patres conscripti».

Ha a senatorok nem voltak jelen határozatra képes számban *(senatus infrequens)*, a gyűlést mindaddig el kellett halasztani, míg határozatképes számban (100—150 és a lex Cornelia óta 200, *senatus frequens)* nem jöttek össze.

A senatus határozatait senatus consultum-nak vagy senatus auctoritas-nak nevezték. A *senatus consultum* (rövidítve SC.) olyan jogérvényes határozat, melynél semmiféle alaki hiba nem történt és így senki sem emelt ellene óvást (intercessio). A *senatus auctoritas* ellenben jogi erőre nem emelkedett tanácshatározat, melynek jogérvényességét épen az ellene emelt óvás akadályozta meg. De ha az akadályt eltávolították, a senatus auctori-

[1] Tehát minden senatort fel kellett szólítani s az illető csak akkor beszélhetett, ha felszólították. A mai parlamenti szokást, hogy szólásra senkit sem szólítanak fel s csak az beszél, aki szólásra jelentkezik (feliratkozik), a rómaiak nem ismerték.

tas is consultummá lett. A senatus consultum főrészét, mely a tulajdonképeni határozat lényegét, magvát tette, *senatus decretum*-nak nevezték.

A senatus határozatait érc- vagy fatáblákra vésve régebben Ceres templomában helyezték el és az aediles plebis őrizetére bizták, Kr. e. 367 óta pedig Saturnus templomában (aerarium), majd az állami levéltárban (tabularium) vigyáztak rájuk a quaestorok.

A köztársaság idejében egészen Caesarig csak a senatus határozatait foglalták írásba. Caesar már a senatus ülés minden mozzanatát leiratta s a hivatalos lapban *(acta* populi diurna) közzététette. A császárság alatt folytatták ugyan a senatus üléseinek leírását, de a közzétételt már Augustus beszüntette.

Brutus mindjárt a köztársaság megalapozásakor a senatus leolvadt számát a lovagrendből válogatott új tagokkal *(conscripti)* 300-ra egészítette ki.

Caesar a senatus tagjainak számát 900-ra emelte s sok oly elemet vett fel a senatusba, mely tekintélyét csökkentette. Augustus a nem odavaló elemek kihagyásával a senatus létszámát 600-ra szállította le, a census senatoriust egymillió sesterciusban (mintegy 264.000 kor.) és a senatori kort (aetas senatoria) a 25. életévben állapította meg.

A senatus gyakorolta a vallási és a pénzügyekben a legfőbb felügyeleti jogot, ezenfelül joga volt a császár kinevezése, sőt szükség esetén letétele is (például Nerónál), a magistratusok választása, a törvényhozás és az igazságszolgáltatás. Külön provinciái voltak (provinciae senatoriae), melyeket önállóan kormányzott. Azonban ez a hatalma csak látszólagos volt s idők folyamán mind többet és többet vesztett jogaiból. Idővel a császár akaratának vak eszközévé lett s oly szolgai meghunyászkodást tanusított, hogy maga a császár is nem egyszer undorral fordult el tőle.

A magistratus.

A magistratus szó jelentette a néptől választott tisztviselőt is, meg a hivatalt is; ezért magistratum gerere = hivatalt viselni. És mivel a népnek a választásban megnyilatkozó akarata minden tisztviselőre megtisztelő volt s vele semmiféle díjazás sem járt, ezért a hivatalt *honos*-nak is nevezték. Tehát magistratum gerere annyi, mint honorem gerere.

A köztársaságnak első és hosszú ideig egyedüli főtisztviselői a consulok voltak. Idővel, a plebsnek a patriciusokkal viselt harcában mindig több és több hivatal *(magistratus)* keletkezett, melyek — a plebs külön tisztviselőit kivéve — mind a consulságból fejlődtek s annak ügy- és jogkörét csonkították.

Az összes magistratusokat (az interrex, dictator és magister equitum kivételével) a nép választotta a maga gyűlésein. Minden magistratus betöltésénél ugyanazok az elvek érvényesültek, azaz ugyanarra a tisztségre mindig két tisztviselőt választottak, de csak egyévi tartamra s mindig bizonyos törvényszabta sorrendben (t. i. a Kr. e. 180. évi lex Villia annalisban megállapított ranglétra, azaz cursus honorum szerint). A magistratust mindenki a quaesturán kezdte: ez volt az első lépcső a tisztségekre *(primus gradus ad honores)*, csak ezután pályázhatott az aedilitas curulisra, majd a praeturára s végre a consulatusra.

Ugyanez a törvény határozza meg az életkort is, melyben egy-egy tisztségre pályázni lehetett. Igy a quaestura törvényes kora a 30-ik életév volt, az aedilitas curulisé a 37., a praeturáé a 40., a consulatusé a 43. életév.

Aki valamely tisztséget el akart nyerni *(petitor)*, annak a szabályszerű időben, személyesen kellett jelentkeznie a választást vezető magistratusnál *(profiteri)*.

Ez a jelentkezést vagy elfogadta *(nomen accipere)*, vagy visszautasította *(nomen non accipere)* minden okadatolás nélkül. Az elutasítás ellen a jelentkező a senatushoz föllebbezhetett. Ha a magistratus a jelentkező nevét felvette a jelentkezők lajstromába, akkor pályázó *(candidatus)*[1] lett s a választásig terjedő időt arra használta fel, hogy a választók jóindulatát a maga számára biztosítsa *(ambire)*. Különös képesítést egyik hivatalra sem kívántak, de csak teljes jogú, feddhetetlen előéletű és ép, egészséges testű polgár pályázhatott, aki katonai kötelezettségének már eleget tett s ugyanabban az időben más hivatalt nem viselt. A lex Villia annalis (Xr. e. 180.) rendelkezése szerint annak, aki curulisi hivatalt viselt, legalább két évig kellett várnia *(biennium legitimum)*, amíg a következő curulisi méltóságra pályázhatott *(intervallatio honorum)*.

A megválasztott tisztviselő, míg hivatalát el nem foglalta, csak designatus volt ugyan (pl. consul designatus), de már akkor is föl volt ruházva hivatalának minden méltóságával, megvesztegetés *(ambitus)* miatt azonban be lehetett vádolni.

A hivatalbalépés ideje változott. Régibb időben (a pún háborúk előtt) március 15-én *(Idibus Martiis)* léptek hivatalba, később Kr. e. 153-tól január 1-én *(Kalendis Januariis)*. A néptribunusok rendesen december 10-én (IV. Id. Dec.) foglalták el hivatalukat, a quaestorok pedig december 5-én (Nonis Decembribus). A hivatalbalépés alkalmával minden magistratus megesküdött a fennálló törvényekre *(iurare in leges)*. Ha hivatali éve alatt meghalt, helyébe az év hátralevő részére mást választottak, kit magistratus suffectus-nak neveztek (pl. consul suffectus).[2] A consulok, praetorok

[1] Nevét az erősen fehérített togától kapta *(toga candida)*, melyet azért viselt, hogy már messziről könnyen felismerhessék.

[2] Csak a meghalt censor helyébe nem volt szabad újat választani. *(Liv.* V. 31.)

sőt a quaestorok hivatali évét is meg szokták hosszabbítani a hadviselés és a provinciák kormányzása érdekében s az ily magistratus neve pro magistratu volt (pro consule, pro praetore, pro quaestore, amiből idővel proconsul, propraetor, proquaestor lett). Minden magistratusnak joga volt évközben is lemondani *(abdicare se magistratu)*, letenni azonban nem lehetett. A rendes tisztviselők közül a *maiorest* hivataluk lejárta után, a *minores*-t pedig annak tartama alatt is felelősségre vonhatták intézkedéseikért.

Ép ezért a hivatali év leteltével a magistratusoknak meg kellett esküdniök *(eiurare magistratum)*, hogy a fennálló törvények és legjobb belátásuk szerint jártak el hivatalukban s ettől kezdve a viselt hivatal szerint a megtisztelő quaestorii, aedilicii, praetorii, consulares, censorii néven szerepeltek.

A néptől választott tisztviselők mellett kinevezett (rendkívüli) tisztviselők is voltak, így az interrex, dictator és praefectus urbi, kiket rendkívüli időben a legmagasabb magistratus nevezett ki és akik hivatalukat a kinevezés után azonnal elfoglalták.

A magistratusok hivatalos hatalmát potestasnak hívták, melynél fogva minden magistratusnak joga volt rendeleteket kibocsátani *(ius edicendi)*, auspiciumokat végezni *(ius auspiciorum)*, a népet összehívni abból a célból, hogy valamit közöljön vele *(ius contionem habendi)* és tiltakozni hivataltársának intézkedései ellen *(ius intercedendi)*. Ezekhez járult a legmagasabb rangú tisztviselők (consul, praetor) azon külön joga, hogy összehívhatták a comitiákat *(ius agendi cum populo)* és a senatust is *(ius agendi cum patribus* vagy *ius senatum consulendi)*. Engedetlenség esetén karhatalmat is alkalmazhatott *(ius coërcitionis)*, vagyis birságot róhatott az engedetlenkedőre, sőt el is fogathatta.

A teljes királyi hatalmat, mely elsősorban a legfőbb

katonai és bírói hatalmat jelentette, imperium-nak nevezték. Ez Kr. e. 367-ig csak a consult illette meg, attól kezdve a praetort is. Az imperiumot azonban csak külön törvény *(lex curiata de imperio)* alapján a város területén kívül, a katonai köpeny felöltése után gyakorolhatták, a város területén a föllebbezési jog korlátozta. Ismertető jelük a vesszőnyalábos lictorok, akik a városon kívül bárdokkal *(fasces cum securibus)*, a város területén pedig bárdok nélkül *(fasces sine securibus)* jártak előttük.

A római állami hivatal *(munus)* mint afféle tiszteletbeli állás[1] nem járt díjazással, hanem kitüntetés *(honor)* számba ment, ami néha igen nagy költségbe került a tisztviselőnek. De annál nagyobb tisztelet övezte a hatósági személyeket; ha egy magasabb rangú magistratus valahol megjelent, mindenki felállott, az utcán tisztelettel tértek ki útjából, akik lovon ülve találkoztak vele, leszállottak stb. Az aedilis curulistól fölfelé megillette őket a biborral szegélyezett toga *(toga praetexta)* s az elefántcsont szék *(sella curulis)*, melyen ülve végezték hivatalos teendőiket.

A nagy tisztelet elkísérte őket a magánéletbe is, mert hivatali évük leteltével bekerültek a senatusba, nyilvános ünnepek alkalmával magukra ölthették egykori hivataluk díszöltönyét s ha magasabb (aedilis curulistól fölfelé) hivatalt viseltek, utódaik a nobilitas tagjai lettek. Haláluk után hivatalos díszruhájukban temették el őket. A magistratusokat felosztjuk: rendes vagyis állandó *(ordinarii)*, rendkívüli *(extraordinarii)* és tartományi *(provinciales)* magistratusokra. A rendes magistratusok, melyeket évről-évre ugyanazzal a hatáskörrel választottak, voltak a consulok, censorok, prae-

[1] Ilyen officium nobile volt a régi jó magyar világban például a nagytekintetű alispáni vagy szolgabírói tisztség, melyre rendesen nemes emberek vállalkoztak fizetés nélkül.

torok, aedilisek, quaestorok és néptribunusok; a rendkívüliek, akiket csak szükség esetén bizonyos időre s meghatározott hatáskörrel választottak, illetve neveztek ki: az interrex, dictator, magister equitum, praefectus urbi, decemviri legibus scribendis, tribuni militum consulari potestate s a rendkívüli bizottságok. A tartományok magistratusai *(magistratus provinciales)* voltak: a proconsul, propraetor; segédeik a *legati* és a pénztár kezelői *(quaestores)*.

*Consules *f*		Ordinarii (állandóak)	Maiores	Magistratus
*Praetores *f*	urbani			
	peregrini			
*Censores				
Interrex *f*		Extraordinarii (rendkívüliek)		
*Dictator *f*				
*Magister equitum *f*				
Praefectus urbi *f*				
Decemviri legibus scribendis *f*				
*Tribuni militum consulari potestate *f*				
Tribuni plebis			Minores	
Aediles	*curules			
	plebis			
Quaestores	urbani			
	classici			
Procons., propraetores; segédeik: legati, quaest.			Provinciales	

A * (csillaggal) jelölt magistratusokat megillette a sella curulis, épen ezért e hivatalokat *magistr. curules*-nek nevezték; a *f* fascesszel jelzett meg mind magistratus cum imperio.

A rendes magistratusok.

Consul.

A királyok elűzése után a római nép a teljes királyi hatalmat két tisztviselőre ruházta, kiket egy-egy évre választott s eleinte hadvezéreknek *(praetores)* vagy bíráknak *(iudices)*, utóbb tiszttársaknak *(consules)* nevezett. Azonban a teljes királyi hatalom gyakorlását korlátozta az a körülmény, hogy a consulokat csak egy évre választották, mindegyik teljes királyi hatalommal rendelkezett s egymást kölcsönösen ellenőrizve egyik a másiknak intézkedéseit meg is semmisíthette, ha azokat az államra veszélyeseknek tartotta.

Ha évközben egyikük meghalt, az életben maradt consul új választásról gondoskodott s az újonnan választottat consul suffectus-nak nevezték.

Béke idején, ha mindkét consul a városban tartózkodott, a hatalmat havonkint felváltva gyakorolták; a kormányzó consult consul maior-nak hívták s csakis őt illette meg a 12 lictor.

Mióta a plebsnek a patriciusokkal vívott küzdelmében hatáskörükből a census tartását a censoroknak (Kr. e. 443.), az igazságszolgáltatást pedig a praetoroknak (Kr. e. 366) kellett átengedniök, főtisztük abban állott, hogy a senatus és a nép gyűléseit összehívták, határozataikat végrehajtották s a magasabb magistratusok választását vezették. Ha az állam biztonságát nagy veszély fenyegette, a senatus külön határozattal *(senatus consultum ultimum)* az alkotmányt felfüggesztve rendkívüli hatalommal ruházta fel őket: «Videant consules, ne quid respublica detrimenti capiat», vagyis ezzel kihirdették az ostromállapotot (ma *statárium*).

Háború idején ők voltak a hadsereg vezérei s ha

ugyanannál a hadseregnél együtt működtek, naponként felváltva gyakorolták a főhatalmat. Mint hadvezérek gondoskodtak a szokásos négy legióról s régebben ők nevezték ki a tiszteket *(tribuni militum)*, ennek joga azonban idővel a népre szállt. Sulla óta hivatali évök alatt *(suo anno)* mindkét consul Rómában maradt s csak ennek leteltével mentek a provinciákba mint proconsulok.

Kitüntető jelvényeik voltak a toga praetexta, sella curulis és a 12 lictor. Róluk nevezték el az évet.

A császárság alatt a consulság jelentősége aláhanyatlott s lassankint puszta cím lett. Választottak ugyan consulokat, sőt a császárság első századának második felében évenkint többet is, úgy hogy egy-egy évben néha 8—10 consula is volt a birodalomnak; de jogai csak látszólagosak voltak. Jó ideig még vezette ugyan a senatus tanácskozásait s a senatus elé utalt bűnvádi pereket, de minden ténykedésében a császár akarata érvényesült.

Praetor.

Kr. e. 367-ben, midőn a lex Licinia-Sextia értelmében a consuli méltóságot a plebeiusok is elnyerhették, a patriciusok a consulok jogköréből kiszakították a legfőbb biráskodást s azt egy újonnan szervezett magistratusra, a praetorra ruházták. Ezen új magistratus szervezésével egyúttal állandó helyettest is akartak biztosítani a consuloknak, kik, mint a hadsereg fővezérei, majdnem állandóan a harcmezőn tartózkodtak.

Midőn a praetor hivatalba lépett, rendeletet *(edictum)* adott ki, melyben a követendő jogi elveket körvonalozta. E rendeleteket a legtöbb esetben az utód is magáévá tette *(edictum perpetuum tralaticium)* s így lassankint az egész római köz- és magánjog forrásaivá lettek.

A praetor rendszerint csak polgári perekben volt a legfőbb bíróság. Tiszte abban állott, hogy felvette a pört s megindította a vizsgálatot. Azonban a per tárgyalását s az itélethozatalt rendesen külön birákra *(iudices)* bizta. A bűnvádi perek a nép itélőszéke *(comitia)* elé tartoztak s itt a praetor csak a tárgyalás napját tűzte ki. Ezért sohasem távozhatott a városból tíz napnál hosszabb időre.

Eleinte (az I. pún háborúkig) csak egy praetor volt; később az ügykör növekedtével egy új praetori állást szerveztek s ez új praetor az idegeneknek *(peregrini)* egymást közt, valamint az idegenek és római polgárok közt támadt pörös ügyeket intézte s ezért az előbbivel, a praetor urbanus-szal szemben praetor peregrinusnak nevezték.

A provinciák számának növekedtével a praetorok száma is emelkedett.[1] És mivel a Kr. e. 149-ben felállított állandó törvényszékek *(quaestiones perpetuae)* elnökei is ők lettek, azért Sulla nyolcra emelte számukat. Ettől kezdve szokássá lett, hogy a praetorok is épúgy, mint a consulok, hivatali évük alatt Rómában maradtak és pedig a praetor urbanus és a praetor peregrinus rendes ügykörében, a többi hat a quaestiones perpetuae élén. Caesar alatt számuk 16-ra emelkedett. Hivatali évük leteltével kisorsolták egymást között a provinciákat s mindegyikük, mint propraetor a maga provinciájába ment. Itt teljes birói és katonai imperiummal kormányoztak. Intézkedésük s egész kormányzói rendszerük ellen hivatali évük alatt nem volt fellebbezésnek helye, csak hivatali évük leteltével emelhettek panaszt ellenük a senatus előtt.

[1] A meghódított Sicilia (Kr. e. 242.), továbbá Sardinia és Corsica számára két új praetort választottak s ezzel számuk négyre, a két Hispania (Hispania citerior és ulterior) részére kijelölt két új praetorral pedig hatra emelkedett.

Hivatalos jelvényük a toga praetexta, sella curulis s a városban kettő, a provinciában hat lictor.

A császárság megtartotta a praeturát is, de más hatáskörrel bizta meg. A biráskodás részben a praefectus praetorio, részben a praefectus urbi között oszlott meg s a praetor legfőbb teendője az állam ünnepi játékainak rendezése lett.

Igazságügy.

A rómaiaknál minden jogsértésnek causa volt a neve. Ha a sérelem az államot érte, causa publicá-nak nevezték, ha magányos embert, causa privatá-nak Az előbbiben a bűnvádi törvényszékek ítélkeztek, az utóbbi a polgári törvényszékek elé tartozott.

1. Polgári törvényszékek.

A bírák.

A királyság idején maga a király volt a legfőbb bíró, tehát hozzá tartoztak a polgári perek is. A királyság bukása után egész Kr. e. 367-ig a consulok biráskodtak. Ekkor azonban erre a célra külön magistratust szerveztek, a praeturát.

A praetoron kívül más magistratusoknak is volt biráskodó joguk. Igy a censorok különösen az állami birtokok körül felmerült vitás esetekben (határigazítás, bérlet stb.) ítéltek; a curulis aedilis a vásári, a quaestor az adóügyekben, a pontifex maximus pedig a vallási kérdésekben, főleg a Vesta-szüzek bűnügyeiben döntött.[1] Italia municipiumainak és coloniáinak egészen önálló

[1] Midőn nagy veszély idején gyors intézkedésre volt szükség, a senatus dictatori hatalommal ruházta fel a consulokat. Igy Kr. e. 63-ban a consulok a senatustól nyert felhatalmazás alapján ítélték halálra s végeztették ki Catilina cinkosait.

biráskodási joguk volt. A praefecturákban a római praetor, a provinciákban pedig a helytartó (proconsul vagy propraetor) volt a legfőbb biró.

A római jogszolgáltatásnak sajátságos jelensége, hogy a praetor a legtöbb esetben a pört csak felvette, de a további vizsgálatot és az itélethozást a bíróságra bizta. Ezért hivatalba lépése után azonnal összeállította a bírák névsorát *(album iudicum)*. Az ő felhivására minden kiszemelt polgár köteles volt bírói tisztet vállalni. Az nem számított, hogy jártas volt-e a törvénytudományban vagy sem, mert a hozzáértőktől mindig kérhetett felvilágositást. A birák C. Gracchusig a senatus, C. Gracchus óta a lovagok és Sullától kezdve vegyesen a senatorok, lovagok és tribuni aerarii sorából kerültek ki.

A birák vagy állandó bíróságok voltak, vagy esetről-esetre kirendelt magánbirák.

Az állandó bíróságokhoz tartozott: a tizes bizottság *(decemviri litibus iudicandis)*, mely szabadságvesztéssel járó perekben itélt. A százas bizottság *(centumviri)* az örökségi, a magántulajdonra vonatkozó perekben s mindazokban az esetekben döntött, melyeket a törvény nem utalt világosan más bírósághoz.

A magánbírákat *(iudices privati)* egyes esetekre a praetor rendelte ki. Ha a pörös felek meg tudtak egyezni valamely bíróban, kérhették a praetort, hogy a döntést is erre bizza ; és a praetor e kérést rendesen teljesítette is. A magánbírót iudex-nek hívták, ha a pör tárgya oly világos volt, hogy a törvény betüinek egyszerű alkalmazásával is könnyen dönthetett ; vagy arbiternek, ha a pör szövevényes anyagát csak vita útján tisztázhatta s így az itéletet a méltányosság *(aequitas)* alapján kellett kimondania. Ide soroljuk még a recuperatores nevű társas bíróságot is, mely a római nép és alattvalói közt támadt sérelmes ügyekben itélkezett

s ép ezért rómaiakból s az illető alattvalókból választott bírákból állott.

A peres felek helyettesről is gondoskodhattak, ha nem biztak jogi ismereteikben vagy ékesszólásukban. Ezeket a helyetteseket vagy ügyvédőket a római perrendtartás patronusok-nak, vagy advocatus-oknak nevezi. Az előbbiek felük érdekében beszédeket tartottak s minden módon azon voltak, hogy ügyét diadalra juttassák. Az utóbbiak csak jogi tanácsaikkal támogatták ügyfelüket és a tárgyalásra is elmentek, hogy jelenlétükkel bátorítsák őket, de védőbeszédet nem mondtak. Pénzt vagy jutalmat egyikük sem fogadhatott el a felektől.

A tárgyalás teljes nyilvánosság előtt folyt le eleinte a comitiumon, Caesar óta pedig a basilicákban és csak bizonyos napokon *(dies fasti)*. Sem ünnepeken, sem ünnepi játékok idején, sem a dies nefastin nem bíráskodhattak. Nagyobb törvényszünet *(iustitium)* is volt tavasszal, aratás idején s ősszel, a szüret alkalmával

A tárgyalás lefolyása.

A tárgyalás két részből állott: az első rész a praetor előtt folyt le (tárgyalás *in iure)*, a második a bíró előtt (tárgyalás *in iudicio)*.

In iure. Az eljárás azzal kezdődött, hogy a felperes ellenfelét a praetor elé idézte *(in ius vocare)*. Ha az alperes nem jelent meg, a felperesnek joga volt tanuk jelenlétében *(antestari)* a törvény elé hurcolni *(in ius rapere)*, bárhol találta is házán kívül. Ha azután sok nehézség után ellenfelét a praetor elé állíthatta, a praetor meghallgatta a panaszt és a védekezést s miután a tényállással tisztába jött, a felek maguk választották ki a bírák lajstromából azt, akiben mindketten megbiztak. A bíró személyében való megállapodás után a

praetor írásba foglalta a bírói megbizást, a per mibenlétét, az eljárás módozatait *(formula)* s ezzel az okmánnyal a bíróhoz utasította a feleket.

In iudicio. A bíró a felektől átvett praetori rendeletből a bírói megbizatásról értesülvén, kitűzte a döntés napját. A tárgyalás napján mindketten megjelentek a bíró előtt és miután előbb a felperes, utána pedig az alperes a maga igazát hosszabb beszédben *(peroratio)* kifejtette, a bizonyításra *(probatio)* került a sor.[1] Ezt az itélet követte, mely ellen már nem volt fellebbezés *(res iudicata)*.

A XII táblás törvény szerint az elitéltnek 30 napot adtak, hogy az itéletben kimondott kötelezettségének eleget tehessen. Ha ezt elmulasztotta, eleinte csak személyében büntették, azaz a felperesnek joga volt őt elfogatni *(manus iniectio)* s három vasárnapon a nép elé állítani. Ha senki sem vállalt érte kezességet *(vadimonium)*, a felperes megölhette, eladhatta rabszolgának vagy magánál tarthatta mindaddig, míg kötelezettségének eleget nem tett. Később (Kr. e. a III. századtól) vagyonilag is felelőssé tették, azaz megzálogolták birtokát *(pignoris captio)*, vagy egész vagyonát a felperesnek itélték oda *(missio in bona)*.

2. Bűnügyi bíráskodás.

Minden az állam ellen elkövetett vétség *(causa publica)* a bűnügyi biráskodás elé tartozott.

A királyság idején a király vette fel a bűnvádi pert, a további vizsgálatot azonban s az itéletet segédeire *(duumviri perduellionis és quaestores parricidii)* bizta, kiknek itélete alól eleinte a comitia curiatához, utóbb,

[1] Bizonyítani mindig annak kellett, aki állított valamit. (Affirmanti incumbit probatio.)

Servius Tullius óta a comitia centuriatához lehetett fellebbezni.

A köztársaság idején bűnvádi pörökben eleinte a consul, később a praetor elnöklete alatt a comitia centuriata itélkezett. Csak a nép és az ő tisztviselői ellen elkövetett vétségek tartoztak a tribunusok elnöklete alatt összehivott comitia tributa elé.

A comitiák igazságszolgáltatása egyrészt nehézkes is volt, másrészt a nép ingatag szeszélye folytán megbizhatatlan is. Azonkívül a népgyűlés tárgyát egy nap alatt el kellett végezni, ami bonyolult esetnél lehetetlen volt. Igy lassanként az a szokás honosodott meg, hogy a nehezebb, bonyolultabb bűnesetet egy külön, rendkívüli bizottságra *(quaestiones extraordinariae)* ruházták s az mondott itéletet is a nép nevében. Ez indította a rómaiakat arra a gondolatra, hogy a sűrűbben előforduló bűnesetek megitélése céljából a rendkívüli bizottságok helyett állandó törvényszékeket *(quaestiones perpetuae)* szervezzenek. És mivel a provinciák helytartóinak és adóbérlőinek zsarolása *(crimen repetundarum)* ellen is majdnem évről-évre merültek fel panaszok, először erre a vétségre állitottak fel állandó törvényszéket. Idővel számuk egyre szaporodott, úgy hogy Sulla óta már a

de ambitu (hivatalkeresés vesztegetéssel),
de falso (hamis tanuságra való csábítás, okmányhamisítás),
de maiestate (a népfenség megsértése),
de peculatu (állampénzek elsikkasztása),
de repetundis (zsarolás),
de sicariis (orgyilkosság),
de veneficio (mérgezés),
de vi (erőszak) eseteiben mindig külön-külön állandó törvényszék itélkezett.

Tárgyalás a comitia előtt.

Vádat csak az a magistratus emelhetett, amelyik a comitiát összehivta. A magistratus három egymás után következő vasárnapon ismételte a vádat a nép előtt s csak azután következett a tárgyalás. Itt is, miként a polgári perekben, a vádlottnak *(reus)* joga volt ügye védelmét patronusra bizni, ha nem bizott szónoki képességében ; sőt az itélet kimondása előtt önkénytes számkivetésbe is mehetett. A vád és a védelem előterjesztése után a bizonyító eljárás következett. Mindegyik fél azon iparkodott, hogy tanukkal is támogassa a maga igazát. Rabszolgák tanuvallomását csak akkor fogadták el, ha kínpadon csikarták ki belőlük *(quaestio per tormenta)*. A tanuk kihallgatása után a szavazás következett s azután az itélet, melyet a comitia elnöke hirdetett ki.

A bűnvádi perekben a vádlott a vád emelésétől kezdve gyászruhát *(toga sordida)* öltött s a tárgyalásra nem ritkán kis gyermekeit is magával vitte, hogy a bírákat szánalomra indítsa.

A quaestiones perpetuae.

Az állandó törvényszék elnökei a praetorok voltak, kiknek számát Sulla nyolcra emelte. Azonban még így sem jutott minden quaestio élére külön praetor, mert a praetor urbanus és praetor peregrinus régi ügykörében is perekkel volt elfoglalva s így némely praetor két quaestio elnöke is volt. Ezen állapoton kívánt segíteni Caesar, midőn a praetorok számát előbb tízre, majd 14-re, végre 16-ra emelte. Hogy egy-egy praetor mely quaestio élére kerüljön *(praeesse quaestioni)*, arról vagy a senatus, vagy a comitiák, vagy a sorshúzás *(sortitio)* döntött *(praeficere quaestioni)*. Voltak olyan quaestiók, melyeknek ügyköre a legsűrűbben előforduló vétségek

miatt jóval nagyobb volt, mint a többié (például de sicariis, de veneficio); ezek élére a praetor mellé társelnököt is *(iudex quaestionis)* adtak, rendszerint a volt aedilisek közül.

A bírákat évről-évre a praetor nevezte ki.

Vádlóul *(postulator)* mindenki felléphetett s ha vádja igaznak bizonyult, jutalmat kapott vagy az elítélt vagyonából, vagy az államkincstárból. A hamis vádlót azonban megbélyegezték, mert homlokára C. *(calumniator)* betűt sütöttek.

Ha szükségét látta a vádlott, vagy maga választotta a védőjét, vagy a praetortól kérte.

Az eljárás úgy kezdődött, hogy a vádló azzal a kéréssel *(postulatio)* járult a forumon a praetor elé, hogy engedje meg néki egy bizonyos egyénnek a bevádolását. Néha (mint ez a siciliaiaknak Verres elleni pörében történt) többen is jelentkeztek ugyanabban az ügyben vádlókul. Ilyen esetben először azt állapították meg, hogy ki legyen a fővádló *(accusator)* s kik a vádlótársak *(subscriptores)*. Mindegyikük hosszabb beszédben *(divinatio)* szokta kifejteni az okokat, melyek alapján igényt tart a vádolásra. A fővádló és a vádlótársak kijelölése után a praetor a vádlott jelenlétében a pört felvette, azaz a vádlott nevét a hivatalos jegyzékbe beiktatta *(nominis receptio)* s egyúttal meghatározta a tárgyalás napját.

Ha a tárgyalás napján a vádló nem jelent meg, a pört megszüntették, de jogában volt másnak felújítani. Akkor is megszüntették az eljárást, ha a vádlott időközben önkénytes számkivetésbe ment. Ha azonban ezt nem tette, sem meg nem jelent, makacsság címén *(in contumaciam)* marasztalták el.

A tárgyaláson a felek neveinek kikiáltása *(citatio)* után rögtön kisorsolták a bírákat. Mindkét fél tiltakozhatott azon bíró ellen, kiben nem bizott meg. A bíró-

ság megalakulása után először a fővádló terjesztette elő vádját, melyet a vádlótársak esetleg kiegészítettek. Erre következett a vádlott védekezése s a patronus beszéde. A beszédek elhangzása után tartották meg a bizonyító eljárást, a tanuk kihallgatását. A tárgyalást a szavazás *(sententia)* s az itélet kihirdetése fejezte be. Az itélet alól nem volt fellebbezés.

A bírák kis viasztáblákkal szavaztak, melyekre vagy A. *(absolvo)* betű volt bevésve, vagy C. *(condemno)*, vagy N. L. *(non liquet* = nem világos előttem). Ha a beadott szavazólapok harmadrészén N. L. állott, új vizsgálatot rendeltek el s a pört teljesen újra tárgyalták *(ampliatio)*. Kr. e. 111 óta *(lex Servilia repetundarum)* a zsarolási perekben két tárgyalást *(actio prima és actio secunda)* tartottak *(conperendinatio)*.

A büntetések.

A halálbüntetésnek *(summum supplicium)* különféle nemei voltak. Legszokottabb volt a római polgárnál a lefejezés *(securi percutere)*, melyet rendesen megvesszőzés *(virgis caedere)* előzött meg. Legrégibb neme volt a tarpéji szikláról való letaszítás *(de saxo deicere)*, mellyel az árulókat büntették és az akasztás *(infelici arbori suspendere)*. Rabszolgákat s a provinciák alacsonyabb rangú, nem római elitéltjeit keresztre feszítették *(cruci affigere)*. Szokásban volt a börtönben való megfojtás is *(laqueo gulam frangere)*.[1] A szülő- s rokongyilkosokat bőrzsákba varrva a folyóba vetették *(insui voluerunt in culleum vivos atque ita in flumen deiici)*. A császárság korában az elitéltet a nyilvános játékok alkalmával vagy a vadállatok elé vetették *(condemnare ad bestias)*, vagy gladiátori mérkőzésre kényszerítették *(condemnare ad ferrum)*.

[1] Igy végeztek például Catilina cinkosaival is a Tullianumban. *Sall.* Coniur. Cat. c. 55.

Nem halálos büntetések: a számkivetés *(exilium)*, mely önkénytes is lehetett, ha a római polgár valamely főbenjáró büntetés elől kivándorolt *(soli mutatio)*. A számüzetést, mint törvényszéki büntetést csak a császárság alkalmazta relegatio és deportatio alakjában. Ezzel velejárt a tűz és viz használatának eltiltása is *(interdictio aquae et ignis)*. A relegatio csak néhány évre szólt s a száműzött nem vesztette el vagyonát; ellenben a deportatio in insulam életfogytig tartott s minden vagyonától megfosztotta a bűnöst, kit egy szigetre szállítottak.

A pénzbirság *(multa)* rendszerint nem haladta meg az elitélt vagyonának felét. Csak ritkán itélték el egész vagyonának elvesztésére.

A köztársaság vége felé a kényszermunkára *(ad opera publica)* való itélés is szokásba jött.

Censor.

Servius Tullius alkotmánya értelmében úgy a patriciusok, mint a plebeiusok vagyonuk arányában vettek részt a jogok gyakorlásában és a kötelességek teljesítésében. De mivel a vagyoni állapot folytonos változásnak van alávetve, a consulok rendszerint öt évenkint szoktak censust tartani. Megtörtént azonban, hogy a folytonos háborúk miatt a vagyonbecslés *(census)* is elmaradt s a nép — sokszor jogtalanul — a régibb census alapján gyakorolta jogait s kötelességeit. Akár ezért, akár mert e fontos ténykedést nem akarták megosztani a katonai tribunusokkal *(tribuni militares consulari potestate)*, kik közé plebeiusokat is választottak, a patriciusok Kr. e. 443-ban új magistratust szerveztek, a censurát, mely főkötelességéről, a censustartásról kapta nevét *(censor a censendo)*. A censorok száma kettő volt s hivatali idejük öt évre terjedt, mert egy év alatt nem voltak képesek köte-

lességeiket elvégezni. Később 18 hónapig voltak hivatalban.

A szerény kezdetből induló magistratus idővel oly nagy jelentőségre tett szert, hogy ez lett a legfontosabb s egyúttal a legtiszteletreméltóbb tisztség, amennyiben a censorok ügyeltek fel Róma közerkölcsiségére, a senatusra s a lovagrendre, döntöttek a becsület és becstelenség kérdésében s legfőbb kezelői lettek az állam pénzügyeinek. Ezért bár rangban — mint magistratus sine imperio — a consulok és praetorok után következtek, tekintélyben fölöttük álltak (sanctissimus magistratus). Rendszerint a volt consulokból választották őket s csak egyszer viselhették e tisztséget.

A vagyonbecslés a Mars-mezején a villa publica előtt folyt le szabad ég alatt, ahol a nép az auspiciumok után a praeco hivására tribusonkint összesereglett. A névleg felszólított családapa a censor elé járult s a tribusok elüljáróinak és bizalmi férfiainak, nem ritkán a praetorok és néptribunusok jelenlétében eskü alatt bevallotta *(profiteri)* nevét, korát, családi állapotát s vagyona nagyságát. Aki ez alól magát kivonta (incensus), legtöbbször eladták rabszolgának, vagyonát pedig elkobozták. A táborban levő katonák között külön bizottság tartott vagyonbecslést.

A vagyonbecslést a polgárok új névsorának (tabulae censoriae) összeállítása, a lovagok felülvizsgálása *(recognitio equitum)* s a senatus tagjainak kiegészítése *(lectio senatus)* követte.

A lovagok felülvizsgálása a forumon történt. A lovagok széles biborsujtással prémezett díszöltönyükben *(trabea* t. i. togá-ban), lóháton a censorok elé járultak. Aki katonai szolgálatának már eleget tett s a hadsereg kötelékéből ki akart lépni, azt olyanformán bocsátották el, hogy az államtól kapott lovat elvették tőle. Ha valaki érdemetlenné vált a lovagrendre, kizárták

(equum adimere). Ezután megalkották a lovagok 18 új centuriáját s kijelölték a princeps iuventutis-t.[1]

Ugyanekkor történt a senatus kiegészítése is *(lectio senatus)* s ha a lajstrom átvizsgálásánál a senatori méltóságra érdemetleneket találtak, vagy olyanokat, akiknek vagyona annyira csökkent, hogy a senatori censust nem ütötték meg, azokat a senatusból kizárták *(senatu movere)*. Az új lajstromokat (album senatorum) a nép előtt a rostrumról felolvasták.

Abból, hogy a vagyonbecslés alkalmával minden kifogásolt polgárt kérdőre vonhattak s megbüntethettek, idővel a censorok új s igen fontos tiszte fejlődött ki, t. i. a közerkölcsiség fölött való ítélkezés *(censura morum)*. Ezt a hatalmukat éreztették, valahányszor büntetéssel sujtották a vallástalanságot, a gazdaság s a család elhanyagolását, a nőtlenséget, a könnyelmű elválást, feslett életmódot, a hivatalos kötelesség elhanyagolását stb. Szokottabb büntetéseik *(notae censoriae)* voltak: a lovagrendből (equum adimere) s a senatusból (senatu movere) való kizárás, alsóbb tribusba (tribu movere) való beosztás, a földadó önkénytes felemelése *(aerarium facere)* stb. Azonban ezen büntetések kiszabásánál mind a két censornak egyet kellett érteni. Ebben az esetben csak a következő censorok szüntethették meg a büntetést.

Az egész vagyonbecslést ünnepi tisztító áldozat *(lustrum)*[2] fejezte be. Az áldozati állatokat (sertés = = sus, juh = ovis és bika = taurus, innét *suovetaurilia)* a Mars-mezőn felállított hadsereg körül háromszor körülvezették, majd az egyik censor bemutatta az áldozatot s könyörgött a haza jólétéért az istenekhez.

[1] *Princeps iuventutis* volt, aki a lovagok új lajstromán (album equitum) első helyen állott. A császárság alatt így nevezték a császári ház ifjú tagjait.

[2] Ma lustrum szón általában öt évi időszakot értünk.

Az áldozat bemutatása után az egész hadsereg a censorok vezetésével a városba vonult, amire a censorok megváltak hivataluktól.

Végül a censorok voltak az állam pénzügyeinek legfőbb kezelői s a közmunkák legfőbb őrei ; ugyanazt az ügykört töltötték be, mint a mai pénzügyminiszter. Számon tartották az állam bevételeit s kiadásait, felügyeltek arra, hogy az egyes magistratusok költségvetéseiket túl ne lépjék s bérbe adták a provinciák adóit a bérlőknek *(publicani)*. Ugyanők gondoskodtak ezenfelül a nyilvános épületek, vízvezetékek, utak építéséről, s jókarban tartásáról.

A császárság alatt a censura megszünt. A vagyonbecslést a császári tisztviselők végezték, a censor egyéb teendőit pedig a császár. A nyilvános épületekre, utakra, vízvezetékekre külön e célra kinevezett hivatalnokok *(curatores operum publicorum)* ügyeltek fel.

Aediles.

Kr. e. 494-ben, midőn a nép *(plebs)* a patriciusok beleegyezésével a maga ügyeinek védelmére két néptribunust választott, egyidejűleg két segédet is adott mellékjük, kiket aedilis plebis-nek nevezett. Tisztök eleinte abban állt, hogy végrehajtották a néptribunusok parancsait, foganatosították az elfogatásokat, végrehajtották a büntetéseket s felügyeltek Ceres templomára, hol a nép határozatait *(plebiscita)* őrizték, végül azon ban a nép önálló tisztviselőivé lettek.

Midőn 367-ben a lex Licinia-Sextia értelmében a plebeiusok is elnyerhették a consuli méltóságot, a patriciusok sorából is választottak két aedilist *(aediles curules)*. Cicero (de leg. III. 3.) így körvonalazza teendőiket : «Suntoque aediles curatores urbis, annonae, ludorumque sollemnium».

Mint curatores urbis felügyeltek a város közbizton-

ságára s köztisztaságára; gondoskodtak a forgalom háborítatlan lebonyolításáról s a kövezetről, továbbá a censorság megüresedése esetén a nyilvános és magánépületek jókarban tartásáról.

Mint curatores annonae vigyáztak a piacra. Gondoskodtak a város ellátásáról, hogy elegendő élelmi szere legyen, hogy a súlyok és mértékek hitelesek legyenek, az árakat önkényesen ne emeljék. Ők osztották ki az ingyengabonát is a senatus rendeletére.

Mint curatores ludorum sollemnium rendezték az ünnepi játékokat. Költségeiket az állam fedezte bizonyos összeg erejéig. Midőn azonban a fényűzés terjedése s az igények növekedése folytán ez az összeg nem volt elegendő, a hiányt a sajátjukból kellett fedezniök. Épen ezért egyik-másik aedilis óriási összegeket áldozott a játékok fényének emelésére, csakhogy biztosítsa a maga részére a nép jóakaratát abban az esetben, ha majd magasabb magistratusra pályázik.

Míg az aedilis curulisoknak kijárt a toga praetexta s a sella curulis, az aediles plebist semmiféle hivatalos jelvény vagy külső dísz nem emelte, de személyük szent és sérthetetlen volt. Jelentőségük egyre jobban fogyott. A császárság alatt már csak a *cura urbis* tartozott hozzájuk. A cura annonae, a praefectus annonae és a cura ludorum a praetor hatáskörébe vágott. Végül az egész aedilitas megszünt.

Néptribunusok. (Tribuni plebis.)

A néptribunatus létesítése Kr. e. 494-re esik, midőn az elnyomott és eladósodott nép csak úgy akart a szent hegyről a városba visszatérni, ha védelmére saját kebeléből tisztviselőket választhat. A hagyomány szerint mindjárt ott a helyszinén szemelték ki az első két néptribunust. Számuk idővel öt, Kr. e. 449 óta tízre emelkedett. Számuk eme növekedése korántsem volt elő-

nyös, mert egyetlen egynek tiltakozása már meghiusította a többi működését.

A tribunusokat a plebs a saját kebeléből a maga gyűlésein választotta az egyik tribunus elnöklete alatt; patricius csak abban az esetben lehetett néptribunus, ha a plebs által adoptáltatta magát *(transitio ad plebem)*. Minthogy személyük szent és sérthetetlen *(sacrosancti)* volt s őket sem hivataluktól megfosztani, sem bármikép bántalmazni nem volt szabad, utoljára hatalmukat annyira kiterjesztették, hogy végül fölléje kerekedtek minden magistratusnak.

A néptribunusok hatalmának *(tribunicia potestas)* alapja a ius auxilii volt, vagyis hogy egyes plebeiusokat a patriciusi magistratus eljárásával szemben oltalmukba vehettek. Ezt a jogukat azonban nem gyakorolhatták volna, ha óvást nem emelnek *(intercedere)* a magistratus hivatalos ténykedése ellen; vagy ha engedetlenség esetén az illetőt meg nem rendszabályozhatták volna akár elfogatással *(prensio)*, akár megbirságolással *(multa)*, akár halálbüntetéssel. Így fejlődött ki a ius auxilii-ből az óvásemelés *(ius intercedendi)*, az elfogatás *(ius prensionis)*, a megbirságolás *(ius multae dictionis)* s a halálbüntetés joga *(ius necis)*.

Fontos joguk volt továbbá a plebsszel való tárgyalás joga *(ius agendi cum plebe)*, mely szerint a népet tribusonkint összehívhatták s az egész népre kötelező határozatokat hozhattak. Ezeken a gyűléseken szokta választani a nép tisztviselőit, később a kisebb magistratusokat is s mivel a néptribunusok törvényjavaslatokat is terjeszthettek a népgyűlések elé, nagy hatással voltak a törvényhozásra.

Befolyással voltak a senatus határozataira is. Eleinte nem vehettek részt a senatus ülésein, hanem csak a terem ajtaja előtt ülve hallgatták a tanácskozást. Később azonban helyet kaptak a teremben, szavukat

is fölemelhették a tanácsban, sőt össze is hívhatták a senatust. Ha a néptribunusok közül senkinek sem volt kifogása a senatus határozata ellen, akkor C. *(censuere)* betűvel aláírták. Hatalmukat azonban csak a város területén belül gyakorolhatták s hogy az ügyes-bajos nép mindig megtalálhassa őket, a várost nem volt szabad elhagyniok s házuknak éjjel-nappal nyitva kellett lennie.

Sulla erősen megnyirbálta a néptribunusi hatalmat, de Pompeius visszaállította. A császárság alatt is megmaradtak a néptribunusok, de hatalmuk a császáré mellett csak látszólagos volt.

Quaestores.

A quaestorok bűnügyi és pénzügyi tisztviselők voltak. A királyság idején a király két tisztviselőt nevezett ki a gyilkosságok kipuhatolására s ezeket quaestores parricidii-knek nevezték. A köztársaság megtartotta e tisztviselőket ugyanezzel a hatáskörrel, idővel azonban az államkincstár *(aerarium)* őrzését és kezelését is rájuk bizta *(quaestores aerarii)*. Ezt a kettős hatáskört megtartották az állandó törvényszékek *(quaestiones perpetuae)* felállításáig, ettől kezdve azonban túlnyomólag pénzügyi tisztviselők lettek. Számuk eleinte kettő volt, Kr. e. 421-ben megkettőzték számukat s kettő mindig a városban működött *(quaestores urbani* vagy *aerarii)*, kettő pedig a háborúba menő vezért követte *(quaestores classici)*. A provinciák számának növekedésével az ő számuk is növekedett. Sulla 20-ra, Caesar 40-re emelte. Augustus császár ismét 20-ra szállította le.

A *quaestores urbani* hatáskörébe tartozott a Saturnus templomában levő államkincstár őrzése és kezelése a censor felügyelete alatt. Itt őrizték továbbá a hadijeleket,[1] az államokmányokat, főleg a senatus határo-

[1] A zászlókat ők adták át a kapuk előtt a fővezérnek, mikor a harcmezőre indult, visszatérésekor pedig átvették tőle.

zatait és az összes törvényeket. Felügyeltek ezenkívül az állam bevételeire és kiadásaira is és működésükről pontos lajstromot *(codices expensi et accepti)* vezettek.

Román kívül Italia többi részében négy külön quaestor ügyelt fel az állam pénzügyeire, a bevételekre és kiadásokra. (Állomáshelyük Ostia, Cales, az Alpokon innen fekvő Gallia és Lilybaeum volt.) Az Ostiában székelő quaestornak kellett azonfelül Rómát a szükséges gabonamennyiséggel ellátni.

A quaestores classici a fővezér táborában vagy a helytartó udvarában a pénztárt kezelték. Ők fizették ki a zsoldot és adták el a hadizsákmányt s a rabszolgákat. Néha a hadvezér egyes hadtestek vezetésével és az igazságszolgáltatással is megbizta őket.

A quaestura a császárság alatt is fennállott azzal a különbséggel, hogy a quaestores urbani tisztét a császártól kinevezett praefecti aerarii vették át. A quaestores Augusti a császár titkárai voltak; ők szokták felolvasni a császár indítványait a senatusban.

A quaestura volt az első lépcső a tisztségekre *(primus gradus ad honores)*. Kitüntető jelvényükről nem tudunk.

Alsóbbrangú tisztviselők. (Magistratus minores.)

A magasabb rangú tisztviselőkön kívül alsóbb rangú tisztviselők is voltak, kik részint az igazságügy s a városi közigazgatás szolgálatában álltak, részint pénzügyi tisztviselők voltak. A quaesturára rendszerint csak azok pályázhattak, kik már viselték ezen kisebb hivatalok egyikét vagy másikát. Valamennyit a comitia tribután választották s viginti sex viri néven ismeretesek. Ezek voltak:

A decemviri litibus iudicandis, azaz tíz tagú bírói testület (esküdtszék), mely szabadságvesztéssel járó perekben itélt.

Tresviri capitales vagy nocturni börtönfelügyelők

s hóhérok voltak. Ők ügyeltek egyúttal az éjjeli csendre és nyugalomra.

Quattuorviri iuri dicundo oly municipiumok bírái, melyeket Róma az önálló biráskodás jogától megfosztott.

Tresviri moneta es az állami pénzverők felügyelői

Quattuorviri viis in urbe purgandis a városi utak tisztántartásáról gondoskodtak.

Duoviri viis extra urbem purgandis a városon kívül eső utak tisztántartására ügyeltek.

Rendkívüli tisztviselők. (Magistratus extraordinarii.)

Dictator és magister equitum.

Ha súlyos baj fenyegette az államot, például belső lázadást kellett elfojtani *(seditionis sedandae causa)*, vagy veszedelmes külső háborút viselni *(belli gerendi causa)*, sőt néha a comitiák tartására *(comitiorum habendorum causa)* s ünnepi játékok rendezésére is *(ludorum habendorum causa)*, korlátlan hatalommal felruházott *dictatort* alkalmaztak.

A dictatort a senatus külön határozata alapján *(senatus consultum de dictatore creando)* mindig a consulok egyike nevezte ki *(dictatorem dicere)* a volt consulok közül. Hivatala csak hat hónapra terjedt, de ezalatt az összes magistratusok hatásköre szünetelt és ezen idő leteltével akkor is le kellett mondania, ha nem végezhette be azt az ügyet, amely miatt kinevezték. Ha pedig előbb végezte dolgát, azonnal le kellett mondania. Felelősséggel senkinek sem tartozott s vele szemben a néptribunusok intercessiója sem volt érvényes.

A kinevezés úgy történt, hogy a consulok egyike, kit vagy a kölcsönös megegyezés, vagy a sorshúzás erre kijelölt, hajnal előtt, az éj csendjében *(noctis silentio)* megfigyelte az égi jeleket s azután kinevezte a dictatort.

Jelvényei voltak a sella curulis, a toga praetexta s

24 lictor a vesszőnyalábokba tűzött bárdokkal *(fasces cum securibus)*.

Kinevezése után azonnal segédet vett maga mellé, a *magister equitum*-ot, ki mindenben helyettesíthette. Ezt is megillette a sella curulis s a toga praetexta, de csak hat lictor kisérte.

Miként a királyság idejében a király halála után a hatalom visszaszállott a népre, mely a senatus útján gondoskodott jogutódról, úgy történt ez a köztársaság idejében is, midőn Rómának nem voltak consulai, vagy azért, mert mindkettő meghalt, vagy, mert mindkettő lemondott. Ilyenkor a senatus a maga kebeléből időközi kormányzót nevezett ki *(interregem creare)* öt napra. Az új interrex azután az öt nap leteltével ismét kijelölte ugyanannyi időre a maga utódját; s ez az interregnum mindaddig tartott, míg az egyik interrex a consulválasztó gyűlést meg nem tartotta. Az első interrex e gyűlést még nem hivhatta össze.

Ha a király csak egy napra távozott is a városból, helyettest nevezett ki. Ez volt a királyi kormányzó *(praefectus urbi)*. A köztársaság idején is ez volt a consulok helyettese, midőn a városból távoztak. Csak később lett állandó helyettesük a praetor urbanus. Ettől kezdve azután a praefectus urbira évenként csak egyszer volt szükség, mikor tudniillik a latin ünnepek megtartására az összes tisztviselők az Alba mellett fekvő hegyre vonultak *(praefectus urbi feriarum Latinarum)*.

A plebs hosszas sürgetésére előbb egy bizottságot küldöttek Görögországba Solon és egyes városok törvényeinek tanulmányozására, majd ennek visszatérése után Kr. e. 451-ben tíz tagból álló bizottságot *(decemviri)* választottak teljes consuli hatalommal a törvények megírására *(legibus scribendis)*. Működése ideje alatt (mely két évig tartott) nemcsak minden magistratus,

hanem a föllebbezési törvény is szünetelt. Maradandó alkotásuk a tizenkéttáblás törvény.

443-tól kezdve consuli hatalommal felruházott hadi tribunusok *(tribuni militum consulari potestate)* kormányozták az államot Kr. e. 367-ig (mikor a lex Licinia-Sextia értelmében a consulok egyikét már a plebeiusok közül választották). Ezen időközben azonban nem mindig voltak haditribunusok ; néha consulokat is választottak s mindenkor a senatus határozta meg, hogy a következő évben consulok lesznek-e a soron vagy haditribunusok.

A magistratusok szolgái. (Apparitores.)

1. Minden magasabb magistratusnak bizonyos számú szolgaszemélyzet állott rendelkezésére, melyet ő maga nevezett ki s mely az államkincstárból rendes fizetést *(merces)* kapott. E szolgák szolgálati ideje csak egy évig tartott ugyan, de a következő évre ismét kinevezhette az új magistratus s így némelyikük életfogytig szolgált ugyanabban a hivatalban. Fontosságuk abban rejlett, hogy az illető hivatal egész ügykörét ismerve az új magistratus tanácsadóivá s támaszaivá lettek.

Legfontosabbak voltak a scribae (irodatisztek), kik közül a quaestorok mellé beosztottak *(scribae quaestorii)* emelkedtek legnagyobb tekintélyre. Ők szerkesztették és vezették a quaestorok felügyelete alatt az állam számadási könyveit.

2. A lictores az imperiummal járó magistratus szolgái voltak, kik hivatalos megjelenésük alkalmával előtte vitték a hatalom jelvényeit : vesszőnyalábokat *(fasces)*. Legnagyobb tekintélye annak volt, aki közvetlenül a magistratus előtt haladt *(lictor proximus)*.

3. Viatores, rendőrszolgák, akik a vádlott törvénybe idézését s az elfogatásokat foganatosították.

4. Praecones, a kikiáltók, akik a senatorokat a sena-

tusba, a népet a comitiákba vagy az ünnepi játékokra hivták.

3. A császárság alatt.

Az actiumi ütközetben (Kr. e. 31.) Octavianus utolsó ellenfelétől is megszabadult s mint diadalmas hadvezér állt érette mindenre kész vitéz hadserege élén.

Róma teljesen kimerült a hosszas küzdelmekben. A véres polgárháborúk annyira megrendítették az állam épületét és úgy kiölték a bizalmat, hogy állandó rettegés vagy tompa fásultság ült a kedélyekre, mert legjobbjaik mind «elhulltanak a hosszú harc alatt» vagy a proscriptiók borzalmaiban. «Cum ferocissimi per acies aut proscriptione cecidissent.» Nyugalomra, békére vágyott mindenki s lelkesen üdvözölte azt, aki a béke áldásaival készült elárasztani a birodalmat. A provinciák is vágyakozó szemmel lesték az idők változását, mivel csak enyhülést jelenthetett súlyos, vigasztalan helyzetükben. Ily körülmények között nem volt nehéz Octavianusnak a monarchia megalapítása.

Első sorban arra törekedett, hogy senki se gondoljon a köztársaság pusztulására, hanem mindenki azt higgye, hogy az továbbra is fennáll. Ezért a köztársasági magistratusokat is meghagyta ideig-óráig, csakhogy a senatus révén lassanként valamennyit magára ruháztatta.

Igy midőn Kr. e. 29-ben Egyiptomból visszatért, a senatus az örökös imperator *(proconsul)* címmel tüntette ki s ezzel a hadsereg legfőbb urává tette. Ennek biztosítása végett a főhadiszállás, azaz a császári palota védelmére külön testőrcsapatokat *(praetoriani)* szervezett, melyek kilenc cohorsból állottak (egyenként 1000 emberrel) s ezek közül hármat Rómában tartott, hatot pedig Italia különböző városaiban osztott szét őrségül. Utóda, Tiberius valamennyit Rómába hozta s

a porta Viminalis előtt épített kaszárnyákban (castra praetoria) helyezte el.

Kr. e. 28-ban a senatus már a princeps civium és a princeps senatus nevével tisztelte meg. Ezzel az állam legelső polgára lett s először nyilvánította véleményét a senatus ülésein és először szavazott, ami a többi senator szavazatára természetesen nagy hatással volt.

Az Augustus címet Kr. e. 27-ben vette föl a senatus óhajára. A rákövetkező évben megkapta az örökös néptribunusi hatalmat, majd a censori, a consuli s végre a pontifex maximusi címet és hatalmat. Szóval idő folytán minden hatalom az ő kezében összpontosult. *Munia senatus, magistratuum, legum in se trahere.* (Tac. Annal. I. 2.)

A provinciákat a proconsuli, Rómát és Italiát pedig a köztársasági, főleg a néptribunusi hatalom alapján kormányozta.

Főleg a törvényhozás terén ment nagyon messzire. Indítványozó joga idővel annyira megnőtt, hogy végül maga is alkothatott törvényeket. (Quod principi placuit, legis habet vigorem.)

Ugyancsak a hatalom egy kézben való egyesítését célozta az igazságszolgáltatásnak az az újítása is, mely a külön császári törvényszéket, illetőleg magát a császárt tette meg a legmagasabb föllebbezési fórumnak.

A tisztviselőket Tiberius óta a senatus választotta a császár ellenőrzése mellett.

A császár rendes *ruházata* a toga praetexta volt, melyet mint legfőbb magistratus viselt. Az arannyal átszőtt bibortógát *(toga picta)* csak ünnepi alkalmakkor hordta. Mint legfőbb hadurat hadiköpeny *(paludamentum vagy purpura)* illette meg. Fejét babérkoszorú ékesítette. Használta a sella curulist, a köztársasági magistratusok elefántcsont székét is és előtte is lictorok jártak borostyánkoszorúval övezett vesszőnyalábokkal *(fasces lau-*

reali). Az állam pénzeire a saját képét verette, uralkodási éveit a néptribunusi hatalom *(tribunicia potestas)* felvételétől számította. Halála után a legtöbbjét senatusi határozat alapján istentiszteletben részesítették *(divus Augustus)*, tiszteletére templomokat emeltek és emlékérmeket készítettek.

Imperator volt a császár címe s ez a neve elé került, mint praenomen (például Imperator Claudius); az Augustus címet egyéb neve után viselte. A Caesar elnevezés a császári ház összes férfitagjait megillette, de a császárság későbbi korában csak a reménybeli trónörököst. A név után következtek a hivatalai s kitüntetései. Például Imperator Caesar Traianus Augustus pontifex maximus tribunicia potestate consul tertium pater patriae.

B) Állami közigazgatás. (Administratio.)

1. Italia kormányzása.

Róma Italia városait s a hozzájuk tartozó községeket a hódítás során a legszorosabb kapcsokkal fűzte magához, de nem egyenlő föltételekkel.

Legkiváltságosabb helyzetben voltak a rómaiak fajrokonai, a latinok. Eredetileg az egyenlőség alapján kötöttek velök szövetséget *(foedus aequum* vagy *Latinum)*, mely szerint mindkét nép független s egyenlő jogokat élvez. Háborúit közösen viseli, a fővezért váltakozva majd az egyikből, majd a másikból választja és a hadizsákmányon osztoznak. Azonban idővel a latinok e szövetség leple alatt lassankint függő viszonyba kerültek a rómaiakkal s midőn ez már elviselhetetlenné vált, fegyvert fogtak szövetségeseik ellen. A háborúban Róma győzött és így ismét a győző szabta meg a változott viszonyok alapján a latinok új jogi helyzetét, a

ius Latii-t vagy Latinitas-t, melynek birtokosai a socii nominis Latini. Ennek rendelkezése szerint csak korlátolt polgárjogot *(civitas sine suffragio)* kaptak, önkormányzatukat római mintára kellett berendezniök s a római legiók mellett önálló csapatokban katonáskodniok. A polgárjogot csak akkor nyerhették el, ha otthon hivatalt viseltek vagy fiúgyermek hátrahagyásával Rómába költöztek.

Italia többi részének lakosai socii Italici néven korlátolt polgárjogú államokká *(civitates sine suffragio)* alakultak s a meghódolás módja szerint különböző elbánásban részesültek. Voltak köztük olyanok, melyek a rómaiakkal külön kötött szövetség *(foedus)* alapján megtartották függetlenségüket és szükség esetén Rómát hadi erejükkel is tartoztak támogatni. Ezek a civitates foederatae.

Más városok, a municipiumok, szintén megtartották önkormányzatukat, de adót fizettek és katonáskodtak.

Voltak olyan városok is *(praefecturae)*, melyek elvesztették önkormányzatukat s a Rómából küldött helytartó *(praefectus)* igazgatása alatt állottak.

Mindezen hódoltsági területeket gyarmatosaik útján igyekeztek megtartani a rómaiak. E gyarmatok jogi helyzete attól függött, hogy teljes jogú római polgárokat telepítettek-e le *(colonia civium Romanorum)* vagy mérsékelt jogú *(civitates sine suffragio)* latinokat *(socii nominis Latini)*.

Ezek az állapotok mindaddig tartottak, míg a polgárjogot egész Italiára ki nem terjesztették. Ekkor forrott össze egy egésszé Italia, melyben a városok a szó újabb értelmében municipiumokká fejlődtek s a latin nyelv a különböző dialektusokon lassankint diadalmaskodva államnyelvvé lett.

A megváltozott viszonyok között azonban arról is kellett gondoskodni, hogy a polgárok miképen gyakorol-

ják a jövőben jogaikat, minthogy ennek föltétele nem lehetett többé a Rómában való tartózkodás. Arra nem is gondoltak, hogy képviseleti úton oldják meg a kérdést, hanem ehelyett az összes városok közigazgatását teljesen római mintára rendezték be, önálló tisztviselőkkel, népgyűlésekkel és igazságszolgáltatással.

A császárok alatt lassankint megszünt a különbség Italia és a provinciák között s valamennyien egyformán Róma alattvalóivá lettek.

2. A provinciák kormányzása.

Provincián oly, Italián kívül fekvő országot értettek, melyet a rómaiak leigáztak, a birodalomhoz csatoltak s Rómából küldött helytartóval *(proconsul* vagy *propraetor)* kormányoztak.

Midőn a rómaiak valamely országot meghódítottak, a hadvezér a senatus tíz tagú bizottságával *(de decem legatorum sententia)* megállapította az illető ország alkotmányát *(lex provinciae)*, az adószedés és az igazságszolgáltatási eljárás megkönnyítésére adószedőjárásokra és törvényszéki kerületekre *(conventus)* osztotta s megszabta minden járás és kerület jogait és kötelességeit.

Az egyes járások jogi helyzete sem volt egyforma. Kiváltságokat csak a civitates foederatae és a civitates immunes et liberae szereztek, melyek kiváló szolgálataikért a lex provinciaetől korlátolt kiváltságokat élveztek, nem álltak a római helytartó joghatósága alatt s teljesen szabadon intézték belügyeiket; de kiváltságaikat Róma bármikor visszavonhatta.

Azonban a városok legnagyobb részben makacs ellenállás után fegyverrel leigázott lakók (dediticii) helyei voltak s a helytartó joghatósága alá tartoztak *(civitates stipendiariae)*; adót s mindennemű illetéket

fizettek s földjük egészben a római állam tulajdonává lett.

Kétféle provincia volt: proconsuli és propraetori. Proconsult rendszerint oly provinciába *(provincia proconsularis)* küldtek, hol a rend és nyugalom fenntartására nagyobb haderőre volt szükség; propraetort pedig oda *(provincia praetoria)*, hol erre kisebb hadsereg is elegendő volt.[1] Ennek a kijelölése a senatus feladata volt. A provinciák odaitélését vagy sorshúzás, vagy egyezség útján intézték el.

A helytartó a Rómában kapott imperiummal a provincia korlátlan ura lett, azaz a legfőbb hadúr, a legfelsőbb közigazgatási hatóság s a legfőbb bíró. Segédei: a legatusok *(legati pro praetore)* és quaestorok. Kiséretéhez tartozott ezenkívül a testőrség *(cohors praetoria)* és azok az ifjak, kik hadi tapasztalat szerzése végett csatlakoztak hozzá, továbbá az alsóbb rendű tisztviselők s szolgák egész tömege (praefecti, scribae, lictores, praecones, medici, haruspices).

Elődjének 30 napon belül a provinciát el kellett hagynia *(decedere provincia)*.

Az volt a főkötelessége, hogy provinciáját beutazza (rendesen télen), a lakosok kívánságait meghallgassa és igazságot szolgáltasson. Hogy ezt könnyebben megtehesse, már a provincia alkotmányának megállapításakor az egész provinciát törvényszéki kerületekre *(conventus)* osztotta, egy-egy középponttal, hol a helytartó az előre meghatározott időben törvényt látott. A pört ő maga vette föl, a bírákat pedig a pör természete szerint vagy a provincia lakosaiból, vagy a római polgárokból választotta ki. Itélete alól nem volt föllebbezésnek helye, csak a római polgárok főbenjáró ügyeiben döntöttek végleg Rómában.

[1] Kisebb provinciák élére procuratorokat állítottak, kik az igazságszolgáltatást vezették. (Például Pontius Pilatus Judaeában.)

Könnyű elképzelnünk, minő nyomasztó volt a provinciák helyzete. A legtöbb helytartó nem érte be fényes udvartartása költségeinek megtérítésével, hanem ezenfelül zsarolta is a népet. Volt ugyan Rómának ez ellen szigorú rendelkezése (a crimen repetundarum esetén), de «a nagyságos dongók akkor is könnyen keresztülvághatták magukat a törvény pókhálóján, melyben rendesen csak a kis parasztlegyek akadnak fenn». Példa rá Sallustius esete is, aki egyedül Julius Caesar közbenjárására szabadult ki az ellene emelt zsarolási vádból.

Még rosszabb lett a helyzetük, mikor az államkincstár a provinciák jövedelmét, tehát adóját is néhány vállalkozónak *(publicani)* adta ki bérletbe, mert azok még jobban szorították az adóprést.

Ez áldatlan helyzet csak a császárok alatt változott meg. Augustus a provinciákat a senatussal megosztotta. Magának azokat tartotta,[1] melyekben a rend fenntartására nagyobb számú csapatokra volt szükség. Ezeknek helytartóit maga nevezte ki s minthogy a tulajdonképeni proconsul maga volt, ezek csak az ő nevében kormányoztak, mint legati Augusti pro praetore consulari potestate. Hogy a zsarolásnak elejét vegye, rendes fizetést adott nekik s az adószedő procuratorokban ellenőröket rendelt mellé jük. Ezenkívül a provinciának rendes tartománygyűlése is volt, mely az egyes városok követeiből állott s évenkint egyszer ült össze. Itt is panaszt emelhettek a helytartó zsarolása s igazságtalan kormányzása miatt.

[1] Kr. e. 11 óta minden új provincia császári provincia lett.

3. A római kultúra és nyomai hazánkban (Pannoniában és Dáciában).

Pannonia.

Róma hódító politikája, főleg a császárság korában, majdnem az egész ismert földet behálózta. Az Itálián kívül meghódított országokat egyszerűen besorozta a provinciák közé. És ha már Ázsia, Afrika és Európa legtávolabb eső részei is odajutottak vagy menekültek a római sasok védőszárnyai alá, hazánk területe sem kerülhette ki a bekebelezést.

Ma Pannonián rendesen Magyarországot értjük, de az ilynevű provincia Magyarország dunántúli részén és Ausztria keleti szegélyén (Stájer, Krajna) kívül magában foglalta a Száva jobbparti vidékét (Horvát-Szlavonországot és Bosznia egy részét) is. Határai voltak északon és keleten a Duna, nyugaton a Wiener-Wald (mons Cetius) és a Julii Alpok, délen pedig a Száva. Őslakói az illyr eredetű pannonok, boiok, azalok, cytni stb.

Octavianus lépett először Pannonia területére, mikor Kr. e. 35-ben a Száva és a Kulpa összefolyásánál épült Segestica-t (Segesta, Siscia = Sziszek) szárazon és vizen megtámadta. Harmincnapi ostrom után sikerült is a várost bevennie, mire egész Pannonia meghódolt. És ennek igen nagy jelentősége volt, mert Segesticaból mindig sikerrel operálhattak Dacia ellen, másrészt könnyebben megvédhették a Balkánt és Italiát összekötő legrövidebb szárazföldi utat, mely a Száva mentén huzódott. A római kereskedők ugyanis Aquilejából kiindulva Nauportuson (Ober-Laibach) át erre szállították portékáikat.

Csakhogy a pannonok nem igen tudtak beletörődni a római uralomba és néhány kisebb-nagyobb felkelés után Kr. u. 6-ban 200.000 gyalogost és 9000 lovast

állítottak fegyverbe Róma ellen. A lázadók egyik része Italiába készült betörni, a másik Macedóniát árasztotta el, míg a harmadik rész Pannoniában maradt. A római polgárokat üldözték, a kereskedőket és veteránusokat felkoncolták. Rómát leírhatatlan félelem fogta el és Augustus kénytelen volt a senatusban kijelenteni, hogyha kellő intézkedés nem történik, tizednapra az ellenség Róma előtt lesz. De Tiberius nagy szerencsével küzdött a felkelők ellen és három év alatt (6—9.) vérbe fojtotta a lázadást. Ekkor már nyugatról is benyomultak a rómaiak Pannoniába. Hadműveleteik alapjául Carnuntumot[1] (Petronell) választották, de tábort ütöttek a Duna jobbpartján is *ad Flexum*-nál (Magyaróvár) és *Brigetió*-ban (Ószőny), később pedig *Aquincum*-ban (Óbuda).

105-ben Traianus alatt a provincia már két részre különült: *Pannonia superior*- és *inferior*-ra. És miután a Duna lett ezidétt Pannonia határa a barbárokkal szemben, ezen határ biztosítása elsőrangú feladattá vált főleg Italia érdekében.

A hatalmas Duna feleslegessé tette ugyan a sáncokat, de magában mégsem volt elégséges a védekezésre. Ezért a Duna jobbpartján a kisebb-nagyobb táborok hosszú sora épült a katonaság számára, mely a táborokat összekötő pompás utak segítségével gyorsan a veszély színhelyén teremhetett. Elsőrangú táborhelyek azok voltak, melyekben legió tartózkodott; ilyen volt Felső-Pannoniában három; Vindobona (Wien), Carnuntum és Brigetio, Alsó-Pannoniában egy (Aquincum). Alsó-Pannonia területére egy legió esett, ezért helytartója praetori rangú volt, míg Felső-Pannonia élén, mivel ott három legió tartózkodott, consularis rangú helytartó állott.

[1] Romjait *Hainburg* és *Petronell* között ma is lehet látni.

Minthogy mindegyik Pannoniát külön helytartó kormányozta, mindeniknek külön tartománygyűlése *(concilium, conventus)* is volt. Pannonia superiornak Savaria (Szombathely) volt a székhelye. Az élénk-forgalmú virágzó várost, melyben gyakran császárok is tartózkodtak, Attila idejében földrengés döntötte romba.

Alsó-Pannonia fővárosa Aquincum. A concilium székhelye nem volt ugyan benne, de nem esett tőle messze. A Közép-Duna folyásának mintegy közepén feküdt, hol két hatalmas barbár nép területe érintkezett. Az Alföldön lakó sarmata-iazygok és a mai Nógrád és Hont megyében tartózkodó quadusok országa ugyanis Aquincumnál találkozott és ezért a legalkalmasabb pontnak kínálkozott arra, hogy onnan a birodalmi határt *(limes)* megvédhessék a barbárok betörései ellen.

A római provinciális politika, melynek úgy mint ma a franciának, elsőrangú érdeke volt, hogy gazdag tengerparti tartományát a meghódíthatatlan sivataglakók betöréseitől megoltalmazza, *limes*-t, katonai védővonalat húzott végig a mai Algéria egész déli határán is. A *limes* Lambaesisen, a mai szaharai Lambessán is keresztülvonult, hol a Legio III. Augustának hatalmas, megerősített tábora, *castrum*-a volt. A jelenleg kiásott lambaesisi katonaváros vezérkari főépülete, a légió praefectusának, parancsnokló generálisának szállása, a *praetorium* ma is egész jó karban van. Épígy sokáig fennállott az egyik parancsnoknak T. Flavius Maximusnak síremléke is, melyet egyik kapitánya készíttetett a vezérétől erre a célra hátrahagyott 12.000 sesterciuson. De miután a sivatag szele az ő finom, apró, lassan morzsoló ráspolyaival, az örökös rohamokban nekivágódó homokszemecskékkel lassankint szétbontotta, 1884-ben a hódító franciák emeltek pompás obeliszket a derék római vezér sírja fölé, mert úgy gondolkodtak, hogy a

kemény római katona ugyanazt a munkát végezte, amit ők: védte a civilizációt és a békés életet a fékezhetetlen sivatag ellen és védte Róma egyik legfőbb éléstárát, az Africa provincia dús termését. Ld. dr. Sebők, A Szaharában 95—98. lapjait.

Miként másutt, a katonasággal bevándorolt rómaiak Aquincumban is alapítottak kereskedő-telepet *(canabae)*, melyben sok bolt, korcsma és több eléggé díszes fürdő is akadt. Az Aquincum környékén lakó celta eredetű Eravisci is csakhamar elsajátították a rómaiaktól a civilizációt, amint ezt kétségkívül igazolják az egykorú feljegyzések és az ásatások folytán előkerült I. századból való barbárjellegű sírfeliratok.

Később a község municipiumi önkormányzatot kapott, majd Kr. u. 200 körül, Septimius Severus császár alatt colonia lett és összes polgárai megkapták a civitas-t. Attila idejében még fennállott a város, mely csak a XI. században pusztult el teljesen. Legnagyobb épülete az amphitheatrum. A vízvezeték pilléreinek romjai még ma is láthatók az óbudai és szentendrei országút mentén. Aquincum emlékeinek feltárása körül nagy érdemeket szereztek: *Rómer Flóris*, *Torma Károly* és *Hampel József*. 1887-től kezdve államköltségen folyik Aquincum rendszeres ásatása *Kuzsinszky Bálint dr.* vezetése alatt, aki 1894-ben az aquincumi régiségek számára múzeumot is alapított.

Pannoniát Valerianus császár halála után a IV. század végén voltak kénytelenek a rómaiak átengedni a hatalmasan előre törő gótoknak.

Dacia.

Dacia magában foglalta a mai Erdélyt, Krassó-Szörény vármegyét és Oláhország egy részét. Lakosai: a Daci mindaddig félelmetes szomszédai voltak a római birodalomnak, amíg Traianus császár két hadjáratban

(101—102. és 104—107.) végkép meg nem törte hatalmukat. Királyuk, Decebalus többször megkisérelte ugyan a római iga lerázását, de Traianus mindig leverte. A római fegyverek e fényes diadalát még ma is büszkén hirdetik a római Traianus-oszlop domború művei. Ezen az oszlopon a dacusok erős fűzőscipőben, a bokán összeköthető nadrágban, rövid ujjú kabátban és nehéz köpenyben jelennek meg. Az előkelők föveget is viselnek. Jellemző fegyverük a görbe kard, melyet Decius óta a daciai érmeken még a genius kezében is ott látunk. Jelvényük, mely alatt harcba indultak, a sárkány; haditrombitájuk is ilyen sárkányalakú.

Az oszlopon a nagy dunai híd is látható, melyről nagy magasztalással szólnak az egykorú írók s melynek némi maradványai ma is megvannak Turn-Severin *(Drobetae)* mellett.

Mivel a dákok közül sokan elpusztultak vagy kivándoroltak, Róma sietve benépesítette az országot a világ minden részéről idetoluló telepesekkel. Különösen keletről jöttek sokan. A feliratok szerint Napocában (Kolozsvár) volt egy collegium Asianorum, ugyanott éltek Galatae consistentes municipio. Jövevényeket találunk Cariából, Phrygiából, Paphlagoniából s főleg Syriából. Nem is található seholsem a keleti cultusoknak olyan sokfélesége, mint Daciában. Igy jött át és honosodott meg Aegyptusból Isis, Phrygiából Magna deum mater, Galatiából Juppiter Tavianus, Syriából Sol Hierobolus stb., de leginkább a perzsa Mithras tisztelete.

Traianus különösen Dalmáciából telepített át nagy számmal pirustákat, akik híres bányászok voltak. Mert minden más iparnál jobban virágzott Daciában a bányászat (főleg az aranybányászat). A rómaiak legtöbb helyen csak folytatták a dacusoktól megkezdett munkát. Ez lehet a magyarázata annak is, hogy míg más tartományokban a határon vannak a legiók, Dáciában

Apulum (Gyulafehérvár) és Potaissa (Torda), a két legióállomás a tartomány szívében feküdt. Vagy azért, mert a rómaiak eléggé megbizhattak Dacia természetes határában, a Kárpátokban, vagy mivel mindennél fontosabb volt rájuk nézve az aranyban gazdag Érchegység védelme.

Az Érchegységben igen sok helyen megállapíthatók még ma is a római bányászat nyomai. Itt találták azokat a viaszos lapokat, melyek az Érchegység bányászainak reánk nézve legértékesebb emlékei. Az aranybányászat mellett az aranymosás nyomaival is találkozunk főleg az Aranyos mentén.

A román határszélen 1887-ben Krászna falu mellett 12 aranyrudat találtak. A rudak összes súlya 5156·37 gr. volt. Ezekből most három a Nemzeti Múzeumban van. A rajta látható három bélyeg szerint ezen rúd a sirmiumi pénzverőből származott a Kr. u. IV. században.

A feliratok és az elhagyott gyalári tárnák tanusága szerint Daciában vasműveik is voltak, Várhely *(Sarmizegethusa)* közelében, Bukován márványt, Dévától délre pedig trachyt-porphyrt fejtettek. Salinae (Felvinc) neve magában elég bizonyíték, hogy sóbányákat is ismertek. A feliratok csak az aranybányászat kezelésébe és igazgatásába engednek némi bepillantást, mely utóbbinak székhelye Ampelum (Zalatna). A bányaüzem eredetileg bérlők kezében lehetett, amire a *collegium aurariarum* enged következtetni.

És jóllehet a körüllakó barbár népek gyakran háborgatták a tartományt, az egészen Marcus Aurelius császárig, illetőleg a marcomannusi háborúig (167) folyton emelkedett jólétben. Azonban ez a nagy háború, melynek folyamán a barbár törzsek a Fekete-tengertől a Rajnáig egyszerre rohanták meg a birodalmat, nagy veszélyt zúdított Daciára is. A veszedelem elmulása után újból munkához láttak a rómaiak, de a folytonos élet-

halálharcot vívó országot 271-ben kénytelenek voltak átengedni a gótoknak. 272-ben telepítette át Aurelianus a római lakosságot a Duna jobbpartjára és az új hazát Dacia Ripensisnek (Moesia) nevezte.

Dacia őslakói teljesen beolvadtak a népvándorlás idejében a tartományon átvonuló népfajokba. Az oláhok vagy románok (rumének), akik magukat a dákok utódainak tartják, a XII. század vége felé kezdtek ide bevándorolni s nyelvük latin jellege nem a Traianus korabeli romanisatio, hanem a Balkán félszigeti római szomszédság eredménye.

Daciának már említett római emlékein kívül nevezetes Traianus útja is (az aldunai Kisszura-szorosban, Ó-Ogradenával szemben a szerb parton). Az út, melyet az ottani feliratok szerint már Tiberius idejében kezdtek építeni, a Duna jobbparti szikláiba van vájva ; az út alatt lyukak vannak a sziklában, melyekben a beléjük eresztett gerendák az út mellé épített faszerkezetű, erkélyalakú hidat tartották. Ezt a nagy fáradtságú munkát örökíti meg a Tabula Traiana :

Imp(erator). Caesar. Divi. Nervae. F(ilius).
Nerva. Traianus. Aug(ustus). Germ(anicus).
Pontif(ex)Maximus. Trib(unitia) Pot(estate) IIII.
Pater. Patriae. Co(n)S(ul) III.
Mont(ibus) excisis. amni BVs.
Sup(er)AT(is)(viam)(f)E(cit).

4. Róma pénzügye.

Róma kiadásai nem mérhetők össze a mai modern állam kiadásaival. Egész közigazgatása, mely ma akkora összeget emészt föl, aránytalanul kevésbe került, legalább a köztársaság idején, mert az összes magistratusok ingyen szolgálták az államot s csak a szolgaszemélyzetet díjazták.

A bevételek legnagyobb részét akkor is a hadsereg nyelte el, főleg a császárság idején, mikor az állandó hadsereg szinte elviselhetetlen terheket rótt az államra. A szegényebb néposztály fölsegélyezésére is nagy összegeket fordított az állam, főleg a köztársaság vége felé s a császárság alatt, midőn mérsékelt áru, majd pedig teljesen ingyengabonát osztatott ki közötte (frumentatio).

Sok pénzt emésztettek föl az állami épületek, az országutak, hidak, vízvezetékek építése és jókarban tartása, továbbá a császári postahálózat berendezése s ellátása is. Igen sokba kerültek a templomok, Vestaszüzek s a papok szolgái mellett az ünnepi áldozatok, de különösen a játékok s a diadalmenetek.

Természetesen ezen kiadások fedezésére az államnak megfelelő jövedelmekről is kellett gondoskodnia. Állandó, folyton növekvő és szinte kiapadhatatlan jövedelmi forrása az állambirtokokból *(ager publicus)* befolyó összegek. Róma ugyanis a meghódított területet egészen lefoglalta az állam részére, legföljebb Italia földjén elégedett meg annak harmadrészével. Az állam részére ekkép fenntartott és megadóztatott birtokokat szükség esetén a quaestorok útján értékesítették *(ager quaestorius)*, vagy gyarmatosításra használták föl, vagy bérbe adták. Igy tettek az erdőkkel, érc- és sóbányákkal *(metalla* és *salinae)* és legelőkkel *(pascua)* is.

Nagy jövedelme volt az államnak a vámokból *(portoria)* is, melyeket rendesen a kikötőkben szedtek, a közlegelőkből *(scriptura* = legelőpénz), a gabona után járó tizedből *(decimae* vagy *decumae* = dézsma), szóval a nem egyenes, nem rendes adókból (összefoglaló néven : *vectigalia)*. A templomok, vízvezetékek, országutak, hidak használatáért is rendesen díjat szedtek, mit ezek fenntartására fordítottak.

Nem kis mértékben gazdagították az államkincstárt

a pénzbirságok *(multae)*, birtokelkobzások *(bona publicata)*, a hadizsákmány *(praeda)*, a hadisarc s a rabszolgák felszabadítása után befolyt összegek *(vicesima libertatis)*. A hadisarc néha óriási összegekre rúgott. Például Antiochus Magnus syriai királyra 15.000 talentumnyi (82 millió korona) hadisarcot róttak.

Ha ritkán is, de annál nagyobb vagyonhoz jutott a kincstár az örökségek révén, melyeket egyes királyok (például Attalus pergamumi király) vagy egyes fenkölt gondolkodású polgárok hagytak rá.

Az állam jövedelmei közé sorolhatjuk a szükség esetén, egyenes adóképen szedett hadiadót *(tributum)* is, melyet elsősorban a katonák zsoldjának *(stipendium)* kifizetésére fordítottak. Szerencsés háború esetén azonban akár a zsákmányból, akár a hadisarcból ismét visszafizették. Macedonia meghódítása után többé nem vetettek ki tributumot, mert nem volt rá szükség ; csak a katonai szolgálatot nem teljesítő árvák s az özvegyek fizették továbbra is hadi célokra.

Az állam egész jövedelmével a senatus rendelkezett, melynek nevében a censorok intézkedtek. Az állami kincstár Saturnus templomában volt a quaestorok felügyelete alatt. Az állambevételeket öt évenként *(lustrum)* a censorok adták bérbe, rendesen egyes vállalkozóknak *(publicani)*.

Ezek zsarolásainak a császárság vetett véget azzal, hogy új államkincstárt *(fiscus)* állított fel és élére külön tisztviselőket *(procuratores)* nevezett ki és egyúttal a senatus rendelkezési jogát is alaposan megnyirbálta.

C/ A hadsereg.

Történeti áttekintés.

A világuralomra hivatott és ezért hódításokra utalt rómainak mindig nagy gondja volt a hadseregére.

A szervezés nyomait már az első királyok idejében megtaláljuk, midőn a hadsereg 3000 gyalogosból *(pedites)* s 300 lovasból *(equites* vagy *celeres)* állott, amennyiben minden tribus 1000 *(mille,* innen a miles elnevezés) gyalogost s 100 *(centum, centuriae)* lovast állított ki. Ezt a hadsereget legió-nak hivták és fővezére a király volt. Minden egyes gyalogezred élén egy-egy ezredes *(tribunus militum)* állott. A lovasság három századra *(centuria)*, egy-egy század 10—10 csapatra *(turma)* oszlott s parancsnoka századonként egy-egy, összesen három tribunus celerum volt.

Servius Tullius alkotmányának katonai jelentősége abban állott, hogy a védőkötelezettséget az egész népre kiterjesztette s vagyona arányában mindenkit katonai szolgálatra kötelezett. Az egész haderő 18.600 emberből állott, kik közül 16.800 gyalogos, 1800 pedig lovas volt. A gyalogság négy legióra oszlott: két legió — egyenként 4200 gyalogos — a fiatalságból került ki (iuniores, 17—46. életkorig) s ez volt a rendes katonaság; a másik két legió az öregekből (seniores, 47—60. életkorig) a tartalékot alkotta..

A csatarend *(acies)* alapformája, alakja a *phalanx* volt, vagyis sűrű tömegben álló, hat embernyi mély s 500 embernyi széles hadoszlop, melynek első négy sorát az első classis centuriái foglalták el teljes fegyverzetben.

Servius Tullius hadiszervezetét Camillus változtatta meg gyökeresen. A legió ugyan most is 4200 (szükség esetén 5—6000) gyalogosból és hozzá 300 lovasból

állott, de az egyes legiókat a katonák korának és képzettségének megfelelőleg három egymás mögött álló csatasorba osztotta. Az első csatasorban a már begyakorolt ujoncok *(hastati)* állottak, mögöttük az idősebb katonák *(principes)*, a harmadik sorban a kipróbált vitézségű öreg katonák *(triarii)*. E sorok mindegyike 10—10 egyenlő távolságra felállított csapatra *(manipulus)* oszlott.[1]

A csatarend sakktáblaszerű quincunx volt, azaz az első sor közeinek megfelelőleg állottak a második sor manipulusai s a harmadik sor manipulusa az első sor irányában:

I. □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ hastati, 1200 ember,
II. □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ principes, 1200 ember, egy-egy manipulusban 120 katona.
III. □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ triarii, 600 ember, egy-egy manipulusban 60 katona.

E három csatasorba osztották a nehézfegyverzetű gyalogságot, melynek fegyverzete egyforma volt: ércsisak *(cassis)*, bőrpáncél *(lorica)*, lábszárvédő *(ocrea)*, bőrpajzs *(scutum)*, kétélű kard *(gladius)* és hajítódárda *(pilum)*.

A legió létszámát kiegészítő könnyűfegyverzetű gyalogság *(velites)* a manipulusokhoz volt beosztva olyformán, hogy minden manipulusra 40 könnyűfegyverzetű gyalogos esett (centuriánként 20), összesen 1200.

A lovasság a quincunx szárnyait foglalta el.

A csatát a könnyűfegyverzetű gyalogság kezdette meg, mely aztán a manipulusok mögé vonult vissza. Ha a hastati — Livius leírása szerint — nem tudtak helytállni, visszahúzódtak a második sor közeibe s a principes soraiban folytatták a harcot. Ha itt is szorongatta őket az ellenség, akkor a két első sor a triariusok-

[1] A név a csapat jelvényétől származik, mely lándzsanyélre illesztett marok széna *(manus, manipulus)* volt.

kal zárt sort alkotva támadt az ellenségre (res ad triarios venit vagy res redit ad triarios = baj van! itt a döntő pillanat!)

A consuli hadsereg most is két-két legióból állott, melyeket a szövetséges népek hadtestei egészítettek ki.[1]

Camillus hadiszervezetén meg Marius változtatott. Első újítása abból állott, hogy a polgári hadsereg helyébe zsoldos sereget szervezett s kivétel nélkül mindenkit felvett, aki hadiszolgálatra jelentkezett. Különösen a szegényebb néposztály *(capite censi)* tódult tömegesen a zászlók alá, mert kenyérkeresetnek tartotta a katonáskodást. Bár a zsold nem volt nagy, a hadizsákmányban való részesedés s az a remény, hogy katonai szolgálata befejeztével *(finis stipendiorum)* valamely katonai gyarmatban földbirtokot kap, sok vagyontalan emberrel megkedveltette a katonáskodást. Másodszor megszüntette a könnyűfegyverzetű gyalogságot, az egész legiót egyforma fegyverekkel látta el s a csatarendet tömörebbé tette. Egy-egy legió 5000—6000 embert számlált s három-három manipulus összevonásával tíz csapatra *(zászlóalj = cohors)* oszlott. A csatarendet úgy állította fel, hogy a hármas hadsor *(triplex acies)* megtartásával az első sorban négy cohorst helyezett el megfelelő távolságokra, a második sorban hármat az első sor közeinek megfelelőleg; a harmadik sorban ismét hármat az első sor cohorsainak irányában:

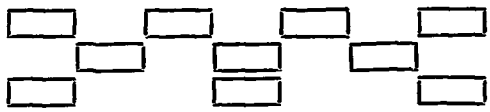

A legió hadijele *(signum)* az ezüst sas *(aquila)* volt, az egyes cohorsok pedig zászlót *(vexillum)* kaptak.

[1] A consuli hadsereg négy legiója ma négy ezrednek, vagyis két dandárnak *(divisio)* felel meg.

Harmadik újítása az volt, hogy a római lovasságot feloszlatta s helyébe a szövetségesek *(socii)* soraiból toborzott lovasságot állított, melyben a rómaiak csak mint tisztek szolgáltak. A lex Julia (Kr. e. 90.) óta a lovasságot a provinciákban toborozták *(auxilia)*. Julius Caesar a lovasság számát 1000 főre emelte, kizárólag a provinciákból sorozta be őket és a praefectus alarum parancsnoksága alá helyezte.

A császárság újítása az állandó hadsereg *(exercitus perpetuus)* megteremtése. Legfőbb vezére a császár volt, ki az egyes legiók vezetését legatusaira bizta. Ezek alatt állottak a tribuni militum. A legiók létszáma és beosztása ugyanaz maradt, mint volt a köztársaság vége felé, azzal a különbséggel, hogy a lovasság 120 emberből állott.

Összefoglalás.

A római hadsereg a *királyok* alatt 3000 gyalogosból és 300 lovasból állott (legio); *S. Tullius* idejében négy legióból (egyenként 4200 ember) és 1800 lovasból állott és phalanx-oszlopokban harcolt; a *köztársaság* idején *Camillus* alatt a legió katonasága hastati, principes és triarii nevű hármas csatarendben szállt szembe az ellenséggel, miközben minden csatasor tíz különálló szakaszra *(manipulus)* tagozódott; *Marius* alatt 600—600 emberből álló tíz zászlóaljra *(cohors)* bontakozott minden legió legénysége. Végül a *császárság* megteremtette az állandó hadsereget.

A sorozást *(dilectus)* a consulok vezették a négy legió számára megválasztott 24 tribunus militum segítségével. Katonaköteles volt minden férfi 17. életévétől a 47. évig, aki a törvényes számú hadjáratot *(legitima stipendia:* legiónál 20, a lovasságnál 10 év) végig nem szolgálta.

A sorozást a katonai eskü követte *(sacramentum)*.

Először a főtisztek *(legati, tribuni militum)* esküdtek fel a vezér előtt *(sacramentum dicere)*. A tisztek, altisztek és a legénység már a főtisztek előtt tették le az esküt *(sacramento adigere)*.

Zsoldot (stipendium) először a Veii ellen viselt háborúban kapott a római katona. A zsold összege változott. Idővel természetben kapták meg a zsold egy részét, de ennek s a fegyverzetnek árát a zsold készpénzösszegéből levonták. A császárság alatt élelmezés címen a zsoldból semmit sem vontak le, mert a helyőrség élelmezéséről maga a provincia gondoskodott.

A római hadsereg következőképen tagozódott. A tisztán rómaiakból álló legiókon és lovasságon kívül szolgáltak benne nem római szövetségesek *(socii)*, segédcsapatok *(auxilia)* és a legiók kötelékén kívül eső külön hadtestek.

Midőn Róma Itália egy-egy államát meghódította, szövetséges viszonyba lépett vele s ennek alapján arra kötelezte, hogy Róma haderejét a maga csapataival is növelje. A csapatok számát a senatus határozta meg; és pedig egy-egy consuli hadsereg részére rendszerint 10.000 gyalogost s 1800 lovast vetett ki.[1] Fegyvereikről, ruháikról s zsoldjukról a szövetséges népek maguk gondoskodtak, élelmükről azonban a rómaiak. A szövetséges csapatokat külön hadtestekben *(cohortes)* a legiók szárnyaira *(ala)* helyezték el s ezért *cohortes alares* vagy *alarii* név alatt is említik. Alvezéreik a szövetségesek soraiból kerültek ki. Az összes cohorsok fölött azonban három római praefectus socium rendelkezett. A lovasság a praefecti equitum vezérlete alatt hat ala-t számlált.

A segédcsapatok *(auxilia)* Itálián kívül lakó római alattvalók csapatai. Ők is épúgy, mint a szövetségesek csapatai, külön hadtestekre különültek a rómaiak közül kinevezett praefecti vezérlete alatt. Számuk szükség szerint változott. Egy részük rendes fegyverekkel volt ellátva, másik részük, mint könnyű fegyverzetű

[1] Ezek legkiválóbbjait, mintegy 1600 embert, külön testőrségcsapatképen *(socii extraordinarii)* a fővezér mellé osztották be s így a megmaradt rész *(ordinarii)* a legiók számával egyenlő lett. Néha nagyobb volt a szövetségesek száma a római legiókénál. Így a Trebia mellett vívott ütközetben 16.000 római mellett 20.000 szövetséges küzdött Hannibal ellen.

katonaság, hazájának különleges fegyvereivel harcolt. Igy a numidák és krétaiak kiváló íjászok voltak, a baleárok pedig híres parittyások. Midőn a római polgárjogot egész Italiára kiterjesztették s a szövetségesek, mint római polgárok a legiók soraiban harcoltak, a szárnyakat a segédcsapatok foglalták el s ettől kezdve az alarii elnevezésen őket értették.

A legiók kötelékén kívül álló hadtestek.

A veterani és evocati. Az előbbiek oly kiszolgált katonák, kiket a hadsereg kötelékéből elbocsátottak ugyan, de addig is, míg a szokásos jutalmat (pénzösszeg vagy földbirtok valamely coloniában) megadhatták, együtt tartották őket, sőt szükség esetén külön zászlók alatt csatába is küldhették, ami sok elégületlenségnek és lázadásnak volt okozója. Igy a Tiberius trónralépése alkalmával fellázadt pannoniai legiókat is azzal bujtogatták, hogy követeljenek végrevalahára orvoslást bajaikra a még új és ép azért ingadozó császártól.

Az evocati szintén kiszolgált katonák voltak, de olyanok, akik a fővezér hivására *(evocatio)* folytatták a katonai szolgálatot. Mindnyájan centurio-rangban álltak s nagyobb zsoldot kaptak, mint a többi katonaság.

A műszaki csapatokba *(fabri)* osztották be a háborúban nélkülözhetetlen mesterembereket: az ácsokat *(fabri lignarii)* és kovácsokat *(fabri ferrarii)*. Ezek készítették és javították az ostromgépeket s fegyvereket, gondoskodtak az utak jókarban tartásáról, aknákat ástak és hidakat építettek. Vezérük a praefectus fabrorum volt, kit a fővezér nevezett ki.

A málhás csapatok a poggyászt *(impedimenta)*, az ostromszereket s a sátrakat szállították. Ezekhez csatlakoztak a markotányosok *(lixae)* is, kik a katonáknak élelmiszereket adtak el.

A kürtös csapatok *(aeneatores)* a tábori jeleket

szokták megadni s hangszerük szerint tubicines, cornicines, bucinatores és liticines nevet viseltek. A tuba egyenes szárú, ércből készült, erős hangú trombita volt. Ezzel adtak tábori jelet az egész seregnek. A cornu eleinte szarvból, majd rézből készült, köralakban hajlított s vége felé öblösödő kürt, melyet a kürtös nyakába akasztva hordott. Ezzel adtak jelet az indulásra és megállásra. A bucina csigaalakú trombita, mellyel az őrség felváltására s este a lefekvésre adtak jelet. A támadás megkezdésére *(classicum canere)* s a visszavonulásra *(receptui canere)* a bucinatores adták meg a jelt, melyet a tubicines és cornicies továbbítottak. A lovasságnak kürtje hosszúkás, alsó végén meggörbített éles hangú érckürt *(lituus)* volt, melyet a liticines használtak.

A cohors praetoria a fővezér testőrsége volt, mely részint oly előkelő ifjakból állott, kik addig is, míg magasabb tisztség elnyeréséhez a szükséges életkort elérik, a fővezérhez csatlakoztak haditapasztalatok, szerzése végett; részint kiszolgált katonákból *(evocati)*. részint a szövetségesek csapataiból *(extraordinarii)*n

Ide sorozzuk a legiók kötelékén kívül álló azon különhadtesteket is, melyek a császárság alatt részint Rómá. ban, részint Italia különböző helyein állomásoztak Ezek a cohortes praetoriae (a császár testőrsége), a cohortes urbanae (a rendőrcsapatok) s a cohortes vigilum (a tűzoltócsapatok).

A cohortes praetoriae a köztársaság alatt a fővezérnek külön testőrsége volt a főhadiszállás *(praetorium)* védelmezésére. A császárság is megtartotta ezt az intézményt s Augustus a főhadiszállás, vagyis a császári palota védelmére külön testőrcsapatokat *(cohortes praetoriae)* szervezett, melyek kilenc cohorsból állottak, egyenként 1000 emberrel a praefectus praetorio vezérlete alatt. Szolgálati idejük 16 év, tehát kisebb volt mint a legió katonáié, zsoldjuk meg nagyobb (napon-

kint körülbelül két denarius). Idővel oly nagy hatalomra tettek szert, hogy rendszerint ők intézték a palotaforradalmakat és nem egyszer ők döntötték el a császárok sorsát is.

A testőrgárda feje *(praefectus praetorio)* valóságos nagyhatalom. A császárok kikiáltásában, letevésében vagy megölésében rendesen neki jutott a vezérszerep. Így pl. Tiberiust egyenesen Macro, a testőrség vezére fojtatta meg. Nyomban rá ugyanő kiáltatta ki testőreivel Caligulát császárrá. Caligula kegyetlen hálája ugyan Macrót is halálba kergette, de praetorianusai bosszút álltak érte: Chaerea tribunus vezetése mellett ők gyilkolták meg a kegyetlen zsarnokot Róma valamelyik sikátorában. A praetorianusok csakhamar gondoskodtak utódról is és 41-ben Claudiust ültették a trónra. Később is nagy szerepet játszottak. Így a 193-iki palotaforradalomban ők tették el láb alól a derék Pertinaxot és adták el a trónt Didius Julianusnak, hogy három hónapi uralkodás után letaszítsák róla és beleültessék a pannoniai legióktól biborba öltöztetett Septimius Severust. Ez a vaskezű császár volt az első, aki még a praetorianusokat is megzabolázta és helyökbe a legiók színe-virágából válogatott új testőrséget szervezett. Idővel azonban megint csak ők kerültek minden zendülés élére. Arra is volt eset, hogy a senatus jelöltjével szemben is keresztülerőszakolták a saját emberüket (pl. *III. Gordianus* személyében). Justinianus végre megsokalta féktelenkedésüket és sátortáboruk szétszórása után a császárgárdát végkép megszüntette.

A királyság idejében a fővezér *(dux)* maga a király volt, a köztársaság alatt a consulok, ritkán a praetorok egyike, rendkívüli esetekben pedig a dictator; a császárság alatt a császár, kit legatusai helyettesítettek. A fővezért a lex de imperio korlátlan hatalommal ruházta föl, melyet azonban csak a város falain *(pomerium)* kívül a hadiköpeny *(paludamentum)* felöltése után gyakorolhatott. Ezt a hatalmát jelképezték a vesszőnyalábokba tűzött bárdok *(fasces cum securibus)*. Diadalmas csata után katonái mindjárt ott a hely-

szinén kikiáltották imperatornak, Rómában pedig hálaadó ünnepeket *(gratulationes)* rendeztek és a hadjárat szerencsés befejezése után a senatus rendesen megengedte neki a diadalmenet megtartását is. Jelvénye a bibor hadiköpeny *(paludamentum)*, a sassal ékesített elefántcsontpálca, a sella curulis és 12 lictor vesszőnyalábokba szúrt bárddal.

Alvezérei és helyettesei a legatusok voltak, kiket ő maga nevezett ki.

Az egyes legiók parancsnokai a tribuni militum (ezredesek) voltak, kiket eleinte a fővezér nevezett ki; később azonban (362 óta) felét a nép választotta a comitia tribután, felét a fővezér nevezte ki, 207-től fogva pedig már valamennyit a nép jelölte ki a comitia tribután. Egy-egy legiónál hatan voltak és közülök mindig csak kettő-kettő végzett szolgálatot, de naponként felváltva és teljes két hónapon keresztül. Jelvényük az arany gyűrű *(annulus aureus)* volt.

Az egyes manipulusok élén a centuriones álltak, kiket a tribuni militum neveztek ki. Minden manipulusban két centurio szolgált, számuk tehát egy legióban 60-ra rugott. A manipulusok jobbszárnyának centuriója magasabbrangú volt *(prior)*, mint a balszárnyáé *(posterior)*. A centurio rangfokozata attól függött, vajjon a hastati, principes és triarii manipulusaiban s ezeknek jobb- vagy balszárnyán szolgál-e. Minden centurio a hastati tizedik manipulusának balszárnyán kezdte meg szolgálatát, ez volt tehát rangban a legkisebb *(decimus hastatus posterior)*. Innen emelkedett a triariusok első manipulusának jobbszárnyáig *(primus pilus* vagy néhány auktornál *primipilus*, vagy *primus ordo)*; ez volt a legmagasabb rangú centurio, ki a legió jelvényét őrizte s a tribunusokkal együtt a haditanácsnak is tagja volt. A centuriók jelvénye a szőlővessző *(vitis)*. Ők nevezték ki az altiszteket *(optiones)*.

A quaestor (legfőbb élelmezési tiszt) a hadipénztárt kezelte. Ez gondoskodott a hadsereg ellátásáról, fegyvereiről és osztotta ki a zsoldot. Néha a fővezér egy-egy hadtest önálló vezetésével is megbizta.

A vezérkarhoz tartoztak még a szövetségesek csapatainak vezérei és a tábor, a hajóhad, a műszaki csapatok parancsnokai *(praefecti sociorum, auxiliorum, classis, fabrorum)*, kik mind tribunusi rangban voltak.

A katonák ruhája térdigérő ujjas vagy ujjatlan gyapjú ingből *(tunica)* s hadiköpenyből *(sagum)* állott. Nadrágot *(bracca)* s bőrcipőt *(caliga)* csak később kezdtek viselni.

A katonák fegyverzete különböző volt aszerint, amint nehéz vagy könnyű fegyverzetű gyalogosokról, vagy lovasságról van szó.

A nehéz fegyverzetű katonák *(milites gravis armaturae)* fegyverei vagy

a) védő *(arma)* vagy

b) támadó fegyverek*(tela)* voltak.

a) *Védő fegyverek.*

Az ércsisak *(cassis)* az arc kivételével az egész fejet befödte s tetejét sisakforgó *(crista)* diszítette. A könnyű fegyverzetű katona az érc cassis helyett állandóan bőr- vagy lenből készült sapkát *(galea)* hordott. A sisakrostélyt a köztársaság idején már ismerik.

A mellvédő vagy bőrpáncél *(lorica)* vastag bőrszíjakból *(lora)* való mellényféle, mely a testet a nyaktól kezdve a térdig védte. A nehéz gyalogság s a császárság alatt a lovasság is viselte. A páncélt sokszor öv *(cingulum)* szorította a testhez.

A lábszárvédő *(ocrea)* bőrrel béllelt fémlap vagy vastag bőrdarab, mely odaszíjazva az alsó lábszár védelmére szolgált. Rendesen a pajzstól nem védett jobb lábszáron viselték.

A pajzs. Servius Tulliustól Camillusig nagy, gömbölyű ércpajzsot *(clipeus)* használtak, melyet Camillustól kezdve teljesen kiszorított a négyszögletes és félhenger alakra behajlított bőrpajzs *(scutum)*. Ezt az egész embert elfödő, hosszú falemezekből összerótt pajzsot bőrrel vonták be, a szélén pedig érclemezzel. A közepén emelkedő kúpalakú dudorodást umbónak nevezték. Menetközben bőrtokban hordták a balvállra akasztva, csata közben balkezükben tartották.

b) *Támadó fegyverek* (tela):

A kard *(gladius)*. A rómaiak eleinte hosszú, egyélű, ú. n. gallus kardot használtak, de a II. pún háborútól kezdve már rövid, széles pengéjű és kétélű, ú. n. hispaniai kardot hordtak. Kardjukat fából faragott s bőrrel bevont hüvelyben *(vagina)* vagy az övre akasztva, vagy a jobbválltól a balcsipőig érő kardszíjon *(balteus)* viselték. A tisztek balfelül hordták a kardot, valamint az övre akasztott tőrt *(pugio)* is.

A lándzsa *(hasta)* hosszú fanyél *(hastile)*, mely hegyes vasban végződött *(cuspis)*. Camillus óta a döfésre való lándzsát a hajításra szánt dárda *(pilum)* váltotta fel, mely hosszabb és erősebb volt a lándzsánál. Fanyele körülbelül 133 cm hosszú volt s ebbe ugyanilyen hosszúságú, hegyben végződő vasnyelet illesztettek. A fanyél alsó része is vashegyben *(spiculum)* végződött, hogy a földbe szúrhassák.

A könnyű fegyverzetű gyalogság *(milites levis armaturae* vagy *velites)* védő fegyverei voltak: a bőrsisak *(galea)*, a fából készült és bőrrel bevont kicsiny, kerek pajzs *(parma)*. Támadó fegyvereik a könnyű lándzsa *(hasta velitaris)*, a hajítódárda *(verutum)* és a kard *(gladius)*.

A könnyű fegyverzetű gyalogsághoz sorozzuk még a parittyásokat *(funditores)* és az ijászokat *(sagittarii)*.

Az előbbiek parittyával *(funda)* köveket *(lapides missiles)* vagy ólomgolyókat *(glandes)* röpítettek az ellenségre; az íjászok ijukról *(arcus)* félméter hosszú és hegyes vasban végződő fanyilakat *(sagitta)* röpítettek az ellenségre és oly erővel, hogy körülbelül 150 lépésről még a pajzsot is átütötték. A nyilakat hátukra akasztott tegezben *(pharetra)* tartották.

A lovasság fegyverzete: az ércsisak *(cassis)*, ércpáncél övvel, kerek pajzs *(parma)*, lábszárvédő, hosszú kard s lándzsa. Nyerget nem használtak, hanem csupán lótakarót, melyet szíjjal erősítettek a lóra. Nyereg hiján kengyelük sem volt.

Néha nemcsak a lovas volt páncélban, hanem a lova is *(miles cataphractus)*, mi azonban csatában nehézkessé tette a lovas mozgását. Főleg a császárság alatt találunk ily lovasezredeket, midőn a különböző provinciákból toborzott lovasok, honi szokás szerint, teljes vértezetben jelentek meg. Érdekesen írja le *Tacitus* Hist. I. 79. a római katonaságnak a szarmaták lovasságával való harcát, midőn a páncélingében *(lorica)* mozgékony római katona oly könnyedséggel győzte le a súlyos mellvértjében nehézkesen mozgó szarmata lovasságot.

A hadijelek tulajdonképen háromfélék, ú. m.: vocalia, semivocalia és muta; a vocalián a jelszót, a semivocalián a trombita- és kürtjelt, a mután pedig a tábori jelvényeket (aquila, vexillum) kell érteni. Ezeken kívül voltak különféle, bizonyos alkalomra megállapított jelek, így pl. néha a jelszót egy bizonyos kézmozdulat kiséretében kellett kimondani. Nagyobb távolságra éjszaka tűzzel, nappal füsttel adtak jelt, sőt egyes erődökön (germán szóval burgus, amelyből a német Burg sarjadt) vagy tornyokon léceket is alkalmaztak bizonyos rendszer szerint, melyeknek különböző módon való felemelésével vagy leeresztésével messzeeső állomással is közölhették a parancsot.

A legrégibb hadijel *(signum)* a dárdanyélre erősített maroknyi széna volt. Később a széna helyett a dárdanyélre felfelé álló kezet tettek vagy a kéz helyébe különféle állatképeket: farkast, oroszlánt, kost, lovat,

vadkant. Ezek alá erősítették az egyes manipulusok kitüntetéseit. A manipulusok ezen külön hadijelvényei mellett Marius alkalmazta először az egész legió külön hadijeleképen az ezüst sast *(aquila)*. Néha az ezüst sas alá a lándzsanyél keresztfájára négyszögű, rojtos szövetdarabot is akasztottak a legió számával és nevével. E hadijelet a császárság is megtartotta azzal a különbséggel, hogy az ezüst sast arannyal cserélte föl s a szövetdarabra a császár nevét is feliratta. Egyébként a legióknál a császár képét külön imaginiferi vitték. A dárdanyél alul hegyes volt, hogy a hadijelet vívók *(aquilifer, signifer)* a földbe szúrhassák. Az aquilifer vagy signifer a legió, illetőleg a manipulus legderekabb katonája volt, ki a hadijel elvesztését életével fizette meg, ha az ő hibájából jutott az ellenség kezébe. Táborozás idején az aquilát a praetoriumhoz közeleső sacellumban tartották s szinte vallásos tisztelettel vették körül; békében pedig Saturnus templomában őrizték a többi hadijellel együtt.

A lovascsapatoknál minden turmának külön zászlója *(vexillum)* volt, mely nem más, mint a dárdanyél keresztfájára erősített négyszögű, rojtos szövetdarab. A zászlótartót vexillariusnak hívták.

Azt a helyet, hol a római hadsereg egy-egy napi menet után megállapodott s az éjet töltötte, előre kiszemelték s megerősítették. E célra egy tribunus militum vagy centurio, a császárság korában a tábori mérnök *(metator castrorum)*, az augur s néhány katona kíséretében előre sietett, kinézte és kimérte a derékszögelővel *(groma* vagy *gruma)* a tábor helyét (rendesen víz, erdő, legelő közelében) és kijelölte abban a főhadiszállás meg a csapatok helyét, úgy hogy a sereg megérkezésekor minden csapat könnyen tájékozódhatott. A sereg először a tábort erősítette meg s csak azután állította fel sátrait.

A tábor alakja négyszögű volt. Megerősítésére körös-körül mintegy négy méter széles és három méter mély árkot ástak s a kiásott földből töltést emeltek *(agger)*, melyet cölöpökkel *(vallum)* és vesszőfonadékkal *(crates)*

védtek. A tábor szélességében huzódó 30 m széles út *(via principalis)* a tábort két egyenlőtlen részre osztotta : a kisebb rész a főhadiszállásnak volt fenntartva, a nagyobb részben a legiók s a szövetséges csapatok táboroztak. A via principalis mindkét végén egy-egy kapu volt, jobbról a porta principalis dextra, balról a porta principalis sinistra. A tábor hosszában huzódó 15 m szélességű út *(via decumana)* ismét két részre osztotta a tábort s egy-egy kapuban végződött. Az ellenség felé eső kapu volt a porta praetoria, azzal szemben a másik végén a porta decumana. A tábort megerősítő sánc és sátrak között 60 m széles út vezetett a tábor körül, hogy a sereg akadály nélkül felvonulhasson s biztosítva legyen az ellenség tüzes lövegei ellen.

A porta decumana és a via principalis közé eső részben volt a főhadiszállás *(praetorium)*. A via principalis és a via decumana metszőpontján nagy térség közepén állott a fővezér sátora *(praetorium* vagy *tabernaculum ducis)* ; előtte az oltár *(ara)*, melyen a fővezér áldozatot mutatott be. Jobbról a quaestorium, a legfőbb élelmezési tiszt lakóhelye, hol a zsoldot s élelmiszert osztották ki és az augurale, honnan a fővezér a jósjeleket figyelte ; a tabernaculum ducis baloldalán volt a forum, a katonák gyülekezési helye s az emelvény *(suggestum* vagy *tribunal)*, honnan a fővezér beszélni szokott katonáihoz vagy törvényt látott fölöttük. A via principalis mentén, a praetorium mindkét oldalán állottak a tribunusok és legatusok sátrai, mögöttük a praetorium mindkét oldalán a szövetséges hadak vezéreinek, ezek mögött a testőrcsapat sátrai.

A tábor másik (nagyobb) felében a via principalis és a porta praetoria között a római legiók s a szövetségesek csapatai helyezkedtek el olyformán, hogy a legiók a belső, a szövetséges csapatok pedig a külső részt foglalták el.

Rendesen 10—10 ember lakott egy-egy bőrrel bevont sátorban *(contubernium)*, egy-egy *decanus* felügyelete alatt. A tisztek mindegyikének külön sátra *(tentorium)* volt.

A tábor őrizetére a kapukhoz is, meg a sáncokra is állítottak őrséget *(custodiae)*, mely nappali *(excubiae)* és éjjeli őrségre *(vigiliae)* oszlott s felváltásukra a bucinatores adtak jelt. Az éjjeli őrködés vagy őrszolgálat esti 6 órától reggeli 6 óriág tartott négy egyenlő részben : esti 6—9. tartott a vigilia prima, 9—12. a vigilia secunda, 12—3. a vigilia tertia, 3—6. a vigilia quarta. Este a fővezér kiadta a jelszót *(tessera, signum)*, utána a bucinatores takarodót fújtak s az őrség kivételével mindenki pihenőre tért.

Az indulásra *(castra movere)* háromszoros jelt adtak. Az első jelre a sátrakat lebontották s holmijaikat összeszedték *(vasa colligere)*, a második jelre a sátrakat kocsira tették *(vasa imponere)* s indulásra készen várták a harmadik jelt, mikor is sorba álltak s megindultak *(proficisci)*.

Az ideiglenes táborokon kívül állandók *(castra stativa)* is voltak, melyeket az időszak szerint nyári *(castra aestiva)* vagy téli tábornak *(castra hiberna)* neveztek. Ezek felügyelője a praefectus castrorum volt. Az állandó táborokban a katonák részint katonai gyakorlatokat végeztek, részint utakat, hidakat, csatornákat stb. építettek. A császárok alatt ez a foglalkoztatás még fokozódik, amennyiben a provinciák nyilvános épületeit jobbára velük építtették. E táborok mellett egyre-másra szaporodtak a kereskedő-telepek *(canabae)*, melyekből nem egy helyen virágzó városok fejlődtek. Ilyen például Pannoniában *Aquincum*, melynek lakosságát Salamon Ferenc, kiváló történetírónk, 60.000-re becsüli. De midőn Kr. u. 400 körül a határőrség utolsó maradványa is elhagyta a várost, a polgár-

ság sem tarthatta fenn magát nagyon sokáig. Ugyanilyen virágzó várossá fejlődött a daciai *Apulum* (Gyulafehérvár) mellé települt canabae is, melynek első lakosai a táborhelyet alapító *legio I. Adiutrix* veteranusai lettek.

A sereg naponkint rendszerint 25 kilométernyi utat tett meg (iustum iter). A menetelés igen fárasztó volt, mert fegyverein kívül minden katona magával vitte rúdra *(furca)* akasztva, mintegy 20 kg súlyú teljes felszerelését *(sarcina)*, vagyis 17 napra való gabonát, főzéshez való edényeit, ásót, szekercét, kötelet stb. Az ily teljes hadifelszereléssel megterhelt katonát miles impeditusnak hívták.[1] Az egész hadsereg poggyászát *(impedimentum)*, pl. a sátrakat, ostromgépeket stb. szekereken szállították a sereg után.

A sereg rendesen három csapatban haladt előre. Az előcsapatban *(agmen primum)* a szövetséges- és segédcsapatok haladtak, ezeket követte a derékhad *(agmen medium)*, t. i. a legiók; az utócsapat *(agmen novissimum)* a könnyű fegyveresekből állott. A málhát az egyes hadoszlopok után vitték. A lovasság vagy a menet élén és a végén haladt, vagy azon csapatokat kisérte, melyekhez tartozott.

Ily meneteléseknél a hadsereg előtt mindig kémek *(antecessores v. antecursores)* jártak.

Ha hirtelen támadástól lehetett félni, akkor a sereg csatarendben, rendszerint négyszögalakban haladt *(agmen quadratum)* s ilyenkor a poggyászt a négyszögön belül szállították, vagy őrizet alatt a csatarend után.

Julius Caesar (Bell. Civ. III.) elbeszéli, hogy Gomphi lakói közeledtének hirére bezárták előtte a város kapuit s védelemre készültek. Amint megérkezett és a város makacsságát látta, hirtelen rohamra vezette katonáit s a várost még aznap elfoglalta.

Ha az ilyen hirtelen roham nem sikerült, a rómaiak rendszeres ostromhoz fogtak. A várost lőtávolon kívül árokkal és sánccal vették körül *(urbem obsidione claudere)* s a várfallal párhuzamosan vagy rája derék-

[1] A csata s gyorsított menetek előtt a katona szekerekre rakta a poggyászát *(miles expeditus)*.

szögben a várfalnál magasabb töltést emeltek, részint hogy figyelemmel kisérhessék a városbeliek mozdulatait, részint, hogy hajítógépeikkel minél több kárt okozhassanak.

Ezeket a munkálatokat a védőművek oltalma alatt végezték. Ilyenek voltak:

A vinea, hosszúkás négyszögű, lugasalakú faházikó, melynek egyik oldala néha vesszőfonadékkal volt bevonva. Ha több vineát állítottak egymás elé, a katonaság mintegy födött folyosón juthatott a várfalhoz.

A plutèus félköralakú, embermagasságú vesszőfonadék.

A testudo vagy háztetőszerű fabódé, mely a sáncmunkákat végző katonaságot védte; vagy rendes faház volt s ekkor a faltörőkosnak szolgált oltalmul *(testudo arietaria)*.

A musculus a testudóhoz hasonló fabódé, melynek védelme alatt majd aknákat *(cuniculi)* ástak, majd a faltörőkostól megrongált várfalat bontották csákánynyal *(dolabra)*. Ezek a védőművek mind kerekeken vagy alájuk helyezett gerendákon mozogtak s az ellenség tüzes lövegei ellen állatbőrökkel voltak letakarva.

Ha a várfalra derékszögben épített töltést előre tudták tolni egészen a várfalig, akkor az ostromlók részint ezen, részint létrákon vagy a várfalon ütött réseken, vagy aknákon át törekedtek a városba jutni, azaz rohamot intéztek *(oppugnatio)*.

A létrákat *(scalae)* a várfalhoz támasztották s a fejük fölé tartott pajzs oltalma alatt haladtak fölfelé. A várfalat a faltörőkossal *(aries)* vagy falfúróval *(terebra)* igyekeztek megbontani. A faltörőkos hosszú gerenda volt, vasból készült kosfejjel s vagy a vineában, vagy a mozgatható torony alsó részén működött olyanformán, hogy lánccal a keresztgerendára akasztották, kötelekkel erős lendületbe hozták és a várfalhoz lódították.

A falfúró annyiban különbözött a faltörőkostól, hogy annál a gerenda végén a kosfej helyett hegyes vasat alkalmaztak. A várfal megbontott köveit a musculus védelme alatt csákányokkal *(dolabrae)* távolították el.

Az ostromtornyok *(turres ambulatoriae)* fából készültek s a várfallal egyenlő magasak voltak. Belül több emeletesek *(tabulatae)* voltak s az egyes emeleteknek megfelelőleg kívül erkélyek. Rendeltetésük az volt, hogy az alsó részen elhelyezett faltörőkossal a várfalat megbontsák, az emeletekről pedig hajítógépekkel nyilakat és köveket vagy gerendákat zúdítsanak az ellenségre; tetejükön csapóhíd volt *(sambuca)*, melyet a várfalra eresztettek le, hogy rajta a várfalra juthassanak, miután azokat a hajítógépek a védőktől megtisztították. A tornyok mellett néha kútgémalakú emelőgépeket *(tolleno)* is állítottak fel, hogy a végére erősített kosárban kémlelés céljából katonákat emelhessenek a magasba. A falx muralis hosszú, sarlóban végződő pózna volt, mellyel a védőket rángatták le a várfalról, vagy a várfal párkányát rongálták.

Ezen ostromszerek ellen az ostromlottaknak következő védőeszközei voltak: A kétágú villa *(furca)*, mellyel a létrákat eldöntötték; a csáklya *(corvus)* vagy kötelek *(laquei)*, melyekkel a faltörőkost elkapták és a magasba húzták. A faltörőkos elé gyapjúszsákot is eresztettek le, hogy hatását gyöngítsék, vagy nagy ólomsúlyokkal a földre szorították, vagy nagy gerendákat dobtak rá a magasból, hogy eltörjék. A tüzes lövegek *(malleoli)* a védőművek s tornyok felgyujtására szolgáltak. Ezenfelül az ostromló katonákra forró vizet vagy szurkot öntöttek, égő rőzséket, fáklyákat hajítottak; aknák ellen aknákat ástak és vagy kifüstölték onnan az ellenséget, vagy méhekkel, darazsakkal űzték el; végül az ostromlók hajítógépei *(tormenta)* ellen ők is hajítógépeket állítottak.

A hajítógépekkel köveket, gerendákat, nyilakat, golyókat, lándzsákat szórtak az ellenségre. Szerkezetük nem sokban különbözött egymástól, mert a hajítóerőt mindegyiknél az összecsavart kötelek szolgáltatták, melyeknek kifeszítése és hirtelen elereszése óriási erővel lökte ki az eléje helyezett gépágyból a lövegeket.

A hajítógépek egykarúak és kétkarúak. Az egykarúaknál csak egy összecsavart kötélköteg s az ebbe illesztett kar (rúd) szolgáltatta a hajítóerőt; ilyen volt az onager. A kétkarúaknál két összecsavart kötélköteg s kar működött; ilyenek voltak a catapulta és a ballista.

A catapultából nyilakat, golyókat, a ballistából köveket szoktak kilőni.

Dufour (1840.) és utána Rüstow és Köchly kísérelték meg először az ókori lövegek rekonstrukcióját. De az igazi siker mégis csak Schramm E., metzi tüzérezredes és Schneider Rudolf, heidelbergi tudós (philologus) nevéhez fűződik. Ez ugyanis 1904. június 16-án II. Vilmos császár jelenlétében három rekonstruált löveget mutatott be és a lövési próbák fényes eredménnyel végződtek.[1]

Schramm kísérleteiről következőkép számol be. A catapulta és ballista kötegei egyenkint 30 kisebb kötegből vannak összeállítva. Egy-egy köteg feszültsége lövés előtt 400 kg. Ezért kéttorsiós (kétkarú) lövegeknél a feszültség 24.000 kg, az egytorsiós (egykarú) onagernél 12.000 kg. E feszültséget már alig lehet fokozni, mert ezt a löveg már nem állná ki.

Az elért legnagyobb lőtávolság a catapultánál kerek 370 m. A négy spithamés (88 cm) nyíl egy 30 mm vastag, vasalt pajzson úgy hatolt át, hogy felenagyságban (44 cm) a pajzs túlsó oldalán kifuródott és így a pajzs viselőjét megölhette volna. A ballista egy kétfontos kőgolyót 184 m és egyfontos ólomgolyót 300 m maximális távolságra lőtt. A lőtávolság nagyobbítására törekvő minden további kísérlet sikertelen volt. Minden

[1] László Béla, Az antik lövegek a legújabb kutatások megvilágításában. Egy. Phil. Közlöny 1910. májusi és június—júliusi füzeteiben.

ilyen próbánál elszakadt a húr és a kiröppenő golyók a legénységet veszélyeztették. A kisebb onager egyfontos ólomgolyót 200 m-en túl lőtt. Nagyobb onager négyfontos lövedéket 350 m-re hajított.

Schramm kisérletei igazolták, hogy, jóllehet ezeket a lövegeket már N. Sándor is alkalmazta nyilt és tengeri harcban, az ókori lövegek csupán a várharcban, az ostromnál és védelemnél játszottak jelentős szerepet; de a falakon rést ütni nem tudtak velük, legföljebb a falak párkányait, gyönge mellvédeit vagy a fából készült védőfödeleket birták lerombolni. Tehát itt is elsősorban élő célpontok ellen használhatták.

Érdekes, hogy Jeruzsálem ostromakor a várban 300 catapulta és 40 ballista volt. Carthago nova elfoglalásakor pedig 301 catapulta, 75 ballista és egy sereg scorpio (onager) került Scipio kezére. Ezek az ókori ágyúk Attila háborúiban is igen nagy szerepet játszottak, a catalaunumi mezőn még nyilt csatában is. (És mivel rajz és leírás után nagyon bajos ezeket a hadigépeket elképzelni, a legmelegebben ajánljuk Percsina Mihály, balassagyarmati bognármester sikerült modelljeit.) Nem lesz érdektelen fölemlíteni, hogy a világháborúban a technika legmodernebb vívmányai mellett hányszor visszatértek a legprimitivebb harci eszközökre. Igy divatbajött újra a római *vasbunkó (clava ferrata)*, a fokosok, balták, bunkósbotok és puskatusok alkalmazásában. Ez meg szinte parancsolólag követelte az *ércsisakok* felújítását. A szörnyű géppuskák pedig egyenesen szükségessé tették a *páncélok* behozatalát, melyet először a német rohamcsapatok használtak. De talán legrettenetesebb hatása volt azoknak az *acélnyilaknak*, melyeket a háború első esztendejében a repülőgépekről hajigáltak le. A *lángvetők* a régiek pusztító görögtüzére emlékeztetnek, melyet főleg a tengeri csatákban alkalmaztak nagy sikerrel. A *kaszás-* vagy *sarlósszekerek* az óriási páncélkocsikban és a még rettenetesebb tankokban öltöttek új testet. Csak az óvilág és lovagkor nemes fegyvere, a *kard* tünt le végképen a harcmezőkről.

A rómaiaknak eleinte csak kereskedelmi hajóik voltak; hadihajókat csupán a felmerülő szükség kényszerhatása alatt építettek. Igy midőn terjeszkedésük folytán szembe kerültek Carthagóval, kénytelenek voltak hajó-

hadat teremteni. A pún háborúk után azonban megint elhanyagolták a hajóépítést mindaddig, míg a kalóz- és polgárháborúk ismét nem kényszerítették őket új hajóhad építésére. A császárság idején állandó hajóhada volt Rómának, mely négy megerősített és hajógyárral *(navalia)* ellátott kikötőben állomásozott: Misenumban *(classis praetoria Misenensis)*, Ravennában *(classis praetoria Ravennas)* és a külföldön Foroiuliumban *(classis Foroiuliensis)* s Byzantiumban *(classis pontica)*. Némi hadijelentősége volt a Rhenuson (Rajnán), Danubiuson (Dunán) s az Euphratesen horgonyzó kisebb hajóhadnak is.

A hadihajók *(naves longae)* körülbelül 50—70 m hosszú, 6—9 m széles s 10 m magasak voltak (felerészben a víz alatt, felerészben a víz fölött.) A hajók elején *(prora)* közvetlen a víz színe fölött vagy a víz színe alatt három egymás fölé helyezett gerenda nyult ki a hajótestből, melyek hegyes vasban *(rostrum)* végződtek, hogy ha lehet, az ellenséges hajót átfúrják. A hajó mélyéből emelkedett ki a födélzet *(tabulatum)* fölé az árboc *(malus)*, melynek keresztrúdjain *(antennae)* vitorlák *(vela)* voltak elhelyezve. Az evezők a hajó oldalából nyultak ki egy vagy két, három, négy, öt sorban s e szerint a hajót egysorúnak *(actuariae)*, kétsorúnak *(biremes)*, háromsorúnak *(triremes)*, négysorúnak *(quadriremes)* és ötsorevezősnek *(quinqueremes)* nevezték. E soroknak megfelelőleg a hajó bensejében padokat *(transtra)* helyeztek el az evezősök *(remiges)* számára, kik a hajó előrészének háttal ülve eveztek. A kormányos *(gubernator)* a hajó hátsó részén *(puppis)* ült. Ugyanitt állott a hajó védőistenének a szobra is az oltárral, hol a hajó parancsnoka az áldozatot szokta bemutatni. A hajó előrészén rendesen valami állatfejet faragtak ki, e fölé írták a hajó nevét és eléje tűzték ki egy hosszú póznára a hajó zászlaját *(vexillum navale)*.

A rómaiak a hajószolgálatot nem sokra becsülték s katonáit nem tartották igazi katonáknak. A hajóslegénység *(nautae)* s az evezősök a szabadosok, peregrinusok s rabszolgák soraiból került ki, míg a hajóskatonaságot a hajók egy részével a szövetségesek szolgáltatták. A zsold kisebb volt, mint a legióknál, a szolgálat pedig 26 évre volt megszabva.

Az egész hajóhad vezére *(praefectus classis)* rendesen consul vagy praetor volt, hajóját navis praetoriának hivták. Egy-egy hajó parancsnoka *(praefectus navis)* tribunus vagy centurio volt, ez alatt álltak a hajó tisztjei *(magistri navium)* s a kormányos.

Télen a hajókat a szárazföldre vontatták *(subducere naves)* s ha szükséges volt, a hajógyárakban kijavították; tavasszal azután ismét a tengerre bocsátották, *(deducere naves)*.

A hadihajókon kívül voltak még:

Naves onerariae, teherhajók, melyek mélyebbek, öblösebbek voltak a hadihajóknál és csak vitorlákkal voltak ellátva.

Naves actuariae egysor evezővel és vitorlákkal ellátott gyorsjáratú hajók, melyek a hadihajók poggyászát szállították s felderítő szolgálatot végeztek.

Naves Liburnae kétsor-evezős gyorshajók, melyeket az illyriai partvidéken lakó liburnusokról neveztek el. Ilyenekkel diadalmaskodott Octavianus Actiumnál Antonius nagy, tornyos hajóin.

A tengeri csatában a rómaiak részint arra törekedtek, hogy óriási kapócsáklyákkal *(harpago)* az ellenséges hajókat a magukéhoz húzzák s úgy harcolhassanak, mintha a szárazföldön volnának; részint arra, hogy az ellenséges hajókat a rostrummal átfúrják s elsülyesszék vagy tüzes lövegeikkel felgyujtsák, avagy az evezőket eltörjék.

Rómát legióinak az az ellentmondást nem tűrő vas-

fegyelme *(disciplina militaris)* tette a világ urává, melyről Horatius is oly lelkesedéssel énekel. És jóllehet épen emiatt nagyon nehéz volt a szolgálat, a szigorú fegyelmet évszázadokon át biztosította elsősorban az a körülmény, hogy a római katona esküt tett kötelességeinek pontos teljesítésére.

A polgárháborúk alatt meglazult ugyan egy kissé a római csapatok fegyelme, de Augustus az állandó hadsereg szervezésekor újból helyreállította a szolgálat régi szigorúságát s a későbbi császárok (Traianus, Hadrianus) is igyekeztek fenntartani.

És ehhez a vasfegyelemhez főleg azért szokott hozzá oly könnyen a római katona, mert a táborban mindig el volt foglalva. A feliratok és bélyeges téglák igazolják, hogy a császárság középületeit túlnyomó részben katonák építették. Ugyanők végezték különösen a birodalom határain *(limites)* a nagyszabású erődítési munkálatokat. Ha pedig nem akadt ilyen dolog, ott voltak a gyakorlatok, a csatározás *(decursio)*, de különösen a fárasztó ambulatio havonkint háromszor, amidőn a gyalogos teljes felszereléssel tíz római mérföldet tett előre és vissza majd lépésben, majd futva. Ezenfelül gyakorolnia kellett magát az ugrásban, úszásban, vívásban, lovaglásban stb. A nagy fáradalmakat egyedül a jutalom és kitüntetések édes reménye könnyíthette meg.

Ilyen jutalom volt a nyilvános megdicsérés, a zsoldnak és ellátásnak megkettőzése *(duplicarius)*, a zsákmányban való részesedés, az előléptetés, az őrségi szolgálatoktól és sáncmunkálatoktól való felmentés *(vacatio operum)*. Néha a rabszolgákat felszabadítással jutalmazták. Kitüntetésül szolgáltak az arany nyakláncok *(torques)*, érmek *(phalerae*, a fővezér vagy valamely istenség képével), ezüst vagy arany karperec *(armilla)*, melyet a felső karon viseltek, kis arany

láncok *(catella)*, melyeket tűvel a ruhára, illetőleg a páncélra erősítettek. Nagyobb — tiszteket megillető — kitüntetés számba ment a hasta pura (a vashegy nélkül való, királyi pálcához hasonló dárdanyél) és a vexillum (ezüstnyelű vörös vagy kék zászló). Ezekhez járultak még a katonai koronák vagy koszorúk. Ilyenek voltak a corona triumphalis, az arany babérkoszorú, melyet a diadalmenetben egy állami szolga *(servus publicus)* tartott a fővezér feje fölé; corona ovalis, a mirtuszkoszorú, melyet az ovatio alkalmával viselt a fővezér és a corona graminea vagy obsidionalis, a hadsereg ajándéka a fővezér vagy főtiszt részére, ha ez a hadsereget szorongatott helyzetéből (például várostrom alkalmával) kiszabadította.

A tisztikart és legénységet megillető koszorúk vagy koronák közül a corona civica oly katona kitüntetésére szolgált, aki társát az ellenség kezéből mentette ki; corona muralis jutalmazta azt, ki először jutott fel az ellenséges várfalra; a corona castrensis vagy vallaris annak a katonának kitüntetése, ki először hatolt az ellenség megerősített táborába; a corona navalis meg azé, aki először ugrott át az ellenséges hajóra vagy ilyent elfoglalt.

A kitüntetéseket a fővezér adta át nyilvánosan a kitüntetett katonának, aki ünnepélyes alkalmakkor mindig viselhette kitüntetéseit.

Sulla óta a kiszolgált katonák *(veterani)* a katonai gyarmatokban földbirtokot kaptak ajándékba.

A fegyelemért elsősorban a fővezér volt felelős. Még a császárok alatt is korlátlan büntető joga volt, egyedül a főtisztek halálos ítéletének kimondása volt a császárnak fönntartva. Mióta minden legiónak külön tábora volt, a praefectus castrorum gondoskodott a fegyelemről. Különben a legénység magánviszályaiban vagy a szolgálati vétségekben a tribuni voltak a bírák.

A büntetések voltak: kisebb zsold vagy a leszolgált évek be nem számítása; a lefokozás *(gradus deiectio)* különféle nemei, így a régebbi időben elvehették a lándzsát, az immunis katonából munifex (szolgálattévő) lett; a nyilvános megszégyenítés *(ignominia)*, mikor a vétkest a praetorium elé kikötötték vagy a katonaságtól elcsapták *(missio ignominiosa)*; a testi büntetés, kivált legsúlyosabb fajtája a fustuarium, midőn a katonák botokkal *(fustis)* és kövekkel úgy neki estek a szerencsétlen elítéltnek, hogy rendszerint belehalt. (V. ö. nálunk a régi vesszőfutással.) A szökést *(desertio)*, a gyáva megfutást, engedetlenkedést és az ellenséghez való átpártolást pedig halállal sujtották. Ha egész csapatra bizonyult rá a hűtlenség, megtizedelték őket *(decimatio)*.

A fővezér legszebb kitüntetése volt, ha katonái mindjárt ott a csatatéren imperatornak kiáltották ki, otthon, Rómában hálaadó ünnepeket *(gratulationes)* rendeztek és diadalmenetben vonulhatott be Rómába.

Miután a győzelmes fővezér Italia partjain kikötött s előreküldött híradóival a senatust erről értesítette, seregével Róma felé indult. Megérkezése után a senatus a Mars-mezőre vonult s ott Bellona templomában döntött a fővezér azon kérése fölött, hogy diadalmenetben vonulhasson be a városba. A döntést a fővezér a Mars-mezőn, a villa publicában várta be. Hogy diadalmenetet tarthasson, annak elengedhetetlen kelléke volt, hogy a fővezér consul, dictator vagy praetor legyen, hogy a külső ellenség ellen, a törvényes formák megtartásával megüzent *(iusto et hostili bello)* és saját jogos fővezérlete alatt *(suis auspiciis)* viselt háborút teljesen befejezze és legalább 5000 ellenség elpusztítása után a birodalmat új provinciával növelje.

Ha a senatus a diadalmenetet megengedte, akkor a fővezér győztes seregével s egész Róma részvételével

ugyancsak a senatustól megállapított napon a circus Flaminiuson, a porta Carmentalison, Velabrumon, circus Maximuson, via Sacrán át a Capitoliumra vonult, hol az isteneknek hálaáldozatot mutatott be.[1]

A menetet a magistratus és a senatus nyitotta meg, utána a kürtösök *(tubicines, cornicines)*, majd az elfoglalt zsákmány hosszú társzekereken; ezt követték a meghódított tartomány nagyobb városainak képei, a felékesített áldozati állatok s a papság, az előkelőbb foglyok, kiket az ünnepély befejezése után sokszor kivégeztek, a lictorok, kezükben borostyánnal övezett fascesszel; majd négy fehér lótól vont kocsin a fővezér tunica palmatában s toga pictában, egyik kezében arany sassal ékesített elefántcsontpálcát, másik kezében pálmaágat tartva; egy állami szolga pedig a corona triumphalist tartotta feje fölé. Kiskorú fiai vagy a diadalkocsin, vagy a diadalkocsi elé fogott lovakon ültek, míg nagykorú fiai mögötte lovagoltak a legatusok és tribunusok soraiban. A menetet a győzelmes hadsereg zárta be dalokat énekelve. Az áldozat bemutatását ünnepi lakoma követte a fővezér, katonaság és a nép részére. A diadalmenet útvonalán a várost feldiszítették s a nép vagy az utcákon állva, vagy az ezen alkalomra készített emelvényeken ülve nézte végig a menetet. Az ünnepségek eleinte csak egy napra terjedtek, később több napig tartottak.

A triumphus egyik lényeges föltétele volt, hogy a fővezér saját jogos fővezérlete *(suis auspiciis)* alatt arasson diadalt. Minthogy azonban a császárság alatt a vezérek *(legati)* mindig a császárok auspiciumai alatt viseltek háborút, diadalmenetre nem is számíthattak, annyit azonban megengedtek nekik, hogy a diadalmi

[1] Az egész diadalmenetet részletesen leírja *Ovid.* Trist. IV. 2. és *Liv.* III. 29.

jelvényeket *(ornamenta triumphalia)* ünnepi alkalmakkor magukra vehessék.

Ha a senatus a diadalmenetet nem engedte meg, joga volt a fővezérnek diadalmenetben az Alba hegyére vonulni Juppiter Latiaris templomához *(triumphus in monte Albano)*.

Kisebb jelentőségű győzelmek után a vezér toga praetextában, fején mirtuszkoszorúval *(corona ovalis)* eleinte gyalog, később lóháton vonult be a városba *(ovatio)* s a Capitoliumon juhot *(ovis, innen ovatio)* áldozott az isteneknek.

Diadalmas tengeri csaták után az ú. n. triumphus navalis volt szokásban.

A győzelmes csata emlékére tropaeumot (τροπαῖον = emlékjel; ilyen alakban is előfordul trophaeum vagy tropheum) állítottak fel a csatatéren, vagyis egy fatörzsre ráaggatták az ellenségtől elfoglalt fegyvereket. Rómában pedig diadalívek, szobrok hirdették az egyes hadvezérek diadalát.

Igen nagy és ritka dicsőséget aratott az a fővezér, aki az ellenséges hadvezért személyes viadalban leterítette s annak fegyverzetét zsákmányul ejtve Juppiter Feretrius templomában felaggathatta *(spolia opima)*. A római történelem csak három spolia opimával dicsekedhetik. Az elsőt Romulus szerezte meg, midőn Acrót, Caenina királyát megölte; a másodikat A. Cornelius Cossus, ki Tolumniust, Veii királyát győzte le; a harmadikat M. Claudius Marcellus, midőn 222-ben Clastidiumnál leterítette Viridomarust, a gallusok vezérét.

II. VALLÁSI RÉGISÉGEK.

A) A rómaiak vallása.

RÓMAIAK vallása épúgy, mint a velük rokon görögöké a természeti erők megszemélyesítése volt. Az egyszerű római ember nem tudta megérteni a természet félelmetes vagy jótékony erőit és jelenségeit; de annyit érzett, hogy élete, jóléte, termése, állatainak fejlődése és szaporodása egyedül tőlük függ. Ha meg tudta menteni nyáját a farkastól vagy törékeny tutaján megszabadult a vadul zúgó tenger hullámaiból, vagy a nap áldásos melegét élvezte, mindezen jelenségekben valamely jó vagy rossz indulatú szellem kezét látta, akinek kegyét mindenképen biztosítania kell.

Innét van, hogy először a földmívelő és pásztorélet istenei születtek meg: vagyis Faunus vagy Lupercus, az erdők és mezők védőszelleme, továbbá Pales, a pásztorok pártfogó istennője stb.

Az istenektől való függés érzetéből fejlődött ki aztán a római embernek szorongó istenfélelmen alapuló vallásossága, mely egész nyilvános és magánéletét áthatotta annyira, hogy utoljára minden élőlényben, élettelen tárgyban, sőt minden egyes cselekedet- vagy eseményben is külön istenségre gondolt. Erősen hitte, hogy az embert születésétől haláláig élete minden mozzanatában szellemek oltalmazzák. Mindenkinek megvan a külön nemtője (genius = őrzőangyal), aki mellett egész sereg isten őrködik testi és lelki épsége

fölött. Az újszülöttnek Vagitanus nyitja meg a hangját, Potina inni, Edusa meg enni tanítja, Bubona szarvasmarháira, Epona lovaira, Pales meg juhaira vigyáz stb. És mivel a rómaiak e mindent megszemélyesítő hajlandósága idővel még inkább növekedett, az államra fontos eseményeket, értelmi és erkölcsi kiválóságokat, erényeket is isteni tiszteletben részesítették.

Igy született meg az ércpénz behozatalakor Aesculanus, az ezüstpénz verésekor pedig ennek fia Argentinus ; továbbá ekkép alakultak ki az ilyen megszemélyesítések : Pax, Concordia, Honos, Virtus, Mens, Victoria, Libertas, Salus, Pavor stb. Ebből érthető meg az is, hogy Róma az idegen isteneket és szertartásaikat miért fogadta be oly szivesen az államvallásba. De magánembernek tilos volt az idegen istenek meghonosítása, mert : «ut deus non sit, nisi cui esse permiserit senatus».

Csakhogy míg az eleven képzeletű görög az isteneket emberi alakú *(anthropomorphismus)*, de tökéletesebb, eszményibb lényeknek tartotta, akiket a betegségen, öregségen és halálon kívül minden baj és bánat érhet és így életök tele van gyönyörű regékkel : addig a józan gondolkozású római az istenekben csak elvont lényeket látott anélkül, hogy valami határozott alakkal igyekezett volna őket felruházni. Ezért nincs Rómának valójában Olympusa, Hadese meg mythologiája (hitregerendszere). Ebből magyarázható, hogy a rómaiaknál az első két században nem voltak istenszobrok és csupán jelképekben *(symbolum)* tisztelték őket. Igy Juppiternek eleinte a kovakő volt a jelképe, Saturnusé a sarló, Marsé a dárda vagy pajzs, Vestáé meg a tűzhely.

A fordulópontot a rómaiak vallásában is a görögökkel való érintkezés idézte elő és pedig a II. pún háború idején. Eddig ugyanis csak két király nevéhez fűződnek lényegesebb vallásreformok. Numa Pompilius volt a

hagyomány szerint a római szertartások és papi testületek első igazi szervezője, a görög származású Tarquinius Priscus pedig a három capitoliumi főistenség (Juppiter, Juno, Minerva) kultuszának megalapítója és a hires capitoliumi templom építője. De ebben a hármas csoportosításban[1] és főleg a «libri Sibyllini»[2] kultuszában már erősen érzik a görög hatás, mely mindinkább erősödött úgy, hogy a II. pún háború után teljesen megszünt a régi, egyszerű kultusz és helyette a díszes templomok istenszobrai előtt pazar fényű istentisztelet honosodott meg. Végül egészen közönségessé, általánossá lett a latin és görög istenek felületes azonosítása *(syncretismus)*.

B) Az istentisztelet tárgyai: az istenek.

Az isteneket rendesen három csoportba szokták osztani:

1. Dii maiores vagy magni:
   a) Consentes,
   b) Dii selecti.
2. Dii minores.
3. Dii peregrini.

[1] Junót Herának megfelelően megtették Juppiter hitvesének, Minervát pedig Pallas Athene mintájára Juppiter leányának.

[2] A libri Sibyllini görög nyelvű jóslóverseket tartalmaztak. A kilenc könyvet állítólag egy vénasszony vitte Tarquinius Superbushoz és nagy összeg pénzért odakinálta neki. A király elutasítására az asszony hármat elégetett és a megmaradt hatért ugyanazt az árt követelte. Mikor ajánlatát ismét visszautasították, közülük hármat megint a lángokba dobott és a háromért ismét a teljes árt követelte. Erre gondolkozóba esett a király, az utolsó három könyvet megvette és a capitoliumi Juppiter-templom boltozatába rejtette el. A 83-iki tűzvész ezeket is elhamvasztotta és csak mintegy 1000 verset tudtak belőlük megmenteni. E jóslatok Sibylla nevéhez fűződnek. Igy szokták nevezni különösen Apollo jóstehetségű papnőit. Leghíresebbek voltak az erythraei és cumaei. A Sibyllák ábrázolása a művészeket is foglalkoztatta. Legnevezetesebbek Michelangelo Buonarroti Sibyllái a Sixtus-kápolnában és Raffaello Sanzióé a S. Maria della Pace-templomban.

1. A dii maiores közül a) *Consentes.*

A 12 főistent görög mintára már Ennius ekként sorolja fel : Juno, Vesta, Ceres, Diana, Minerva, Venus, Mars, Mercurius, Jovis, Neptunus, Vulcanus, Apollo.

Ezt a 12 főistent másként így is nevezik : Consentes (együttlétezők), mert egyszerre «lettek» és majd egyszerre mulnak el. Ezek közül hat istenség férfiú : Juppiter, Neptunus, Mars, Apollo, Vulcanus és Mercurius ; hat pedig nő : Juno, Minerva, Venus, Diana, Vesta és Ceres.

Juppiter (Zeus). Ennius versében még Jŏvis néven szerepel az ósdi Diovis (nominativus !) maradványaként. A Juppiter elnevezés a szanszkrit Djaûs Pitar és a görög Ζεύς πατὴρ összeolvadásából származott (Diovi-pater, Diupiter) és eredeti jelentése : «fényesség atyja», vagyis a világosság és égbolt istene. Mint az ég ura végső oka, tehát istene minden tüneménynek, mely az égen csak előfordulhat : a villámnak *(Juppiter Fulgurator* vagy *Fulminator)*, a mennydörgésnek *(Juppiter Tonans)*, esőnek *(Juppiter Pluvius)* stb. Tőle, az ég és menny urától függ az egész világ és annak minden népe. Ő osztogatja a győzelmet *(Juppiter Feretrius, Victor)*, nyujtja a segítséget *(Juppiter Opitulator)*, állítja meg a futó hadsereget *(Juppiter Stator)* stb. Ekkép Juppiter lassan nemcsak a fizikai, hanem az erkölcsi világrend (jog, igazság, szerződések stb.) legfőbb őre, a római birodalom fönntartója és a római államvallás főistene *(Juppiter Optimus, Maximus)* lett, kit azonosítottak Zeusszal, ezért Juppitert Saturnus meg Rhea fiának, Neptunus és Plutó testvérének tartották.

Zeus leghíresebb képmásának az ókorban a Phidias alkotta chryselephantin szobrot tekintették, mely az olympiai Zeus-templom világhírű ékessége volt. Ennek gyönge utánzatai az olasz Otricoliban talált kolosz-

szális Zeusfej, valamint a Hadrianus császár korából (II. század Kr. u.) fennmaradt elisi pénzek Zeus-alakjai.

Juppitert többnyire java korbeli férfiúnak ábrázolják, fején a keleti mitrával, egyik kezében villámok vannak, a másikban balta vagy kalapács ; lábai alatt hatalmas bika. Igy találták a mai Dunántúl és az Alduna számos helyén (Daruvár, Sár-Pentele, Kömlőd, Óbuda, Sziszek stb.) végzett ásatások alkalmával. Ezeken a helyeken rendszerint mint Juppiter Dolichenust tisztelték a Syriából Daciába, Pannoniába és Rhenus mellékére szakadt rabszolgák és katonák. Ugyanis Doliche syriai város hatalmas napistenével azonosították Juppitert, kit főleg harcias természete tett olyan népszerűvé a provinciák katonasága előtt.

Neptunus (Poseidon). A vizek, de főleg a tengerek istene. Mivel később Poseidonnal azonosították, neki tulajdonították a ló (a tenger hullámainak megszemélyesítője) teremtését és Neptunus Equester néven tiszteletére több helyen lóversenyeket is tartottak. Főünnepét, a július 23-ra eső Neptunaliát már a legrégibb naptárban is megtaláljuk. Meglett férfiú alakjában szokta a művészet ábrázolni, kezében elmaradhatatlan járulékával, a háromágú szigonnyal *(tridens)*, melylyel a tenger hullámait felzúdítja vagy elsimítja. Kultusza leginkább a tengermelléki városokban terjedt el, valamint a felsőitaliai tavak környékén és főleg a forrásokban szegény Afrika hajós- és halásznépe között. Képeit és kápolnáit különösen a hidakon állították föl.

Mars (oscus Mamers, Mavors = Mors = Ares). Juppiter és Juno fia. Mint Romulus és Remus atyja, őse a római népnek *(Mars pater = Marspiter)*. A római államvallás egyik kiváló alakja, ki Juppiterrel és a sabinus harci istennel, Quirinussal (Mars Quirinus) együttesen alkotta azt a hármasságot, melytől Róma békében az állam védelmét, csatában a győzelem babérját várta.

Az ó-italiai törzsek úgyis tisztelték, mint a tavasz istenét. Ezért szentelték neki a március hónapot és ennek elsején, Mars születése napján, papjai *(Salii)* fegyvertánccal ünnepelték. Május hónapban pedig, Ambarvalia ünnepén, áldását kérték ki a vetésekre. (V. ö. a katholikus keresztjáró napokkal.) Szent állatai a farkas és harkály, szent fája a tölgy.

A képzőművészet hatalmas, tagbaszakadt, zord tekintetű és szakálltalan ifjúnak szokta ábrázolni, ki fején sisakot visel, jobbjában kardot tart. Egyik leghíresebb mása az Ares Ludovisi.

Apollo. Juppiter és Latona fia, Diana testvére. Tisztelete az alsóitaliai görög gyarmatok útján, Tarquinius Superbus idejében honosodott meg Rómában. 429-ben avatták föl első templomát, melyben Apollót mint a bajokat elhárító, gyógyító istent *(Ap. Medicus)* tisztelték. Egyébként Rómában is azonmód ünnepelték, mint a görögöknél. Mint Phoebus Apollót a római vallás is napistennek tartotta, ezenfelül őt tekintette a jóslás és jóshelyek *(mantica, oraculum)*, a bűnfeloldás, kiengesztelés *(Orestes)* istenének, a zene és művészetek (muzsák) főpártfogójának.

Szép, daliás fiatal férfiúnak szokták ábrázolni, fürtös fejjel. Leghíresebb mása a belvederei Apollo a vatikánban.

Ünnepét, a ludi Apollinarest a cannaei csata után alapították. De legnagyobb fénnyel ünnepelték Augustus alatt, aki Apollo különös kegyeltjének tartotta magát és a mons Palatinuson remek templomot emelt tiszteletére. Kedvelt állatai voltak : a szarvastehén, gyík, ölyv, delfin stb. és szent növénye a babér (δάφνη), mely a rege szerint Peneus folyamisten leányának, Daphnénak átváltozott teste. (Ovid. Metam.)

Vulcanus (Hephaistos). Juppiter és Juno sánta gyermeke. A tűznek és a tűz romboló-alkotó hatásának

istene. Műhelyét az Aetna alatt képzelték, hol cyclopslegényeivel szokott dolgozni. Itt készültek Juppiter villámai, Aeneas pajzsa stb.; ott remekelte ki «műértő elmével» az istenek ércpalotáit, Juppiter aegisét stb. Ezért tekintik a kovácsok és ércből való munka nagymesterének *(Mulciber = olvasztó)* és pártfogójának.

A képzőművészet erőteljes, szakállas férfiúnak ábrázolja kezében kalapáccsal. Fejét csúcsos föveg takarja, lábának bénasága alig látszik. Főünnepét, a Volcanaliát augusztus 23-án ülték az úgynevezett Volcanalon, azaz a Comitium fölött elterülő magaslat tűzhelyszerű oltárán. Itt ülésezett néha fontos ügyekben a senatus.

Mercurius (Hermes). Juppiter és Maia fia. Nevét már a régiek is a merx (áru, portéka) szótól származtatták. Eleinte a gabonaszállítás és a vele foglalkozó kereskedők védője. Igy lesz lassanként az egész kereskedelemnek és üzleti szerencsének istenévé *(M. Negotiator* vagy *Mercator)*. Minthogy pedig a kereskedelem és ennek révén a vagyoni boldogulás csak békében *(M. Pacifer)* vagy a békét biztosító győzelem után volt lehetséges, ezért kapta a M. Victor melléknevet. Mikor később Hermessel azonosították, ennek minden tulajdonságát ráalkalmazták és megtették a lant feltalálójának, az istenek hiradójának, a szónoklat nagymesterének, a testgyakorló terek *(palaestra)* védőjének stb.

A képzőművészet szakállas vagy szakálltalan deli ifjúnak tünteti föl, kígyósbottal *(caduceus)*, hiradó pálcával és szárnyas kalappal *(petasus)*. Pannoniai szobrain pénzeszacskót szorongat kezében.

Kedvelt állatai: a teknősbéka, kakas és kecskebak. Leghíresebb ábrázolása a Praxiteles Hermese néven ismeretes márványszobor.

Női istenek. Juno (a Diovinóból származott Diuno helyett), voltaképen «a fényesség királynéjá»-t jelenti. Saturnus leánya, Juppiter női mása, felesége, az ég

királynéja és miként Hera, a családi élet tisztaságának, a házasságnak őre *(Juno pronuba)* és a tisztes római matrónák oltalmazója.

Művészi ábrázolásai között legkiválóbb a vatikán Hera Barberini néven ismeretes márványszobra. A Hera-fejek közül legismertebb a Hera Ludovisi. Legtöbbször pávával és varjúval ábrázolják.

Minerva (Pallas Athene). A hitrege szerint Prometheus vagy Vulcanus kalapácsütésére pattant ki Juppiter fejéből fegyveresen, dárdával és aegisszel. Különös védelmét élvezték a takácsok, cipőkészítők, orvosok *(M. Medica)*, tanítók, szobrászok, költők és főleg a zenével foglalkozók.[1] A hannibáli háborúk után mindinkább egynek vették Pallas Athenével és ezzel párhuzamosan az ipar és iskola istenasszonya felölti a harci vértet. Főünnepét *(Quinquatrus* vagy *Quinquatria)* március 19-én ülték meg teljes öt napon át.

A képzőművészetben Minerva nem egyéb, mint a hellén P. Athene római ellenpárja. Rendesen leányosan fiatalos vagy érettebb nőnek ábrázolják, fején sisakkal, mellén a Medusa-fejes vérttel, kezében dárdával, lábához támasztott kígyódíszes pajzzsal; baljában néha a győzelem istennőjének szobrocskája.

Kedvelt állata a bagoly (innét Ululas Athenas portare = Dunába vizet merni, falra borsót hányni stb.); szentelt növénye az olajfa.

Az ókorban leghíresebb mását Phidias készítette el a chryselephantin Athena Parthenus szobrában.

Venus (Aphrodite). Juppiter és Dione leánya. Eredetileg ősitaliai kerti istenasszony, a tavasznak, a csirázó és virágzó természetnek védője. Később az Aphrodité-

[1] Apróbb templomaival mindenfelé találkozunk Apulumtól (Gyulafehérvár) Gadesig (Cadix) és Britanniától Numidia földjéig. A céhek és ipartestületek mindvégig ünneplik, hasonlóképen az ókori muzsikustársaságok is; ilyen például az ószőnyi (brigetiói) emlék, melynek felirata: Scola tubicinum ex voto posuit.

vel való azonosítás korában Vulcanus neje, Amor és Aeneas anyja, a bájosság és szerelem istennője. Legjobban tisztelték Caesar és Augustus idejében, akik Aeneas révén őt tették meg a gens Julia és tágabb értelemben az egész római nép szülőanyjának *(Venus Genetrix)*. Kedvelt állatai: a galamb, veréb és nyúl; neki szentelt növények: a myrtus, rózsa és alma. Művészi ábrázolásai közül legismertebbek a cnidusi és melusi (milói) Venusok.

Diana (Artemis). Juppiter és Latona leánya, Apollo testvére. Eredetileg ó-italiai istenség, fényt és életet adó hatalom. Népnyelven Jana, Janus isten női mása, eredetileg holdistennő, azután védőasszonya a vadászatnak és születésnek *(Lucina)*, akit később Artemisszel azonosítottak, sőt Junóval is összekevertek.

A fák közül neki szokták szentelni a cyprust, az állatokból pedig a medvét, bikát és vadkant. A képzőművészet jobbára bájos vadászamazonnak tünteti föl elengedhetetlen járulékaival: a kézíjjal, puzdrával, kutyával és szarvassal. Legismertebb szobormása a versaillesi Artemis.

Vesta (Hestia). Saturnus és Rhea elsőszülött leánya, Juppiter nénje. Megszemélyesítése egyrészt a házi tűzhelynek, másrészt a tűzben rejlő isteni erőnek és áldásnak. Miként a magánháznak, úgy az államnak is megvan a maga Vestája *(Vesta populi Quiritium)*. Ennek az állami Vesta-tiszteletnek középpontja volt az az oszlopcsarnokkal övezett körtemplom, melyet a legújabb (1893. évi) forumi ásatások teljesen föltártak. Alakja mutatja, hogy nem egyéb az egész polgárság tűzhelyénél, amely fölé bolthajtást emeltek. A templom legféltettebb kincse a szent tűz volt, melyet hat hajadon leány őrzött: a Vesta-szüzek *(virgines vestales)*. A művészet komoly arcú, középkorú nőnek ábrázolja, hol fátyollal, hol diadémmal, kezében áldozati csészével,

virággal vagy gyümölcstől hajladozó fagallyal. Nevezetes mása a Vesta Giustiniani Rómában.

Ceres (Demeter). Saturnus és Rhea leánya. Ceres nem más, mint az istenasszonnyá avatott anyaföld (Γῆ-μήτηρ), a növényvilágnak, de főleg a gabonának istene és védőasszonya. Szent állatai voltak: a bikák, tehenek és sertések; szent növényei: a búzakalász, mák és gyümölcsfák. A képzőművészet komoly, bánatos arcú érettebb nő alakjában szokta ábrázolni a szinte elmaradhatatlan magas fejdísszel *(calathus)*. Legkiválóbb szobormásának tekintik a cnidusi Demeter márványszobrát Londonban.

b) *Dii selecti.*

A 12 főistenen kívül a dii maiores vagy magni közé számítják a nyolc dii selectit is. Ezek: Saturnus, Janus, Rhea, Orcus vagy Pluto, Liber, Sol, Luna és Genius.

Saturnus (Chronos). Uranus és Gaea fia, Rhea testvére és férje, a földmívelésnek ősitaliai istene. Később egynek vették a Zeus által megbuktatott Chronossal, aki Italiába menekült és ott Janustól átvette az uralmat. Alatta élték az emberek a boldog aranykort, mely még nem ismerte sem a véres háborút, sem az átkos kapzsiságot és beérte azzal az egyszerű terméssel, melyet az ekét nem ismerő föld önként kínált neki. Ezt az aranykort igyekeztek a rómaiak visszaállítani Saturnus főünnepén, a december 17-től hét napon át tartó Saturnalián, melynek idején minden munka és büntetés szünetelt. Az emberek «Io Saturnalia, io bona Saturnalia!» kiáltások között teljesen átengedték magukat a vígságnak. Főleg a rabszolgáknak volt ezen napokban gyöngyéletük, mert uraikkal egy asztalnál élvezték az asztal gyönyörűségeit.

Janus. Eredeti italiai istenség, akihez hasonló nincs a görög istenek között. A legrégibb istennek tartották.

Minden ki- és bejárás istene, akit épen ezért kettős arccal ábrázoltak *(Janus biceps, bifrons, geminus)*, kulccsal és pálcával *(Janus claviger, clusius, patulcius)*. Neki szenteltek Rómában minden kaput és ajtót. Ezenfelül úgy tisztelték, mint minden kezdet istenét, kinek a hónapok elsején *(Calendae)* 12 oltáron áldoztak. Főünnepe januárius 1-én volt, mikor az emberek megszokták egymást ajándékozni.

Mint köznév *ianus* boltozatosan fedett átjárót jelent egyik utcából a másikba. Különösen híres volt a Janus geminus tiszteletére emelt forumi kapucsarnok, melyet még Numa épített. Ebben volt felállítva az «index belli pacisque», vagyis Janusnak kelet és nyugat felé tekintő kettős arca. Ennek az átjárónak kapuja mindig nyitva maradt, míg a háború tartott; béke idején azonban becsukták. Krisztus Urunk születéséig állítólag csak ötször zárhatták be.

Rhea (Cybele, Magna Mater, Mater Idaea, teljes néven: Mater deum magna Idaea). Uranus és Gaea leánya, a nagy istenanya, akit az ázsiai Cybelével csakhamar fölcseréltek és különösen az Ida-hegyén tiszteltek. *(Liv.* XXIX. 10.) Kultusza Rómában a Hannibal-féle háborúk válságai közepette honosodott meg. Ekkor (204. Kr. e.) történt, hogy a rómaiak a Sibyllajóslatok rendelkezése szerint elkérték Attalus királytól azt a nagy meteorkövet, amely az istenasszony legrégibb jelképe volt. Főünnepe a ludi Megalenses vagy Megalesia április 4—10. tartott. Feliratok tanuskodnak róla, hogy a nagy istenanya szertartásai győzedelmesen állották meg a versenyt minden más ritussal, sőt a kereszténység fölkelő napjával is legtovább szembe néztek. Szentelt állata volt az oroszlán és szent fája a tölgy és pinia.[1]

[1] Midőn ma Olaszországban lépten-nyomon találkozunk a piniával, csak elvétve sejtjük, hogy azt a föld népének immár öntudatlanul átöröklött ragaszkodása ülteti Rhea szent fája iránt.

A képzőművészet trónon ülő helyzetben szokta ábrázolni két oroszlán között, kezében a csörgős féldobbal *(tympanum)*.

Orcus vagy Pluto (Hades). Saturnus és Rhea vagy Ops fia, Proserpina férje. A titánok legyőzése után neki jutott az alvilág uralma. Mint az alvilág fejedelmét Dis vagy Ditis paternek is nevezik. Az Orcus nevet épúgy, mint a görög Hadest az alvilág *(inferi, orum)* jelzésére is használják. Italiában mindazokat a helyeket Disnek szentelték, hol a földből forró gőzök vagy párák törnek elő. Így különösen az Avernusi tó környékén, Cumae közelében, ahol az alvilág lejáratát *(ianua Ditis)* képzelték. Orcus áldozati állatai a feketeszínű juhok; kedvelt állatai a kutya, farkas, kígyó; és kedvelt növényei a ciprus és narcis. A képzőművészet Juppiter komorabb másának tünteti föl: haja homlokára lóg, szakálla durva, rosszul ápolt; kezében királyi pálca, lábánál Cerberus, az alvilág háromfejű kutyája.

Liber (Dionysos, Bacchus). Juppiter és Semele gyermeke. A bornak és bortermelésnek védőszelleme. Liber vagy Liber pater főünnepét a városok március havában tartották színjátékkal és egyéb látványosságokkal; faluhelyen pedig főleg szüretkor ünnepelte a jókedvű fiatalság különféle tréfák és mókák kíséretében. Szentelt állatai: a párduc, hiúz, tigris, bakkecske, szamár és delfin; növényei a szőlő és repkény. A művészet jobbára viruló ifjú alakjában szokta ábrázolni, jobbjában a szőlőlombos és repkénykoszorús bot *(thyrsus)*, baljában a füles boroskancsó *(cantharus)*.

Sol (Helios). Italiai napisten, akit később Heliossal és Apollóval azonosítottak; *Luna* (Selene) italiai holdisten, kire idővel ráruházták Selene és Diana minden tulajdonságát.

Genius. A geniust az italiai népek olyan felsőbb hatalomnak hitték, mely teremti és fenntartja az életet.

Minden férfiúnak van szerintük ilyen jó szelleme (őrzőangyala), a nőkre a Junók vigyáznak. Az oltalmazott egyén születésnapja volt a geniusnak is a főünnepe, mely alkalommal tömjént, bort, virágot és kalácsot áldoztak neki. Az államnak is volt ilyen geniusa *(G. publicus)*, sőt az egyes helyeknek is *(G. loci)*. Ez utóbbiakat rendesen kígyóalakban képzelték. Ezért vált szokássá Rómában a szelid kígyók tartása.

2. Dii minores.

A kisebb jelentőségű istenek a következők:

Lares. Az elhunytak rosszindulatú szellemeivel *(Larvae, Lemures = kísértetek)* szemben az elköltözött jámbor emberek lelkeit Laresnek nevezték. Ezek még holtuk után is őrködtek hátrahagyottaik élete, de különösen háza felett. Ez utóbbi jellemvonásuk különböztette meg őket a házi istenek másik csoportjától: a Penatestől, akik elsősorban az éléskamra *(penus)* gondozói és így a család védőszellemei voltak és összefoglaló nevük később mindazokat az isteneket jelentette, akiket egy-egy családban különösen tiszteltek. Innét van, hogy hitük szerint kiköltözéskor a Lares a házban maradnak, a Penates ellenben elkisérik a családot mindenhová. A megholtak lelkei általában *Manes* néven fordulnak elő. Akárhányszor istenítették őket, sőt azonosították az alvilág isteneivel, illetőleg az egész alvilággal. Költőknél néha a *manes* köznévileg az alvilági bünhődéseket is jelenti. Igy például Verg. Aen. VI. 743. olvassuk: Quisque suos patimur *Manes*. Ezért erősen hitték, hogy a kivándorló Aeneasszal Trója összes Penatesei Rómába költöztek. A Lares szobrai eleinte az atriumban, később a Lararium- vagy Sacellumban állottak.

Miként az egyes háznak, úgy az egész államnak is

voltak ilyen védőszellemei, akiket a fentebbi Lares privatival ellentétben Lares publicinek hivtak. Ezek a görög herosokhoz hasonlóan a városok és az állam üdve fölött őrködnek, távol tartják az ellenséget stb. Ezeket másnéven indigitesnek (az istenek sorába iktatott honi hősöknek) is nevezték. Ilyenek voltak: Romulus, Remus, Evander, Aeneas, Tatius, Acca Larentia stb. Szentélyük jobbára a keresztutakon volt *(Lares compitales)*.

Ezeken kívül a dii minores közé sorolhatók: Pales, a pásztorok pártfogója; Faunus vagy Lupercus, az erdők, mezők, nyájak védőszelleme; Terminus, a határok istene; Flora, a virágzás istenasszonya stb.

3. Dii peregrini.

Róma világuralomra törekvő politikájának és mindent megszemélyesítő hajlandóságának tulajdoníthatjuk, hogy a vele egyesült vagy általa meghódított népek isteneit oly szívesen és mindenhonnan átvette. Legföljebb azt a megkülönböztetést tette, hogy az új istenségek oltárai a pomeriumon kívül álljanak s nem azon belül, mint a honi isteneké. Ennek eredete visszanyulik egészen a Tarquiniusok korába, mikor a görög kultúrával való érintkezés tág kaput nyitott a görög istenek bevándorlásának is. A római vallás így lassan befogadta az egész görög Olympust; csupán egyénítő latin vonásokkal gazdagította az idegen *(peregrini)* istenek életét.

Ha ilyen szempontból vizsgáljuk a római Olympust, Janus, Genius, Lares, Penates, Faunus és még egy-két honi félistenen (Romulus, Aeneas stb.) kívül alig találunk eredeti római istenséget. Jóllehet így majdnem az összes isteneket idegen (peregrini), vagyis meghonosodott szellemeknek tekinthetjük, mégis különösen ide szokták sorolni.

Aesculapiust (Asklepiost), Apollo fiát és a gyógyítás istenét, kinek tiszteletére a Tiberis szigetén építettek templomot.

A képzőművészet szelid arccal, elmélyedő tekintettel ábrázolja. Rendes velejárója a pálca, melyen kígyó csavarodik fölfelé. Ma is így láthatjuk a legtöbb gyógyszertár címtábláján.

Ide számítják még Latonát (Létót), Apollo és Diana anyját; Castort és Polluxot, Juppiter és Leda gyermekeit stb.

De legtöbb idegen isten kultusza a provinciákból került Rómába. Így különös tiszteletben részesült Pannoniában és Daciában Mithras, a perzsa napisten, kinek magában Aquincumban három templomát *(mitraeum)* tárták föl. Sarmizegethusában (Várhely) is vannak romjai.

Ezenfelül főleg Isisnek, Serapisnek és Juppiter Dolichenusnak volt igen sok tisztelője különösen Dáciában.

C) Az istentisztelet helye.

A római istentiszteletre szánt helyek leggyakrabban templa, aedes, sacella, fana és delubra néven fordulnak elő.

Templum. Eredetileg annak a négyszögű területnek a neve, melyet az augur a madárjelek megfigyelése céljából a földön és ennek megfelelően az égen is kijelölt görbe végű botjával *(lituus)*. Később templum szóval jelöltek minden élesen elkülönített területet, melyet valamely isten tiszteletére szántak és szenteltek és végül magát a szent kerületben emelt isteni hajlékot.

Aedes négyszögű vagy köralakban épített istenháza; az aedicula pedig kis kápolna, mely néha magában állott, de legtöbbször oromzattal ellátott kis fülke vala-

mely nagyobb templom vagy a házi istenek szobrocskái számára, vagy sírköveken az urna befogadására.

Sacellum egy egyszerű oltár helyét jelölte, mely akár nyilt, akár bekerített területen állhatott.

A fanum ünnepélyesen fölszentelt hely, vagyis olyan templum, melyet az augur négyszögletes alakban, északdéli fekvéssel már előzetesen fölavatott, de amelyet csak a pontifex fölszentelése (consecratio) tett fanummá. Ez az eljárás főleg olyan templomoknál történt, melyeket az istentiszteleteken kívül más célra is használtak.

Delubrum eredetileg az a hely, ahol az áldozást megelőző tisztulást *(luere)* végezték a rómaiak; később általában delubrum volt a templom hajója, melyben az isten szobra és oltára állott.

Ide sorozhatjuk a különféle oltárokat is. Az ara földből hányt vagy kőből készült emelvény; az altare már magas oltár, mely rendesen templomok előtt állott az égő áldozatok számára; a focus vagy foculus hordozható agyag, vagy ércoltár szenes serpenyővel a tömjén vagy az állati belek elégetésére.

Az ó-italiai etruszk templomépítés legnevezetesebb emléke a Juppiter Capitolinus temploma Rómában. Alaprajza nagyon közel áll a négyzethez. (59×53 m) Délre nyíló és egymás mellett elrendezett három cellája előtt mélyen benyúló előcsarnok volt, melynek mennyezetét három sorban elhelyezett, hat-hat barázda nélküli, dórra emlékeztető oszlop tartotta.

A köztársaság utolsó századaiban azonban már teljesen görög hatás alá került a római templomépítés is Az oszloprendek közül különös szeretettel alkalmazták a pazarul továbbfejlesztett corinthusit és nagyon kedvelték a köralakú templomokat. E nemben Róma legnagyobbszerű emléke a Pantheon.

D) Az istentisztelet végrehajtói: a papok (sacerdotes).

Rómában már teljesen szervezett papságot találunk. A papi állásokat részben kinevezés, részben pedig cooptatio, azaz választás útján töltötték be. A képesítés *(qualificatio)* föltételei: előkelő, később csak törvényes származás, kifogástalan élet, hibátlan, ép test és bizonyos életkor. (Eleinte legalább 50 év.) Az új pap hivatalba lépését inauguratio előzte meg, vagyis a főpap *(pontifex maximus)* a madárjósokkal *(augures)* együtt megkérdezte az istent, vajjon az új pap kedves-e néki?

A papi jelvényeken *(insignia)* kívül az állami papokat a toga praetexta, a biborszegélyű ruha különböztette meg és a hegyes süveg *(apex)*. A legfőbb papi méltóságokkal lictor és sella curulis járt. Az ünnepi játékokon díszhely illette meg őket; azonkívül nem katonáskodtak, az adótól és más polgári kötelezettségektől föl voltak mentve. De miként a legelőkelőbb tisztviselők, úgy a főbb papok sem kaptak fizetést.

A papokat a censoron kívül más állami tisztviselő nem vonhatta felelősségre. Büntető hatalmat egyedül a pontifex maximus gyakorolhatott felettük. Hivataluk, kivéve a Vestaszüzeket, életfogytiglan tartott.

A papok jobbára testületekké *(collegia)* tömörültek és működési körük következőkép tagozódott. Míg egyesek inkább csak felügyeletet gyakoroltak, illetőleg megjelölték az eszközöket az istenek haragjának kiengesztelésére, vagy az állam akaratának igyekeztek érvényt szerezni, addig mások jövendőmondással, vagy kizárólag *egy* istennek szentelt élettel szolgálták az államvallás magas érdekeit.

E szerint a római papságot három csoportba oszthatjuk:

1. A vezető papi testületek : Pontifices. Rex sacrorum. Quindecim viri sacris faciundis (Sacerdotes Sibyllini). Fetiales.
2. Jövendőmondók : Augures. Haruspices.
3. Egyes isten szolgálatában állók : Flamines. Salii. Fratres Arvales. Luperci. Virgines Vestales.

1. Vezető papi testületek.

Pontifices. Nevük hídon áldozót (ponti facere) jelent és valószínűleg onnan származik a név, hogy ők építették az első cölöphidat *(pons sublicius)* és ők végezték a cölöphídon szokásos áldozatokat. A testületet Numa Pompilius alapította és fejükön, a pontifex maximuson kívül még négy patriciusi származású férfiú volt a tagja, akiket maga a király nevezett ki. Általában időszámítással és építéssel foglalkoztak, mint a középkor dómépítő szerzetesei. Ezért látható az ara pacis domborművén a pontifex maximus vállán jelvénye, a fejsze.

Vallási kérdésekben a legfőbb törvényhatóságot alkották. Ők állapították meg az imaformulákat, vezették a naptárt és szúrtak be *(intercalare)* a hiányos évbeosztás miatt időről-időre néhány napot vagy egész hónapot is, hogy az évszakok természetének megfelelő időre essenek azok az ünnepek, melyek a természet életére vonatkoznak. A naptárfelügyelettel szorosan összefüggött az évi tisztviselők, főleg pedig a consulok névsorának és a főbb eseményeknek följegyzése *(annales maximi)* is.

300-tól, a lex Ogulnia életbelépésétől fogva már plebeiusok is lehettek a pontifices-testület tagjai. *Sulla* számukat 15-re, *Julius Caesar* meg 16-ra emelte. Fejük, a pontifex maximus a köztársaság korában praeturát vagy consulatust viselt férfiú, aki ezeket a hivatalokat főpapi méltóságában is viselhette ; nagy tiszteletben

állott, de Italiából sohasem távozhatott ; tisztes házasságban kellett élnie, másodszor nem nősülhetett, halottat nem volt szabad érintenie, sőt még látnia sem.

A pontifexek közé sorolhatjuk a *rex sacrificulus*-t, sacrificust vagy sacrorumot, «az áldozó királyt» is, aki a királyság eltörlése után a királyi méltósághoz fűződő áldozatokat szokta bemutatni és a comitia calata vezetője volt. Olyanféle, mint Athénben az archon basileus (ma a vallásügyi miniszter). A rex sacrificulust mindig a pontifex maximus nevezte ki a patriciusok közül és az augur avatta föl. Hivatalát élethossziglan viselte, de jóllehet nagy volt a tekintélye és a pontifexek lakomáján az első hely illette meg, mégis alárendeltje volt a pontifex maximusnak.

Quindecim viri sacris faciundis (Sacerdotes Sibyllini). A hagyomány szerint még Tarquinius Superbus rendelt két patriciust *(duumviri)* a Sibylla-könyvek őrizetére. 367-től kezdve öt patriciusból és ugyanannyi plebeiusból állott a testület *(decemviri)*, Sulla korától fogva pedig már 15 tagból *(quindecim viri libris inspiciendis* vagy *sacris faciundis)*, kik felelősek voltak a könyvek épségéért és tartalmuknak titokban tartásáért. A könyveket mindig csak a senatus rendelkezésére és a magistratusok jelenlétében ütötték föl és nem a jövő kifürkészése végett, hanem nagy csapások (dögvész, földrengés, rossz előjelek stb.) esetén az istenek haragjának kipuhatolása és kiengesztelése céljából, hogy azután a könyvekből kiolvasott áldozatokat bemutathassák.

És mivel ezekben a könyvekben főleg a Trója vidékén tisztelt istenekről és ott szokásos szertartásokról van szó, elsősorban a Sibylla-könyvek révén honosodtak meg a görög istenek a római vallásban.

Fetiales. A 15 vagy 20 tagból álló testület az idegen

államokkal való érintkezés, hadüzenet, békekötés eszközlője, vagyis az úgynevezett ius fetiale szertartásainak végrehajtója volt.

Ha például Róma valamely idegen néppel viszályba keveredett, négy fetialis ment elégtételt kérni *(res repetere)*. Ha vezetőjüknek, a pater patratusnak felszólítására *(clarigatio)* megkapták a kívánt elégtételt, békésen visszavonultak ; ellenkező esetben vártak még 10—33 napig és ha ekkor sem kaptak kedvező választ, az ügyet a római nép elé terjesztették. És ha a római nép elhatározta a háborút, a fetialis-küldöttség ismét az ellenséges nép határához ment és legalább három felnőtt tanu jelenlétében a pater patratus áthajította a véres dárdát az ellenséges földre, vagyis megüzente a háborút. A római birodalom óriási terjeszkedése miatt természetesen ez a jelképes hadüzenet később csak a Mars-mezején épült Bellona-templom mellett történhetett meg, az ú. n. *ager hostilis*-en.

Szövetségkötéskor az ősi eskü-formula elmondása után a pater patratus a Juppiter Feretrius templomában őrzött kovakő-késsel levágott, leütött egy disznót ; innét a foedus ferire vagy icere szólásmód.

2. Jövendőmondók.

Augures vagy *auspices*. Ezt a tekintélyes papi testületet a hagyomány szerint Romulus alapította. Számuk eleinte három, később hat volt. Nevük eredetileg madárjóst (avis + specio) jelentett, aki az érdekelt magistratus kiséretében kora reggel valamely emelkedett helyre ment, hogy kitudja az istenek akaratát. Itt görbe végű botjával *(lituus)* kijelölt az égen és megfelelően a földön is egy négyszögű területet *(templum)* ; ennek közepén felütötte deszka- és vászonkerítéses sátorát, betakarta fejét és délnek fordulva

várta a jeleket. Teljes nyugalom, derült ég és szélcsönd nélkül nem volt érvénye az auspiciumnak.

Jósjeleik öt csoportba oszthatók:

Signa ex avibus a tulajdonképeni madárjóslás *(auspicium)*. A madarakat két osztályba sorozták: oscines (holló, bagoly, harkály, kakas), melyek hangjukkal jelezték az istenek akaratát és alites (sas, ölyv stb.), melyeknek a röpülése volt jelentős.

Idővel azonban nemcsak a madarak hangjából vagy röptéből, hanem más jelenségből is kiolvasták az augurok a jövendőt. Ilyen jelek voltak a signa ex coelo. Ezek között legfontosabbnak tekintették a mennydörgést *(tonitrua)*, villámot *(fulmina)* és villogást *(fulgura)*. Ha balfelől mutatkoztak, kedvező jelnek vették, a jobbról jövőt azonban kedvezőtlennek.

Ezenfelül jósoltak a szent csirkék evéséből *(signa ex tripudiis)*, a négylábú állatok (például róka, nyúl, farkas, ló stb.) futásából, hangjából vagy a kígyók tovasiklásából *(signa ex quadrupedibus)*, különös vagy elrettentő jelenségekből *(signa ex diris)*, például valamely tárgy elejtéséből, tüsszentésből, valamely nyavalyatörős ember összeeséséből, a ritualis imában való megakadásból stb.

És mivel az augurok minden vallásos épület és pap fölszentelésénél jelen voltak, a népgyűléseket kedvező jeleik nélkül meg sem tarthatták; szóval minden fontosabb vállalatnál az ő szavuk döntött, ezért régebben igen nagy volt a politikai befolyásuk.

Azonban Cicero idejében már tekintélyük nagyon aláhanyatlott és az auspiciumot nem tartották többé komoly szertartásnak.

Haruspices (áldozatvizsgálók). Etruriából kerültek Rómába és jóslási tudományuk *(etrusca disciplina)* mindvégig az etruszkok kiváltsága maradt. Akkor kezdték őket különösen tisztelni, mikor a köztársaság

vége felé teljesen megrendült a bizalom az auguriumok iránt. Azonban csak Claudius császár alatt tömörültek 60 tagú collegiummá, egy magister publicusszal az élükön.

A haruspexek teendője volt: a procuratio prodigiorum vagyis rendkívüli jelenségek *(portenta, prodigia, ostenta, monstra)* például csoda- vagy torzszülöttek világrajöttekor megkeresni az istenek kiengesztelésének módját; az ars fulguratoria, azaz a villámok eltemetése és kiengesztelése. A rómaiak ugyanis minden nevezetesebb villámsujtotta helyet megjelöltek. Itt a papok fölásták a földet és a tűzkövet, mint a villám jelképét az üregbe temették. A helyet köröskörül bekerítették, de fölül nyitva hagyták; ezért volt puteal (kútkerítés) a neve. De bidentalnak is hívták, mert a szertartás alatt egy kétéves *(bidens)* juhot szoktak feláldozni. Legfőbb kötelességük volt az extispiscina, vagyis a haruspexek nevüknek megfelelőleg áldozati állatok belséből, belső részeiből (a johokból: a májból, tüdőből, szívből és epéből = exta, orum) jósolgattak.

De a fölvilágosultság terjedésével a haruspexek tekintélye is elhomályosult és *Cicero* már így ír: «Cato mirari se aiebat, quod non rideret haruspex, haruspicem quum vidisset».

3. Egyes isten szolgálatában álló papok.

Flamines. Szám szerint 15-en voltak, de nem alkottak testületet. Közülök három isten (Juppiter, Mars és Quirinus) papjának *(flamen Dialis, Martialis és Quirinalis)* patriciusnak kellett lennie. Ezek voltak a flamines maiores. A többi 12 vagyis a flamines minores, már plebeius családból származhatott és kisebb istenek (Vulcanus, Flora, Pomona stb.) szolgálatában állott. Az áldozati állatok bőréből készült hegyes süvegen

(apex) kívül jelvényük volt még az olajág is, gyapjúcsomóval a végén. Rangra legelső volt közöttük Juppiter papja, a flamen Dialis, kinek állásával együtt járt a toga praetexta, a sella curulis, ülés a senatusban és egy lictor ; de életét sok különös rendszabály korlátozta. Így egyetlenegy éjszakát sem tölthetett házán kívül, lóra nem ülhetett, gyűrűt vagy láncot nem viselhetett és mivel munkát sem volt szabad látnia, ha az utcára lépett, a lictorok és hirdetők mindenkit eltiltottak a munkától stb.

Salii (táncoló papok). Mars tiszteletére szervezett régi papi collegium. Két ilyen testületről tudunk. Az elsőt a hagyomány szerint még Numa Pompilius alapította a Palatinus hegyen, ahonnan a Salii Palatini nevet kapták ; a másikat állítólag Tullus Hostilius szervezte a Quirinalis dombon, a porta Collina közelében, ezért Salii Collini a nevük. Mindegyik collegiumnak 12—12 ifjú patricius tagja volt. Élükön állott egy magister, egy praesul (vezértáncos) és egy vates (főénekes). A palatinusi Saliusok istene Mars volt, a quirinalisiaké Quirinus ; de közös volt az istentiszteletük, midőn a szent pajzsokat *(ancilia)* a városban körülhordozták. Főünnepük március havára esett. Ezen hónap elsején körmenetben járták be a várost a forumtól a Capitoliumig. A menet élén kürtösök haladtak. Az oltárok és templomok előtt haditáncot lejtettek, szent dalokat énekeltek,[1] közben pedig botjukkal a szent pajzsokra ütögettek.

[1] A Salii papok énekeit *(axamen a, carmina Saliaria)* közhit szerint maga Numa Pompilius írta régi saturniusi versben és oly régies nyelven, hogy később a papok sem értették. Fennmaradt énektöredékeikből még legkönnyebben érthető :

Cumé tonás, Leucésie || prae tet tremónti,
Quom tibei cúnei || déxtumúm tónaront.

Azaz : Cum tonas, Leucetie (a világosság istene), prae te tremunt, cum tibi cunei (villámok) a dextra tonuerunt. Magyarul :

Fratres Arvales (mezei testvérek). Tizenkét tagú papi testület, mely Dea Dia tiszteletére alakult. Az istennő neve másutt nem fordul elő, de valószínűleg azonos a szántóföld régi istennőivel, minők például Ceres, Ops, Acca Larentina stb. A hagyomány szerint a legutóbbi volt a testület megalapítója. Tagjai a legelőkelőbb családokból kerültek ki, sőt nem egyszer a császárok is fölvétették magukat a testvérek közé. Megbizható adatokat róluk főleg az a 96 márványtáblácskára írt jegyzőkönyv nyujt, melyeket Rómától délnyugatra, Dea Dia berkében ástak ki. Jelvényük fehér fejszalag és a kalászkoszorú volt. Főünnepük, az Ambarvalia május havára esett és három napig tartott. Ekkor zengték különösen Mars tiszteletére ősrégi éneküket, a később már teljesen érthetetlen Carmen fratrum Arvaliumot, melyben táncok között kérték az isten áldását a földekre.

Luperci. Szintén 12 tagból álló papi testület, mely Lupercus (Faunus) főünnepén, a február 15-én tartott Lupercalián kecskéket meg juhokat áldozott föl és a levágott állatok bőréből szíjakat hasítva járta végig a várost. Akit a szíjjal megérintettek, az hitök szerint megtisztult. Ezért hivták ezt a napot a februare (megtisztítani, kiengeszteln iigétől) dies februatusnak, — magát a szíjat februumnak és az egész hónapot Februariusnak.

Virgines Vestales. Vesta papnői voltak, akiknek fő-

Midőn mennydörögsz és villámaid jobbod felől visszhangzanak: reszketnek előtted, világosság istene. A *tremonti* szóban még megvan a görög praes. impf. indicativi többes 3. személyének eredeti alakja, a τρέμοντι, melyből a görögben τρέμουσι, a latinban pedig tremunt fejlődött. Marson kívül Janust, Juppitert, Minervát is dicsőítették dalaikban, sőt Mamurius Veturiust is, a szent pajzsok regés kovácsát. Augustus kora óta a Salii beleszőtték énekeikbe az uralkodó császárnak vagy rokonának nevét is, akit meg akartak tisztelni.

kötelessége a szent tűz ápolása, melyet március 1-én újból felszítottak. A vestaszüzeket a legelőkelőbb családok 6—10 éves leányai közül szemelte ki a pontifex maximus. Árvák vagy testi fogyatkozásban szenvedők nem lehettek Vesta papnői. A kiválasztott jelölt *(capta)* a Vesta templomával szomszédos épület *(atrium Vestae)* szigorú magányában, önmegtagadó hallgatásban *(tacita virgo, Hor.* Carm. III. 30.) készült szent hivatására. Ha a tűz valamelyiknek hanyagságából kialudt, az illető papnőt megvesszőzték; ha pedig tisztasági fogadalma ellen vétett, elevenen temették el a Campus Sceleratuson. Az örök tűz ápolásán kívül ők gondoskodtak a ritualis vízről is, melyet csakis forrásból, rendszerint az Egeria forrásából meríthettek olyan edényekben, melyeket útközben lehetetlen volt letenni. Ezzel a vízzel készítették évente három napon át a szent tüzön a ritualis táplálékot: a mola salsa nevű áldozati tésztát, melyet az áldozati állatok fejére szoktak hinteni *(immolare)*.

Igy szolgáltak 30 éven át, melynek leteltével visszamehettek a polgári életbe, sőt házasságra is léphettek, ami azonban csak ritkán történt meg. Terhes szolgálatukért nagy kiváltságokat élveztek: díszőrség és védelem gyanánt lictor ment előttük; aki őket megsértette, halállal lakolt; puszta szavuk eskü számba ment; kérésük a fogolynak szabadulását és valamely halálra itélttel való véletlen találkozásuk föltétlen kegyelmet biztosított. Ruhájuk tiszta fehér, fürtjeiket diadémalakú párta szorította össze; az áldozásnál fehér fátyolba *(suffibulum)* burkolóztak. Számuk hat, fejük a Vestalis maxima volt és valamennyien a pontifex maximus fönnhatósága alatt állottak.

E) Az istentisztelet módja.

A rómaiak imádsággal, áldozatokkal és ünnepijátékokkal igyekeztek biztosítani az istenek jóindulatát.

1. **Az imádság** (preces, precatio) a rómaiaknál nem volt az igazi áhítat vagy az istenekhez való fölemelkedés megnyilatkozása, mert náluk hiányzott az égi hatalmakba vetett bizalom és így elmaradt a valódi imát követő megnyugvás és remény is. Isteneiket emberi vonásokkal ruházták fel és olyanoknak képzelték, akik nem elégesznek meg a hálás köszönettel, hanem valósággal elvárják az áldozatokat vagy legalább az újabb fogadalmakat.

A rómaiak imádsága ritkán volt dicsőítő, vagyis olyan, melyben az istenek tökéletességeit magasztalták, hanem legtöbbször hálaadó, könyörgő vagy engesztelő. Hálaadó imádságot *(gratulationes)* rendeltek el tanácshatározattal például valamely háború szerencsés befejezésekor. A könyörgő imádságban *(obsecrationes)*, akárcsak mi a keresztjáró napok alatt, az istenek áldásáért esdekelnek. A gratulatiót és obsecratiót összefoglaló névvel supplicatiónak nevezték.

Az ilyen elrendelt imádságos ünnepekkel együtt jártak a lectisterniumok is, mikor körmenetben járták be a templomokat és a szent helyeken párnákra *(lectus, pulvinar)* kitett isteneket megvendégelték, vagyis képmásaik elé ételeket raktak.

Az engesztelő imádságokkal *(expiatio)* az istenek haragját igyekeztek kiengesztelni és az ilyenkor bemutatott áldozatoknál tisztulási szertartásokat *(lustratio)* is végeztek és pedig többnyire vízzel.

Az imádság fogalmi köréhez szokták számítani ellentétül az átkozódást *(dirae, exsecrationes)*, midőn t. i. az ellenségre vagy valamely gonosztevő fejére büntetést

kértek ; továbbá a fogadalmakat *(vota)*, melyeket vagy magánember, vagy az állam tett például a ver sacrum alkalmával, mikor válságos körülmények között a legközelebbi tavasz valamennyi zsengéjét, elsőszülöttjét úgy az emberből, mint a növény- és állatvilágból fölajánlották az isteneknek.

A rómaiak imádság előtt megmosták a kezüket, tiszta ruhát öltöttek, fejökre húzták a togát és arccal az isten szobra felé fordultak. Az égiekhez fölfelé emelt karokkal imádkoztak, közben egyik kezük hüvelyk- és mutatóujját szájhoz *(ad os)* emelték és velök csókot dobtak a szobor felé *(oscula iacere)* ; a másik kézzel pedig az oltárt vagy az istenszobor térdét érintették. A tengeri istenekhez a tenger felé vízszintesen kinyujtott kézzel könyörögtek. Az alvilág uraihoz meg térdenállva fohászkodtak, vagy lábdobbantással hívták fel a figyelmüket.

Ezt a sokféle testmozdulatot, melyekkel külsőleg is akarták tolmácsolni az istenek iránt való tiszteletüket, az adoratio szóban foglalták össze.

Rendszerint pap mondta elő a hagyományos imádságformulát, melynél egy szó elvétését is elegendőnek hitték arra, hogy ne remélhessenek meghallgattatást.

2. Az áldozat. (Sacrificium.)

Az imádságon kívül leggyakoribb és legkiválóbb módja volt az istentiszteletnek az áldozat.

Anyaga szerint kétféle áldozat volt a rómaiaknál : véres és vértelen.

A vér nélküli volt a régebbi és ilyenkor főleg a termés zsengéit *(primitiae)* vagy az első termésből készített kalácsokat és süteményeket *(placentae sacrae)*, füstölőszereket *(odores)* és italokat : tejet, mézet, bort *(libatio)* szoktak feláldozni. Tágabb értelemben ide sorozhatjuk

az ajándékokat *(dona)* és a fogadalmi tárgyakat *(anathemata)*: arany, ezüst és márvány szobrokat, ékszereket, áldozati edényeket, lámpákat stb., melyek mesés gazdagságú múzeumokká avattak egy-két hires templomot. (V. ö. Olympia, Lourdes, Loreto, Mariazell stb.)

A csöndre intő (favete linguis) felszólítására tisztára mosakodva, tiszta ruhában, tiszta áldozati szerszámokkal szótlanul és betakart fejjel *(capite operto)*, a görög szokás meghonosodásával azonban már koszorús fővel hallgatták a fuvolaszót.

Az etruszk véres áldozatokat a Tarquiniusok honosították meg. A nagyobb áldozati állatoknak victima, a kisebbeknek hostia volt a neve. Minden istennek megvolt a maga kedvelt állatja.

Legelőször megvizsgálták az állatokat, hogy hibátlanok-e, azután átadták a szolgának *(popa)*, ki a szalagokkal *(vittae, infulae)* földiszített vagy bearanyozott szarvú állatokat az oltárhoz vezette. Ott az áldozó szolga (victimarius) az állatra mutatva e kérdéssel fordult a pap felé: «Agone ?» Erre a pap «hoc age !» szavak kiséretében sós darát és tömjént hintett az állat fejére, majd levágott néhány szál szőrt a szarva között, a tűzbe dobta és kését «macta est» (föl van szentelve) szóval végig húzta az áldozat hátán. Ekkor levágták vagy torkon metszették az állatot és csészében felfogott vérét az oltárra és a környező területre hintették. Ha a haruspices belét hibásnak találták, az áldozatot meg kellett ismételni *(instaurare)*; ellenkező esetben az állatot borral leöntötték és elégették. A pap a bor-áldozat és tömjén-füstölés végeztével a szokásos ilicet szóval bocsátotta el az áldozókat, kik ezután rendszerint lakomára gyültek össze.

3. Az ünnepi játékok. (Ludi publici.)

Eleinte szoros kapcsolatban állottak a vallással és az ünnepélyes istentisztelet kiegészítő részeiként szerepeltek; a köztársaság vége felé azonban ezek a játékok már teljesen elveszítették vallási jelentőségüket és leghathatósabb eszközeivé váltak a népszerűség-hajhászásnak.

A hagyomány szerint Romulus rendezte az első futóversenyeket Mars és a Neptunusszal azonosított Consus tiszteletére *(Equiria, Consualia)*. De ezenkívül nagyon régen szokásban voltak az ú. n. fogadalmi játékok is *(ludi votivi)* például valamely háború szerencsés bevégzése érdekében. Ezek idővel oly sokszor ismétlődtek, hogy lassan állandó játékokká *(ludi stati, annui, solemnes, ordinarii)* fejlődtek, melyeket évről-évre növekedő fénnyel tartottak meg. Így a játékok és ünnepnapok száma annyira megszaporodott, hogy Kr. u. 354-ben már 175 napot foglaltak le. Kezdetben a consulok, később majdnem kizárólag az aedilisek, Augustus óta a praetorok rendezték a játékokat és pedig bizonyos összeg erejéig államköltségen. Például a legnagyobb ünnep a ludi Romani vagy Magni (szeptember 4—12-ig Juppiter, Juno és Minerva tiszteletére) rendezője Kr. u. 51-ben már 220.000 koronát kapott, de ezen kiutalványozott összeg kétszeresénél is többet kellett ráfizetnie a sajátjából, mert a közönség igényei évről-évre fokozódtak.

Idővel a hely után, ahol ezek az ünnepi játékok lezajlottak, háromféle játékot különböztettek meg:

a) ludi Circenses,
b) ludi gladiatorii és
c) ludi scenici.

A ludi Circenses a római Circus Maximusban folytak

le, mely a Palatinus és Aventinus közti völgyben már ősidők óta a nyilvános játékok színtere volt. A nézőhelyek elkülönítése Livius (I. 35.) szerint még a Tarquiniusok korában történt. Ugyancsak Livius (VIII. 20.) állítja, hogy Kr. e. 329-ben épült a Circus Maximus nyugati végén az ú. n. oppidum és benne a carceres, vagyis a fallal bekerített rekeszek, kocsiszinek és istállók, ahonnan a versenyző fogatok kiindultak. Mikor azután a nézőteret is kőből kezdték építeni, a carcerest is díszesebben készítették és 12 kapuval látták el, középen a circusi menet *(pompa)* bevonulására egy nagyobb bejárattal. A nézőtér kőépülete Caesar korában még csak egy emeletes volt, a felsőbb üléssorokat fából rótták össze. A császárok azonban fokozatosan az egészet kőből építették úgy, hogy a kereken 600 m hosszú és 160 m széles circus ülőhelyein körülbelül 200.000 ember fért el.

A hosszúkás négyszögű épület homokos területe, az ú. n. arena volt a versenyek, főleg az itt szokásos kocsi- és lóversenyek színtere. A 80 m széles arena közepén egy szobrokkal, kis kápolnákkal, oltárokkal és obeliscusokkal diszített alacsony fal *(spina)*[1] huzódott, melynek mindkét végén 3—3 kúpalakú oszlop szolgált célpontul *(meta)*. Ezek közelében volt fölállítva az a fordulásokat jelző két emelvény, amelyek egyikén (a carceres felőlin vagyis a nyugotin), kő-delphinek megfordításával, a másikán pedig tojásalakú kövek lesülyesztésével adták tudtára a közönségnek a fordulatok számát. Ugyanis az lett a győztes, aki a hét kerülő után elsőnek ért a kiinduló ponthoz.

De figyeljünk csak, már kezdődik a verseny. Feltárul az oppidum legdíszesebb kapuja, a porta pompae

[1] A spinát Augustus Kr. e. 9-ben egy heliopolisi obeliszkkel ékesítette föl, mely ma a Piazza del Popolon áll, I. Constantius pedig Kr. u. 357-ben egy másikkal, mely ezidőszerint a Piazza San Giovanni in Laterano dísze.

és bevonul rajta az ünnepi menet *(pompa circensis)*. Elül a nap hőse, a játék rendezője *(curator ludorum)*, a triumphator ragyogó díszöltözetében. Viharos éljenzés és taps köszönti, mely még fokozódik, mikor feláll az első négy négyesfogat *(quadrigae)* a fehér zsinórhoz *(alba linea, starí)*. A gyönyörű állatok türelmetlenül rágják zablájukat, hiszen közülök nem egy a híres olimpiai győztes paripák ivadéka. Az a négy hófehér mén bizonyosan Thessalia mezőin pillantotta meg a napvilágot... A közönség izgatottan latolgatja a verseny esélyeit és az egyik a fehér *(albata)*, a második a piros *(russata)*, a harmadik a zöld *(prasina)*, a negyedik a kék *(veneta)* ruhás (dresszes) kocsis *(auriga, agitator)* lovaira fogad és teszi föl pénzét... Közben a főrendező is fölér páholyába *(podium)* és miután körülhordozta büszke tekintetét az óriási közönség sorain, lehajítja fehér kendőjét *(mappa)* az arenára és ezzel jelt ad a verseny megkezdésére... Leeresztik a két oszlophoz kötött fehér zsinórt és a pompás mének a kilőtt nyíl sebességével pattannak el helyükről könnyű terhükkel, a kétkerekű kis versenykocsival, melyben derekára csavart gyeplükkel áll az erőskezű kocsis. Porfelleg kél a nyomukban és lélekzetét visszafojtva lesi mindenki, hogyan kerülik meg a legveszedelmesebb pontot, a spina végét... Már harmadszor repülnek el a meták mellett és még semmi baj... De a hatodik fordulónál egyszerre mindenki feláll a helyén, mert íme az egyik kocsis, mindent kockáztatva, nekihajt a másik tengelyének, nem tudja máskép biztosítani a maga részére a győzelmet... Kalaplengetve, kendőt lobogtatva üdvözli a lelkes közönség a vakmerő kocsist, aki a hetedik forduló után boldogan veszi át a pálmaágat, koszorút, a pénzt és a sok ajándékot. És mialatt halálra sebzett ellenfelét sietve távolítják el a szolgák az összetört kocsi maradványaival együtt a *porta funebris*-en, a diadalmas auriga büszkén vágtat ki a porta triumphalis boltive alatt... Közben már feláll a négyesfogatok második csoportja, melynek agitatorain feltünik az arany *(aurea)* és bibor *(purpurea)* dressz is... Sietni kell, hiszen napestig még 20, esetleg 25 futamot *(missus)* is le kell bonyolítani! A kocsiversenyek remek leírását olvashatjuk Sophokles «Elektrá»-jában és Lewis Wallace «Ben-Hur» c. regényének II. köt. 117. s köv. lapjain.

Mikor még nem volt amphitheatrum, itt a circusban zajlottak le a gladiatori küzdelmek, állatviadalok, tengeri csaták *(naumachia)* és a ludi gymnici is, t. i. a futás *(cursus)*, ugrás *(saltus)*, birkózás *(lucta)*, discus-dobás és öklözés *(pugilatio)*, melyeket összefoglalólag quinquertium (πένταθλον)-nak neveztek.

b) *Ludi gladiatorii.* (Munera gladiatoria.)

A gladiatori küzdelmek Etruriából kerültek Rómába. U. i. az etruszkok halottaik sírján *(ad bustum, rogum)* állítólag a régebben szokásos emberáldozatok helyett (Tertull. de spect. 5, 6.) viadalokat rendeztek és a résztvevő gladiatorokat bustariinek nevezték. Rómában először 264-ben találkozunk az ilyenféle gladiatori játékokkal M. és D. Brutus apjának temetésénél. És jóllehet 105-ben már maguk a consulok gondoskodtak rendezésükről, csak Domitianus óta szokták évenkint megtartani december havában. Azonban a köztársaság vége felé annyira megkedvelte a nép, hogy csakhamar kiszorítottak minden más játékot. Később ugyan Augustus és Tiberius igyekeztek törvényekkel is korlátozni a gladiatori látványosságok túlkapásait, de mindhiába ; a nép mindig nagyobb változatosságra és több vérre szomjazott és mindig akadtak népszerűséget hajhászó aedilisek, akik szivesen föláldozták e célból akár egész vagyonukat is. Suetonius szerint Kr. e. 65-ben Julius Caesar, mint aedilis annyi gladiatort vásárolt össze, hogy ellenfelei valósággal megdöbbentek és indítványukra a senatus kimondotta, hogy magánember hány gladiatort tarthat, illetőleg léptethet föl.

A mi érzületünk bizonyára fellázadna látásukon, ami azonban az ó-korban nem igen történt meg, mert akik az arena porondján elvérzettek, legnagyobb részben vilis sanguis voltak : elitélt gonosztevők, hadifoglyok, rabszolgák, elvétve szabad emberek (erre a célra el-

szegődve = *auctorati)*, többnyire bukott exisztenciák, kiknek nem volt veszteni valójuk és akikkel az állam és a társadalom sem vesztett semmit.

Az olyan hang, aminő Cicerónak Marcushoz írt egyik levelében csendül fel, a ritkaságok közé tartozik és azért is érdekes, mert a nagyszerű játékok rövid, de nagyon szemléletes leírását nyujtja. «Ha valami betegség . . . miatt nem jöttél el a játékokra — úgymond — távollétedet inkább szerencsédnek, mint okosságodnak kell érdemül betudnom. Ha pedig nem tartottad érdemesnek a megtekintését, habár oly sokan bámulják és nem jöttél el, noha egészséged miatt megtehetted volna, kettős az örömöm: először, hogy nincs bajod, meg hogy bölcs is vagy annyira, hogy nem törődöl olyannal, amit sokan ok nélkül megbámulnak . . . A játékok különben nagyszerűek voltak, de nem a te ízlésednek valók, ha a magaméból következtethetek a te felfogásodra. Először is elaggott színészek, akik saját dicsőségük érdekében már leléptek a színpadról, ismét fölléptek Pompeius dicsőségére. A te kedves Aesopusod úgy játszott, hogy mindenki azt kívánta, bár hagyná félbe mihamarébb. S a többiről mit szóljak? Ismered a többi játékokat, amelyek ezúttal még annyi gyönyörűséget sem nyujtottak mint máskor a legközönségesebb alkalommal, mert *oly töméntelen volt a dísztés, hogy elvesztették minden hatásukat.* Vagy hát mi gyönyörűség van abban, hogy a Clytaemnestrában (Accius színműíró darabjában) hatszáz öszvér szerepelt, vagy egy egész csomó lovasság s gyalogság valamely csata előfordultával? *A tömeg bámulhat ilyet; de neked alig nyerték volna meg tetszésedet.* Azután következett egy sor küzdelem vadállatokkal öt napon át. Nagyszerűek voltak, tagadhatatlan, *de mi öröme lehet benne művelt embernek*, ha látja, miként tépnek szét vadállatok egy szegény tehetetlen embert, vagy miként szúrnak keresztül lándzsával valami gyönyörű állatot?! Ilyet, ha egyáltalán érdemes, már láttál eleget. Én jelen voltam, de semmi újat sem láttam. Az utolsó nap az elefántoknak volt szánva. Nagyon megbámulta őket a néptömeg, de nem telt benne semmi gyönyörűsége; sőt inkább megsajnálták őket és az a vélemény alakult ki, hogy ennek az állatnak van az emberrel valami közös sajátsága.»

Cicero levelének végét Plinius Maior következő szavai teszik teljessé: «Olyan megható volt az elefántok kétségbeesése, olyan keserves bőgéssel folyamodtak a közönséghez segítségért, hogy a nézők valamennyien könnyekbe törtek ki és átkokat szórtak Pompeius fejére...»

Ezek a játékok az ovális alakú amphitheatrumban folytak le, melynek fokozatosan emelkedő padsorait, nézőterét *(cavea)* a lépcsők ékalakú szakaszokra *(cunei)* osztották. Legfölül oszlopos tornác koszorúzta. A nők és a köznép a felsőbb ülőhelyeket foglalták el. A jobb helyekért az előkelők néha nagy összegeket fizettek az előre betolakodott élelmes jegyspekulánsoknak és jegykiadóknak *(locarii)*. Legnagyobb volt a római amphitheatrum Flavium, mely 87.000 embert fogadhatott be és Coliseo néven ma is egyik nevezetes látnivalója az örök városnak. Utána következnek nagyságban a capuai és veronai, mely utóbbi még ma is meglepő épségben áll fönn.[1]

De nézzünk csak végig egy ilyen gladiatori küzdelmet! Bevonulnak a vívómester *(lanista)* iskolájában *(ludi)* kitünően kiképzett bajvívók *(familiae, greges gladiatorum)*. Valamennyinek mellén ott ragyog az *SP*, *SPECT* vagy *SPECTAT* szó, jelezve, hogy már kipróbált *(spectatus)*, harcedzett bajnokok, akikről a közönség között szétosztott programmok *(libelli)* és a falakra festett hirdetések sokszor szinte csodákat mesélnek!

Lassan sorakoznak a császár páholya *(podium)* előtt és tisztelgés közben ezekkel a szavakkal köszöntik: «Ave, Caesar, morituri te salutant!»

Erre a rendező *(editor munerum)* intésére villámgyorsan vívóállásba helyezkednek és színleges küzde-

[1] E sorok írója 1900 júliusában Manzoni «Le Sieba» című táncdarabját (ballet) gyönyörű holdfény mellett nézte végig benne. A színpadon 150—200 szereplő táncolt és az orchestrában vagy száz muzsikus játszott. A közönség legalább 12—13.000 főre rúgott, de a hatalmas kijáratokon *(vomitoria)* mégis hihetetlen gyorsasággal eloszlott. Felejthetetlen kép, mely egy estére visszavarázsolta az amphitheatrum egykori mozgalmas életét.

lemben *(prolusio)* mérik össze fegyverüket: lándzsákat hajigálnak egymásra *(ventilatio)* és fa- vagy tompafegyverekkel *(rudes, arma lusoria)* viaskodnak. De a tuba harsogására és a harsány vezényszóra: «Ponite iam gladios hebetes, pugnatur iam acutis!» csakhamar elhajítják a játékfegyvereket és élet-halálharcba fognak. Hogy minél változatosabb kép táruljon a nézők elé, minden pár más-más fegyverekkel küzd... Egy-két perc mulva már halálhörgés is hallatszik: az egyik retiariusnak (hurokvető) már sikerült rádobni hálóját ellenfelére, egy secutorra (samnit fegyverzetű harcos), sőt már egyszer bele is mártotta tőrét... Csak a közönség óhajára vár: beledöfje-e háromágú szigonyát *(fuscina, tridens)* vagy megkegyelmezzen-e néki. Jóleső érzéssel látja, hogy vagy 20.000 kendő leng feléje és vagy négyszer annyi összeszorított ököl *(pollice presso)* kegyelmet biztosít gladiator-társának... Szerencséje, hogy vitézül küzdött, mert különben a számtalan lefelé fordított ököl *(pollex versus)* és a vad «recipe ferrum!» (fogadd be, állld ki, megérdemled a halálos döfést!) kiáltások egy-kettőre kioltották volna életét és mialatt legyőzőjét pálmaággal, aranyakkal, nem egyszer szabadságának visszaadásával is kitüntették, a szerencsétlen elesettet egy szempillantás alatt elszállították volna a halottaskamrába *(spoliarium)*.

Ám az elkényeztetett nép hamarosan ráunt erre is. A valamikor «misera plebs et contribuens», melynek tevékenysége egyedül a «panem et Circenses» hangoztatásában merült ki, a circus vagy amphitheatrum izzó levegőjében hatalommá erősödött, mely diktált magának a császárnak is, tetszése szerint irányította az államügyeket és nem egyszer nyakát szegte a rettegett császári kegyenceknek is. Ez az elbizakodott és a nagyok hiúságából élősködő nép mindig újabb, változatosabb, véresebb látványosságra vágyott. És a leleményes játékrendező gondoskodott erről is. Meghonosította az állathajszákat *(venationes)*, melyekben vadállat vadállattal, vagy az erre külön kiképzett gladiátorral *(bestiarius)* viaskodott életre-halálra. Nem kellett aggódni, mert a katakombák homályából előretörő keresztyénység bőségesen szolgáltatott anyagot: vértanuinak százai, ezrei öntözték ártatlan vérükkel az amphitheatrumok szomjas fövényét, miközben százezrek üvöltötték: «Christiani ad leones! Christiani ad beluas!»

És mikor már ez is megszokottá vált, következtek a tengeri csaták *(naumachia)*. És az amphitheatrum tóvá alakított arenáján százak és ezrek mérkőztek véres tusában. Pl. Claudius császár Fucinus-tavi naumachiájában 100 hajó vett részt 19.000 emberrel.

Azonban a rendezők ügyessége még itt sem pihent meg, hanem előadatta pl. Mucius Scaevola hőstettét. T. i. az erre kiszemelt szerencsétlennek a közönség szeme láttára parázs-serpenyő fölé kellett tartania a kezét, míg csak el nem égett; a másiknak meg Hercules borzalmas tűzhalálát, vagy Laureolus rabló kivégeztetését kellett eljátszania olyanformán, hogy keresztfára feszített testéről izenként tépték le a tagokat a vadállatok. Egy másik elitélt meg mint Orpheus emelkedett föl a sülyesztőből, mintha az alvilágból tért volna vissza. Gyönyörű lantjátékára (mert időközben valóságos művésszé képeztették ki) a természet mintegy megbüvöltnek látszik: sziklák és fák közelednek feléje, madarak lebegnek fölötte és egész sereg vadállat környezi... Mikor aztán már elég ebből a látványosságból, egy igazi medvét szabadítanak rá, mely a szerencsétlent darabokra tépi.

Könnyen megérthetjük ezek után, hogy a később divatossá lett gymnastikai és zeneversenyek *(agones)* miért tudtak oly nehezen szert tenni némi érdeklődésre.

c) *Ludi scenici.*

Noha a kezdetleges színjátékok *(versus Fescennini, saturae, mimi, fabulae Atellanae)* már ősidőktől fogva szokásban voltak Rómában és környékén, igazi drámai előadásokról csak a II. pún háborúk óta lehet szó, mikor Livius Andronicus (240. Kr. e.) színre hozta első görögből fordított drámáját.

Ettől fogva a ludi Romani és később a legtöbb játék alkalmával színi előadásokat is rendeztek. Eleinte természetesen a színház is nagyon kezdetleges, voltaképen egy összetákolt deszkaemelvény *(pulpitum)*, mely előtt a nézők sorakoztak vagy ültek magukkal hozott székükön.

Az első állandó kőszínházat Pompeius építtette Kr. e. 55-ben állítólag 40.000 néző számára. Ezenkívül még két kőszínháza volt Rómának: a theatrum Balbi és Marcelli.

Miként a színdaraboknál, úgy a színház építésnél is görög minta után indultak. Nagyjában a színház az amphitheatrumra emlékeztetett, csakhogy nézőtere *(cavea)* ovalis helyett félköralakú volt, továbbá az aljában és a színpad *(scena)* előtt lévő orchestra nem a kartáncok helye volt, hanem a legelőkelőbb férfiak részére volt fönntartva ülőhelyekül. Utánok helyezkedtek rangsorozat szerint az első 14 padban a lovagok és ezután tribusok szerint a nép, legfelül a legszegényebbek.

Az előadásokat a közönség ingyen látogathatta. A belépő bárcákat *(tessera)* előre ki szokták osztani és a designatores dolga volt azok alapján a nézőket helyükre kalauzolni. A közönség általában nagyon szabadon viselkedett a színházban: tetszését tapsokkal *(applausus)*, újráztatással *(revocatio)* fejezte ki, nemtetszését pedig pisszegéssel, füttyel *(exsibilare, explodere, eiicere)* vagy dobogással *(fremitus)* nyilvánította. A színészektől főleg tiszta kiejtést követeltek. És jóllehet a színész *(actor)* foglalkozása megbélyegző volt, vagyis infamiával járt, mint a gladiatori föllépés; egyesek például Roscius, Aesopus nagyon tisztelt és gazdag emberek lettek, kiknek jó hírnevét fogadott tapsolók *(favitores* = claqueurs) biztosították.

A színház óriási méretei miatt a római színészek is álarcokat *(persona)*, magas sarkú és vastag talpú cothurnust viseltek.

A közönséget ponyva *(velum)* kifeszítésével védték a nap sugarai ellen és illatos víz szétfecskendezésével iparkodtak felfrissíteni.

Jó hely biztosítása végett sokan kora hajnalban,

sőt már éjjel betolakodtak a színházakba és amphitheatrumokba úgy, hogy nem egy császár katonáival szóratta szét a hitvány népet, mely elrabolta álmait.

F) Temetési szertartások.

Az ókor valamennyi népe nagy kegyeletet érzett és mutatott a holtak iránt, mert általános volt az a meggyőződés, hogy a másvilágon csak az a lélek találja meg az óhajtott nyugalmat, melynek teste tisztességes temetésben részesült. Az egyiptomiak hite szerint a halál pillanatában a képmás, a lélek *(Ka)* elszáll a testből és megindul tisztulási útjára. És ha hosszas vezeklés után a bűnsalaktól megtisztultan visszatérhet saját testébe, azzal egyesül és a világosság istenének kíséretéhez csatlakozik vagyis üdvözül. Ha azonban a testet sírjában megbolygatják, nem egyesülhet a lélek a testtel, hanem elkárhozik. Ezért rejtették el az egyiptomiak és általában a keleti népek oly gondosan halottaikat; ezért épültek nagyszerű és szinte elpusztíthatatlan síremlékeik: a pyramisok, mastabák, a templom-, akna-, barlang- és sziklasírok. És miként a többi népek, épen ilyenféle meggyőződés hatása alatt tartották be a rómaiak is oly pontosan temetési szertartásaikat. Amivel különben a hazatérő kísértetek *(Larvae, Lemures)* ellen is legjobban biztosíthatták magukat. Ezért ha a holttestet nem tudták előkeríteni, legalább jelképileg temették el és üres sírhalmot *(sepulcrum inane,* κενοτάφιον) emeltek tiszteletére, mert különben — véleményük szerint — ott kell bolyongania a léleknek a Styx vize mellett vagy ezer esztendeig.

A haldokló utolsó lehelletét ajkukkal iparkodtak fölfogni; azután lecsukták a szemét és hangos siránkozásban törtek ki *(conclamatio)*. Erre a szegény nép

maga terítette ki tisztára mosott halottját az atriumban és harmadnapra éj idején a halottvivőkkel *(vespillones)* kiszállíttatta az Esquilinuson levő földalatti sírokba, a galambducokra emlékeztető sírboltokba *(columbarium, ossuarium, cinerarium)* vagy a temetkezési egyletek *(collegia funeratica)* külön temetőjébe.

A gazdagok és előkelők temetéséről azonban már a libitinarius, vagyis Venus Libitina templomának felügyelője gondoskodott. Emberei a vestibulumba vörösfenyő- *(picea)* vagy cipruságakat *(cupressus)* raktak ; a tetemet a pollinctor megmosta, bebalzsamozta és togában a ravatalra *(lectus funebris)* helyezte. A temetésre kikiáltó *(praeco)* szokta meghívni a közönséget ilyenformán : «Ad exsequias Lucio Titio, Lucii filio, quibus ire commodum est iam tempus est ; ollus (= ille) effertur».

A temetés csak a halálra következő nyolcadik napon történt ilyen sorrendben. Legelül mentek a zenészek *(tibicines)*, utánok a sirató asszonyok *(praeficae)* gyászdalokat *(naeniae)* énekelve és a mimusok, kik a temetésen is épúgy megengedhettek maguknak mindenféle tréfát, mint a triumphusnál. Erre következtek az ősök viaszszobrai szekereken, esetleg helyettük kiváló színészek, akik ruhájukkal és mozdulataikkal az elhunytat vagy őseit igyekeztek utánozni. Utánok a halott érdemeit feltüntető táblákat, majd a nyitott gyászpadon *(feretrum)* a kissé feltámasztott tetemet vitték a feketeruhás rokonok vagy a felszabadított rabszolgák.

A forumon a rostra előtt megállapodott a menet és az elhunyt fia, rokona vagy a senatus megbizott képviselője a szószékről elmondotta a dicsőítő beszédet *(laudatio funebris)*, melyet akárhányszor a történelem meghamisítására használtak fel, amint Livius is megjegyzi.

Végül a halottat eltemették és pedig régente a ház

közelében, a család birtokán, később pedig, amint a város növekedett, a város végén, az országutak mentén *(necropolis)*, mint például Rómában a Via Appia mellett. Néha azonban előbb elégették az ustrinában és csak a hamvakat rejtő urna feralist helyezték el a díszes síremlékben. A síremlékek gyöngéd kifejezései — bene meritus, bonus, dulcissimus, admirabilis puer, quem fata iniqua rapuere, cara atque dulcissima mulier, fidissimus omnibus amicis et per omnia vitae laudabilis et spectatus stb. — eléggé mutatják, hogy mily kegyeletes szeretettel voltak a rómaiak halottaik iránt. A pompeji temetőben látható és alaposan megkoptatott, kerek márványpadok is igazolják, hogy nemcsak a temetés utáni kilencedik napon, vagy az évforduló *(anniversaria)* alkalmával keresték föl kedves halottaikat virággal és áldozatokkal, hanem máskor is kikijártak közéjük, hogy róluk emlékezzenek. Azok a híres olasz cimiteriók, campo Santók, a világ legszebb temetői (például a genovai, milanói, firenzei, bolognai, pisai stb.) utólérhetetlenül művészi síremlékeikkel szintén csak a régi kegyeletes érzés öröksége.

III. MAGÁNRÉGISÉGEK.

A) A római polgár családjogi szempontból. (Statu familiae.)

A RÓMAI családi jog forrásaiként szolgálnak a törvények (főleg a XII táblás), népgyűlési határozatok, senatusvégzések, császári és praetori rendeletek és a jogtudósok véleményei.

Minden római polgárnak a következő magántermészetű jogai voltak:

a) ius connubii, melynek értelmében államilag érvényes házasságot *(connubium)* köthetett s családja fölött szabadon rendelkezhetett *(patria potestas)*.

b) A ius commercii biztosítja számára a birtokjogot *(ius emendi et vendendi)*, a végrendelkezési és örökösödési *(ius testamenti factionis et hereditatum)* s végre az adósságjogot *(ius nexus)*.

Ezért kell szólnunk: az apai hatalomról, a házasságról, a végrendelkezési és örökösödési jogról, az adósságról.

Az apai hatalom. (Patria potestas.)

A családi tűzhely *(focus)* fogalmának több ezeréves élete is igazolja, hogy a római ház, helyesebben család középpontja a tűzhely, illetőleg oltár *(ara* vagy *focus)* volt, melyen állandóan ápolták a lángot és ha kialudt, egynek vették a család pusztulásával. De ezen össze-

tartó erő és jogforrás mellett a család látható feje és korlátlan ura a paterfamilias volt. Neki kellett naponként bemutatnia az áldozatokat és a házi kultusz érdekében az ő kötelessége volt gondoskodni a jogutódról, vagyis a család fönnmaradásáról. Ebből a kötelességből sarjadtak a következő jogai:

Egyedül tőle függött, hogy a család újszülöttjét elismeri-e vagy megtagadja.

A családatya gyermekét eladhatta, sőt meg is ölhette (ius vitae necisque). Ez azonban később a fenyítés jogává *(ius leviter castigandi)* szelidült. A keresztény császárok a gyermekgyilkosságot már egyenesen parricidiumnak tekintették.

Amit a fiú szerzett, mind az atyjáé volt, de ha adósságba keveredett, az az övé maradt. Csak akkor volt a fiúé a szerzemény *(peculium)*, ha az apja erre külön felhatalmazta. A császárság idejében az apa gyermekét el is űzhette, sőt ki is tagadhatta *(exheredatio)*.

Ha nem volt gyermeke, joga volt más fiát örökbe fogadni *(adoptio)*.

Az apai hatalom megszünt:

A családapa halálával vagy arrogatio esetén, ha az örökbefogadott már önálló *(sui iuris)* volt; a fiú emancipatiójával, vagyis akkor, ha az apa egymásután háromszor eladta fiát az apai hatalommal megbizott egyik barátjának, az úgynevezett pater fiduciariusnak; ha az apa vagy fiú capitis deminutio alá esett; ha a fiú flamen Dialis, a leány pedig Vestalis virgo lett, vagy férjhez ment; de más méltóság nem szabadította fel a gyermeket.

A családapának eme szinte korlátlan hatalma mellett is nagyon tekintélyes társadalmi helyzete volt a feleségnek, a családanyának is.

Míg a görög nő a világtól teljesen elszigetelve, az asszonyház *(gynaeceum)* szomorú magányában élte le

egyhangú életét és a folytonos otthonülés következtében szellemi látóköre is szűk határok közé szorult, egészsége is tönkre ment úgy, hogy beteges arcszínük miatt általánossá lett náluk az arcfestés divatja, addig a római nő *(materfamilias, domina, matrona)* már egyenrangú társa volt férjének. Még mielőtt átlépte volna vőlegénye virággal ékesített háza küszöbét, jövendőbelije ezt a kérdést intézte hozzá: «Ki vagy ?» Amire önérzetesen válaszolhatta: «Ubi tu Caius, ego Caia !» (Ahol te úr, én ott úrnő vagyok.)

A római családanyát a többi közönséges nőtől *(serva, libertina stb.)* megkülönböztette már a ruhája is, mert stolát, pallát és vittaet csak tisztes matrónák viselhettek. A férfiak tiszteletteljesen tértek ki előlük az utcán és halállal lakolt az a vakmerő, aki jelenlétükben valami illetlen szóra vagy cselekedetre vetemedett.

Az a menyegzői szokás, mely szerint a fiatal férj a házba lépéskor átadta feleségének az éléstár kulcsát, jelképezte, hogy ettől fogva az egész háztartás gondja az ő kötelessége. És a római nő nagyon komolyan vette ezt a szép hivatását, mert a házvezetésen kívül ő szőtte-fonta, varrta leányaival meg szolgálóival együtt a tunicakat és togakat, sőt néhanapján himzett *(acu pingere)* is.

Ebből az erős kötelességérzetből és családiasságból fejlődött ki a város virágkorában a görög nő veleszületett bájosságával és kellemével kirívó ellentétben a római matróna szigorúan komoly magatartása *(austeritas)*, melynek oly kiváló példáit őrzi a történelem Corneliának, a Gracchusok anyjának és Porciának tisztes személyében.

Házasság. (Matrimonium.)

A rómaiak kétféle házasságot különböztettek meg: az egyik a matrimonium iustum vagy legitimum, a másik a matrimonium iniustum.

A matrimonium iustumhoz megkívánták :

a) A ius connubiit, azaz a ius legitimi matrimoniit, melynek értelmében csak oly egyének köthettek érvényes házasságot, kiket erre a törvény feljogosított, tehát a lex Canuleiáig (Kr. e. 445.) csakis az egyenrangúak, szóval patricius csupán patriciusszal, plebeius meg plebeiusszal ; *b)* a törvényes kort *(pubertas)*, mely férfiúnál legalább a 14., nőnél pedig a 12. évben volt megállapítva ; *c)* megengedett rokonsági fokot ; vérrokonok között általában tiltva volt a házasság ; *d)* az atyának vagy helyettesének beleegyezését *(consensus)*.

Ha azután ezekből a föltételekből egy sem hiányzott, megtartották az eljegyzést *(sponsalia)*, mely nevét az ilyenkor használt kifejezésektől (spondesne? — spondeo) nyerte. A leány neve ettől kezdve sponsa, pacta, sperata, destinata, a férfié pedig sponsus. Az eljegyzés felbontását repudiumnak nevezték.

A iustum matrimonium háromféleképen jöhetett létre és pedig :

A confarreatio, az usus és a coëmptio útján.

A confarreatio a házasság legrégibb, legünnepélyesebb módja. Nevét onnan kapta, hogy a mátkapár a juh- és sertéságdozat bemutatása után a pontifex maximus, flamen Dialis, egy papiszolga és tíz tanu jelenlétében a szentelt rozsból készült áldozati kalácsot *(farreum libum)* részben fölajánlotta, részben pedig elfogyasztotta. A frigykötés ezen módja csak a patriciusok között járta.

Az usus, együttélés alapján akkor jött létre házasság, ha az asszony egy álló esztendeig tartózkodott a férje mellett anélkül, hogy három napot egyfolytában a házon kívül töltött volna.

Végül coëmptio, azaz jelképes vásárlás folytán, midőn az apa leányát leendő férjének mintegy eladta, de csak a leány beleegyezésével, vagyis csupán akkor, ha a vő-

legény ezen kérdésére : Visne mihi materfamilias esse? — határozottan felelte : Volo.

A menyegzőn *(nuptiae)* a szokások a frigykötés bármelyik módjánál egyformák voltak. A fehér tunicás menyasszony a Juno pronubának bemutatott malacáldozat után három nyoszolyóleány *(paranymphae)* kíséretében megindult a vőlegény házához. Közvetlenül mögötte haladtak szolgálói a rokkával, orsóval és guzsallyal, a ráváró asszonyi foglalkozások eszközeivel, azután mentek fuvolaszó mellett a rokonok és jóbarátok. Mielőtt a menyasszony átlépte volna új otthona küszöbét, körülkötözte a kapufélfát gyapjúszövetekkel és a megrontás ellen bekente *(ungebat,* innen a neve unxor, uxor) sertés- vagy farkashájjal és miután a feléje nyujtott tűzzel és vízzel mintegy megtisztította magát, vőlegénye átemelte a küszöbön. Erre következett a házasságkötés valamelyik módja és végül az énekkel, tánccal és zenével füszerezett ünnepi lakoma *(cena nuptialis).*

Eleinte, különösen a confarreatióval kötött házasság fölbonthatatlan volt ; csupán egyik fél halálával, hadifogságba jutásával, polgárjogainak teljes elvesztésével *(capitis deminutio maxima)* vagy az élethossziglan tartó számüzetés *(deportatio)* következtében szünt meg ; később azonban nagyon megkönnyítették a válást. Ha közös akarattal történt, discidium- vagy divortiumnak nevezték, ha azonban csak egyik fél óhajtására, repudiumnak. 520-ig p. U. c. senki sem bontotta föl a házasságát. Spurius Corvilius volt az első, ki feleségétől elvált *(repudium mittebat).* A divortium esete is csak 231-ben fordult elő először, mikor az erkölcsök általános hanyatlása a házasság szentségébe vetett hitet is megingatta. Végül annyira megcsappant a házasodási kedv, hogy a censorok kénytelenek voltak már büntetéssel és adóval is sujtani az agglegényeket.

A végrendeleti és örökösödési jog.

Minden római polgár szabadon rendelkezhetett vagyonáról, ha önálló polgár *(civis sui iuris)* volt. A nők közül azonban csak a Vesta-szüzek végrendelkezhettek.

Ha valaki végrendelet nélkül *(intestatus)* halt meg, a család tagjai voltak természetes örökösei; ezek hiányában a férfi ágon leszármazott rokonai *(agnati)* s azután a gens többi tagjai. Ha valaki természetes örököseit az örökségből kizárta, ezek a végrendelet ellen a praetornál pört indíthattak *(querela inofficiosi)*.[1]

A végrendelkezésnek háromféle módja volt: a testamentum in comitiis calatis a patriciusok kiváltsága volt. E végből minden évben kétszer szokták összehivni ezt a gyűlést. A testamentum in procinctu,[2] a csatába induló katonák végrendelkezési módja a hadsereg színe előtt. A testamentum per aes et libram, mely szerint az örökhagyó mintegy eladta birtokát az örökösnek.

A végrendelet érvényességéhez hét tanu aláírása *(subscriptio)* volt szükséges.

Az adósságjog. (Ius nexus.)

A római polgár kölcsönt adhatott is *(creditor)*, meg vehetett is *(debitor)*. Az adós kénytelen volt a visszatérítés határidejét a legpontosabban betartani, mert a törvények nagyon szigorú büntetést mértek a fizetésre képtelen adósra. A hitelezőnek jogában állott adósát életétől is megfosztani, rabszolgának eladni, vagy mindaddig dolgoztatni vele, míg adósságát le nem törlesztette.

[1] *Inofficiosus* kötelességéről megfeledkezőt jelent, tehát testamentum inofficiosum, melyben a végrendelkező az atyafiakra nem volt tekintettel, mivel mellőzte őket.

[2] *Procinctus* eredetileg övet jelent; in procinctu = a harcra készülőben.

B) A római gyermek elnevezése, nevelése és oktatása.

Az újszülött gyermeket az apa elé tették. Ha fölemelte *(tollere, suscipere)*, ezzel sajátjának ismerte el; ellenkező esetben kitették, eladták vagy a folyóba dobták a kisdedet.

Erre rögtön nevet választottak az újszülöttnek a szokásos 12—14 név közül. A szabadszületésű római embernek rendszerint három neve volt: praenomen, nomen gentile vagy gentilicium és cognomen. Például M. (praenomen) Tullius (n. gentile) Cicero (cognomen).

Amint mi keresztnévvel, a rómaiak praenomennel különböztették meg egymástól a családtagokat. Csak a legidősebb fiú kapta meg az atya előnevét. A praenomentet rendesen rövidítve írták: A. = Aulus, C. = Caius, Cn. = Cneius, D. = Decius, L. = Lucius, M. = Marcus, M'. = Manius, P. = Publius, Q. = Quintus, Sp. = Spurius, Ser. = Servius, S. vagy Sex. = Sextus, T. = Titus, Ti. vagy Tib. = Tiberius.

A nemzetségnév a mi vezetéknevünknek felelt meg. Ezt a hivatalos nevet mindenki azon gens után kapta, melybe családja tartozott. Például C. Julius Caesar nevében a Julius azt jelenti, hogy Caesar a gens Juliához tartozott. És mivel a nők rendesen csak ezt a nemzetségnevet viselték, így Cornelia, Julia stb., az egyes családbeli leányokat így különböztették meg: Cornelia maior, minor vagy prima, secunda, tertia stb.

Az ugyanazon gensbe tartozó családtagok harmadik megkülönböztető neve volt a cognomen (melléknév). Ilyenek: Caesar, Scipio, Cicero stb. Ehhez többnyire valami feltűnő testi fogyatkozás, tulajdonság vagy kiválóság révén jutottak egyesek: Crassus (vastag, kövér), Calvus (kopasz), Barbatus (szakállas), Longus,

Naso (nagyorrú), Dives, Frugi (derék), Sapiens stb., akiktől azután örökölték az utódok. Cicero állítólag azért kapta ezt a nevet, mert valamelyik ősének arcán cicer (= bagolyborsó) alakú kinövés lehetett. Kiváló emberek külön cognomenje nem szállott át a fiúra vagy az unokákra. Igy csak egy Q. Fabius Maximus Cunctator (qui cunctando restituit rem) és csupán egy P. Cornelius Scipio Africanus volt.

A névadás ünnepét *(dies lustricus)* a fiúgyermeknél a születés után való kilencedik, leánynál a nyolcadik napon tartották meg. És hogy megvédelmezzék minden rossztól, mindjárt ezen alkalommal amuletként egy kis arany vagy bőr boglárt, tokot *(bulla)* akasztottak a gyermek nyakába, melyet csak a toga virilis felöltésekor, vagyis 17. évében, a leány pedig menyegzője napján tett le.

A gyermeket rendesen anyja dajkálta és nevelte hétéves koráig. Ritkán mondott le az anya erről a szép kötelességről és akkor is rendszerint szabad nőnek engedte át.

Hétéves korában kezdték a gyermeket tanulásra szorítani. Meg kellett tanulnia úszni, lovagolni és fegyvert forgatni. Rászoktatták a mértékletességre, a szerénységre, az istenfélelemre, a törvény és a szülők szeretetére. Nyilvános áldozatoknál a fiú atyja mellett segédkezett (camillus = ministrans) és a cliensek reggeli salutatiójánál is ott állt atyja oldalánál. A senatorok még a gyűlésre is elvitték fiaikat. Olyanféle hallgatóság volt ez, mint nálunk egykoron az «országgyűlési ifjúság».

Közben a fiúkat megtanították írni, olvasni és számolni és pedig vagy a szülők, vagy pedig a tanítók *(magistri)*, akik többnyire görög rabszolgák vagy szabadosok voltak. A házitanítóktól különböztek a paedagogusok, akik az előkelőbb gyermekeket kisér-

gették az iskolába oda és vissza (bonneok) és iskolaszereiket vitték utánok.

Az olvasást elefántcsontbetűkön tanulták. Az írást meg úgy sajátították el, hogy a stilussal (egyik végén hegyes, a másikon lapos érc- vagy csontpálcával) a fatáblába vésett betűk vonalait követték. Mikor pedig már megtanultak írni, viasszal bevont táblán formálták ki a betűket, melyeket javításnál a stilus lapos végével újból elsimíthattak. (Innét: stilum vertere = javítani!) Papirt vagy drága pergamentet természetesen nem használhattak erre a célra. Pedig a diktálás jelentékeny része volt a tanításnak. A könyvek nagy drágasága miatt minden tanulónak magának kellett leírni iskolakönyveit.

A legrégibb időben csak a drága és mégis alkalmatlan kő- és bronzlapokra, cserzett bőrökre, falevélre, háncsra (liber), deszkára *(tabula)*, vászonra vagy viaszos táblára *(cera, tabella)* írtak. Ha két vagy több ilyen lapot, cerát vagy tabellát dróttal, vagy szíjjal egymáshoz erősítettek, ezt a kezdetleges könyvet codex- vagy codicillusnak nevezték.

Ezek mellett elég korán megismerték ugyan a finomabban kidolgozott állatbőrt *(membrana)*, az ú. n. pergamentet (membrana Pergamena[1]), de drágasága miatt csak okiratokra használták. Ennek már mindkét oldalára írtak. De a görögök útján megismert és sokkal olcsóbb papiros *(charta)* csakhamar kiszorította az összes eddigi íróanyagokat.

Ezt a Nilus árterein bőven termő papyruskáka *(papyrus antiquorum)* belébőt vagy rostszövetéből készítették olyanformán, hogy a papyrus belét finoman, apró csikokra, szeletekre *(schedulae* = hártyalemezek) metszették és egymás mellé illesztették. E fölé azután

[1] A mysiai Pergamumban, az Attalidák fővárosában gyártották először és a legnagyobb mennyiségben; innét a neve.

keresztben egy másik réteget tettek, illetőleg ragasztottak, a kettős réteget erősen lepréselték, megszárították és végül kisimították. Egy ilyen levél neve volt pagina. Levélírásra rendesen egy paginát használtak. Augustus idejében már Rómában is voltak papirosgyárak *(officinae chartariae)*,[1] melyek nyolcféle minőségűt készítettek: *charta regia, Liviana, Claudia* stb. A legjobban fehérített lapokat használták levélírásra és charta Augustának nevezték. Nagyobb irat számára több paginát ragasztottak össze hosszában és pedig kezdetben annyit, amennyire az egész irat ráfért, pl. Thukydides munkájához körülbelül 41 méter hosszú paginaszalagra volt szükség. Az így összeragasztott paginák végét, mikor az irat készen volt, pálcához erősítették, rácsavarták és így származott a könyv vagyis inkább a tekercs *(volumen)*. A kész könyvet azután a molyok és a szú ellen sáfránnyal vagy cédrusolajjal szokták bekenni *(cedro illinebant)*. Ezért mondták: «carmina cedro digna».

Pergamentre vagy chartához már behasított nádat *(calamus)* használtak (keleten még ma is ezzel írnak), írószernek pedig téntát *(atramentum librarium)* vagy tintahal nedvét *(sepia)*. Az iratok és könyvek sokszorosítását hozzáértő rabszolgákkal *(servi litterati* vagy *librarii)* végeztették, akik az írásra szines festékeket is használtak; így az aegyptusi és indiai cinóberen kívül különösen az iratfestésnél a *minium*-ot (ólomoxyd), melynek eleven sárga szinét igen kedvelték. A középkorban ezt rendszerint cinóberrel vegyítették.

Az elemi oktatás vagy otthon, vagy nyilvános iskolában *(schola, ludus)* történt a gyermek 11—12 éves koráig.

A II. pún háború óta az elemi oktatás tárgyaihoz

[1] Az első papirosgyárat valami *Fannius* állította föl. Innét származik a Plinius Maiornál előforduló *charta Fanniana* elnevezés.

még nyelvtan és a költők olvasása is járult. Ez tartott a fiúk 14—15 éves koráig. Olvasmányaik Homeruson kívül (mert görögül is tanultak) *Livius Andronicus* Odysseia-fordítása, *Ennius* Annalesei, *Terentius* színdarabjai, később *Vergilius* és *Horatius* művei voltak. A római ifjaknak ezenfelül be kellett tanulniok a XII táblás törvényt is.

Az előkelő ifjak tovább képzése már többnyire Athénben történt, vagyis a római ifjak a görög fővárosban végezték (mondhatnók újabb szóval) egyetemi tanulmányaikat. Ott tanulták híres mesterektől a rhetorikát, philosophiát és betetőzésül otthon valamelyik kiváló törvénytudóstól a jogtudományt. Ez az oktatás rendszerint a toga virilis fölvételével ért véget. Ezután a fiatalemberek vagy valamely hadvezérhez, vagy híres szónokhoz csatlakoztak, hogy vezetésük alatt tovább képezzék magukat és megszerezhessék a nyilvános életben való érvényesülés két elengedhetetlen föltételét: a katonai erényeket vagy a szónoklás művészetét.

A nyilvános iskolák helyisége rendesen szegényes boltok, bódék *(tabernae)* vagy színek. A fegyelem nagyon szigorú volt. Sűrűen alkalmazták a ferulát (bambusz vagy spanyol nádpálca) és a virgat (nyírvesszőt). A tanítás nyolc hónapig tartott. Minden hónap közepén (Idus) magukkal vitték a gyerekek a tanításpénzt (havonként nyolc ast). A hosszú szünet a nyárra esett és június közepétől október közepéig tartott. Bizonyára a leglustább diák is tudta könyv nélkül Martialisból: «Hogyha nyáron egészséges a gyerek, eleget tud, ne tanuljon!»

C/ A magánélet nevezetesebb mozzanatai és szükségletei.

1. A római ház.

A római ház kezdetleges alakjában a földmívelő római népnél egyszerű, szalmafödeles pásztorkunyhó *(casa)* lehetett, melynek ősformájáról némi fogalmat nyujtanak az Albanónál és legújabban (1907.) a Palatinus alján, a Campo Fattorén talált hegyes tetejű, kunyhóalakú agyag hamvvedrek. Ennek az ősi háznak csupán egy lakható helyisége volt *(atrium)*. Ha ennek ajtaját betették, csak a tető nyilásán keresztül kaptak világosságot és friss levegőt. Az atriumban állott a tűzhely *(focus)* és a háziistenek *(Penates)* oltára; itt áldoztak és sütöttek, főztek, szőttek és fontak az asszonyok. A római ház a második fejlődési fokon lapos tető alá került, melyet két gerenda tartott. Ezekbe idővel még két párhuzamos gerendát ékeltek keresztbe és a középen így támadt nyilást *(compluvium)* szabadon hagyták és ennek megfelelően az esővíz felfogására a földben mélyedést *(impluvium)* készítettek.

Később azonban, főleg a köztársaság idején görög hatás alatt ez az egyszerű ház nagyon átalakult és sok részből állott.

A római ház fejlettebb formáit nem Rómában, hanem Pompejiben, ebben az oscus eredetű városban találták. Erről a körülbelül 12—20.000 lakost számláló[1] városról, melyet a Vesuvius (Vesevus) Kr. u. 79-ben augusztus

[1] A lakosság számát egyesek 20—30.000-re teszik az amphitheatrum alapján, melyben 20.000 ember is elfért. Holott sokkal valószínűbb az a föltevés, hogy a város és a vidék együtt töltötte meg az arénát, minthogy Pompeji közelében nem volt amphitheatrum.

24-én maga alá temetett, a középkorban teljesen megfeledkeztek, még a helyét sem tudták. Rendszeres föltárását Fiorelli József kezdte meg 1861-ben. Ma már az egész városnak (662, 684 m²) jó fele ki van ásva az átlagosan hét m vastag lapilli (népiesen rapilli = borsónagyságú horzsakő) és a hamuréteg alól. 1878-ig összesen 116 csontvázat találtak. Újabb időben az elpusztultak számát 2000-re becsülik.

A pompeji kis múzeumban férfiak, nők és állatok megkövesedett hulláit, illetőleg gipszöntvényeit lehet látni. U. i. a Vesuvius hamuja alá temetett szerencsétlenek teteme körül idővel a víz és a hamu szilárd masszává alakult, melynek megkeményedése folytán a hulla körvonalai akkor is megmaradtak, mikor az elporladt testből már csak a csontváz maradt meg. És így csupán az üreget, a készen álló negativ formát kellett gipsszel kiönteni, hogy megkapják az áldozatok hű mását.

Az ásatás igazolja, hogy Pompeji gazdag kereskedő város volt, hova igen szivesen vonultak a remegő és rabigába görnyedt (civitas pavida et servitio parata) Rómából mindazok, kiknek volt félteni valójuk: magánzók, bankárok és előkelők egyaránt.

Legalább erre vall az a sok fényes magánlakás, melyek mellett elenyészően csekély a szegényes házak száma. És míg ezekben az ősi egyszerűségű pompéji hajlékokban az atriumon és a kapualján kívül alig volt néhány mellékhelyiség, addig például az előkelő Pansa-féle, szabályos beosztású házban már megtaláljuk a fejlettebb római magánlakás összes részeit: a vestibulumot, atriumot, tablinumot és peristyliumot.

A vestibulum nyilt térség volt a ház homlokfala és az ettől kissé beljebb álló kapu között. Itt gyülekeztek reggelenként a cliensek urok üdvözletére *(salutatio)*.

A vestibulumból egy pitvarba *(ostium)* jutott a látogató és onnan a kapus *(ianitor, ostiarius)* szobács-

kája és a házőrző eb fülkéje mellett az atriumba nyitott. Az atrium itt már díszes, oszlopos elfogadóterem, melyet kisebb szobák vettek körül. Azonban minél jobban szaporodtak ezek a mellékhelyiségek, az atrium annál jobban elveszítette jelentőségét és végül tulajdonképen nyílt udvarrá lett, mely világossággal és friss levegővel látta el a compluvium útján a környező szobákat. A leghátulsó helyiség az atrium mindkét oldalán rendszerint egész szélességében nyitott volt *(alae)* és az imagines[1] *(cerae,* az ősök viaszszobrai szilárd alapzaton) elhelyezésére szolgált.

Az atrium hátsó végét eredetileg fal zárta el. Mikor azonban a római ház bővülni kezdett, a falat lebontották és közvetlen az atrium mellé építették a háziúr dolgozó szobáját *(tablinum),*[2] mely függönnyel vagy deszkafallal volt elzárható. Ha nem volt elfüggönyözve, mindjárt a belépéskor végig lehetett látni az egész házon.

A ház tovább terjeszkedése természetesen csak hátrafelé történhetett olyanformán, hogy a tablinum mögött egy második udvar épült, még pedig kivétel nélkül oszlopos tornáccal *(peristylium)* ellátva. A római háznak ezt a legvonzóbb helyiségét az atriummal folyosó *(fauces)* kötötte össze, rendesen a tablinum jobboldalán.

Legszemléltetőbb ha megtekintjük az újabban kiásott Casa Vettiorumot, a Vettiusok házának peristyliumát, mely épen úgy van, amint kiásták, csak a tetőzetet állították helyre. A peristylium stilizált növénydiszítésű freskói alapján valószínűleg egészen híven visszavarázsolták a 18 korinthusi oszloptól környezett

[1] Ezeket kis feliratos szekrényekben (armarium) őrizték.

[2] A tablinum eredetileg fadeszkákból (tabula = deszka) összerótt lugas lehetett, hogy a szabadban lehessen dolgozni és enni. Később pedig, midőn már díszteremmé alakult, a háziúr itt tartotta levéltárát. *Plinius* (Nat. Hist. 35, 7.) szerint innét kapta volna nevét.

díszkertet, a benne talált számos szobrocskával, melyek mindegyikéből valamikor víz ömlött a márványmedencékbe. Így mindjárt jobbról két fiúcskát látunk bronzból, egyik kezükben szőlőfürtöt, hónuk alatt pedig rucát tartanak, amelynek csőréből egykor víz folydogált. A vízvezeték ugyanis Pompejiben bámulatosan tökéletes volt és az egész várost behálózta.

A peristylium oszlopai között három márványasztal volt elhelyezve oly módon, hogy azok mellett nap- és szél ellen bármikor biztos menedéket lehetett találni. Nem lehet tehát csodálnunk, hogy itt töltötte a család a nap legnagyobb részét és itt fogadta meghitt embereit. A gondos reconstrukcio olyan csalódásba ringat, hogy meg se lepődnénk, ha a díszkertből egy selyemtogás Vettius barátságos «avé»-ja köszöntene!

Miként az atriumot, a peristyliumot is különféle helyiségek vették körül. Itt voltak a hálószobák *(cubicula)* az ágy számára külön fülkével, a házi kápolna *(lararium, sacellum)* és az ebédlők *(triclinia)*. Ebből nyiltak a dísztermek *(oeci = szalon)*, társalgók *(exedrae)*, a konyha *(culina)*,[1] az éléskamrák és nem ritkán a fürdők. A római házon rendszerint emelet *(contignatio)* volt. Keskeny, kényelmetlen, többnyire falépcsők vezettek az emeleti helyiségekbe *(cenacula)*, melyeket a háziúr bérbe szokott adni. A több utcára néző hatalmas bérkaszárnyáknál *(insula)* később már

[1] A Vettiusok házában az edények épen úgy állnak a konyha tűzhelyén, mint 79-ben Kr. u. Legújabban, 1925 június havában, többek között egy korcsma is felszínre került Pompeiiben. A majdnem teljesen épségben maradt ház homlokzatán a boroskorsók és szőlőfürtök már messziről elárulták, hogy mi volt a rendeltetése. Benn az ivóban nagyhasú edények húzódnak meg a söntésben, sőt állandó tűzhely is van, melyen melegítették az italt. A söntés asztalának fiókjában nagy halom arany- és ezüstpénzt találtak. A padozaton is több pénzdarab csillogott, ami mutatja, hogy a gazda és vendégei hanyatthomlok menekültek, amikor észrevették a veszedelmet. Archaeologiai szempontból különösen érdekesek a feliratok és a falrarótt firkálások, melyekben az iddogáló egyszerűbb rómaiak (az urak rendszerint elkerülték!) jókedvüket vagy bosszúságukat szokták kitölteni. Egyébként a kiásott korcsma nem igen sok újjal fogja gazdagítani ismereteinket.

törvényekkel kellett az emeletek számát korlátozni. Igy Rómában Augustus alatt legföljebb 70, Traianus alatt 60 láb magas házat volt szabad építeni.

A római ház a legfejlettebb -alakjában is nagyon különbözött a mi modern házainktól. Míg ugyanis a mi házaink az utcára szolgálnak és azzal a tágas ablakok révén állandó összeköttetésben állnak, addig a római ház lakóit úgyszólván elrekesztette a külvilágtól és a család egész életét egy belső udvar körül összpontosítja. (Valóságos udvarház.) Ezért hanyagolták el teljesen a ház külsejét. Legföljebb boltok és a kapu kimunkálása vonta magára a járókelők figyelmét. Délen különben is egyedül úgy védekezhettek a meleg és erős napfény ellen, hogy a lehető legkevesebb ajtó- és ablaknyílást hagyták. Csupán az emeleten alkalmaztak réseket *(fenestrae)* és azok elzárására eleinte deszkát, később csillámkövet *(lapis specularis)*, a császárok korában pedig üveget *(vitrum)* használtak; a földszint teljesen ablaktalan maradt.

A rómaiak kiváló gondot fordítottak a ház belsejének (interieur) földiszítésére.

A padozat *(pavimentum)* sohasem készült fából. A legközönségesebb volt az opus signianum, mészvakolat apróra tört téglával keverve, melyben esetleg nagyobb tégladarabokból mintákat is raktak ki *(opus testaceum vagy testellatum)*. Az ú. n. pavimentum sectile vagy vermiculatum különböző színű és alakú márványból készült. Legdíszesebb volt a mozaik *(opus musivum vagy lithostrotum*, mely néha festményszerűen egész jeleneteket ábrázolt.[1]

A ház többi részével együtt a mennyezetet is díszesebbé tették azzal, hogy szép gerendákat fektettek egymásra s az így támadt rekeszeket, kockákat művésziesen kidolgozták. Az ilyen kockás mennyezetet nevezték lacunar vagy laquearnak. A faszerkezetet később kő-

[1] Sokat emlegetik a «Cave canem», «Plinius galambja»-it, «Salve lucrum», «N. Sándor issusi csatáját» és főleg *Sosus*, híres pergamumi mozaikművész *söpretlen szobá*-ját, melynek padlóján csontot és mindenféle ételmaradékot ábrázolt, amiket a régiek egyszerűen csak ledobáltak a padlóra. Ilyen söpretlen szoba látható még a lateráni múzeumban is, melyen a hulladékok között egy egér lakmározik.

hasábokkal is helyettesítették, sőt téglából is utánozták és a téglaépítés lehetővé tette, hogy a boltozatokat is ellássák ilyen rekesz- vagy kockahálózattal, mint pl. a Pantheonban.

A falakat *(parietes)* vagy márványlapokkal födték *(crustatio)*, vagy kifestették. A festés *(opus tectorium)* ritkán történt szárazon (colores inducere in arido = *al secco* vagy tempera), hanem többnyire akkor, mikor még a vakolat nedves volt (udo inducere colores vagy colores inducere udo tectorio, vagyis *al fresco)*. Legjobban meglepi az embert e tekintetben a Vettiusok háza. Miként Pompeji minden tárgyán, ezeken a freskókon is a kicsiben nyilvánuló báj ömlik el a görög szellem örökségeképen. Nekünk legjobban tetszettek a kis Ámorok, amelyek a kedves, ú. n. pompeji vörös falon fekete mezőben vonulnak elénk. Az egyik képen épen szüretelnek. A fákra futtatott vesszőkről[1] ennivaló Ámorkák szedik a tömött fürtöket. Egyik létrát támaszt az olajfának, másik vékára állva ágaskodik a mosolygó gerezd után, a harmadik már kosarakban ereszti le, a negyedik meg elmuszkolja a csöbörben. Még a présnél is dolgozik kettő. Az egyik már orrabukott a nagy erőlködésben, de a másik annál keményebben szorítja a feszítőfát. Arrább az Ámorok két csoportja nagy mosásban van *(fullones)*, togát ványolnak. Itt tapossák a szennyest, ott öblögetik, majd kiterítik, hogy a kénpára átjárja és végül még meg is foltozzák. És mindezt kacagtató komolysággal végzik ezek az apró emberkék. Mellettük kecske- vagy őzikefogatok versenyeznek, majd bemutatják az összes valamirevaló pompeji ipart: az olajütőket, koszorúfonókat, aranyműveseket, csapókat vagy kallósokat stb.

A *tetőt* eleinte szalmával vagy fazsindellyel *(scandula)*, a gallus tűzveszedelem óta pedig cseréppel *(tegulae, imbrices)* födték.

Az ágynak *(lectus)* több faja volt, ú. m. lectus cubicularis alvásra és pihenésre, a lectus lucubratorius, melyen heverve szoktak írni és olvasni, mert íróasztaluk nem volt és a lectus triclinaris étkezésre való.

Az asztal *(mensa)* vagy kerek- vagy négyszögalakú

[1] Az olasz ma is úgy tenyészti a szőlőt, mint *Horatius* parasztja, aki «adulta vitium propagine altas maritat populos» (Epod. 2.), vagyis az erősebb szőlővesszőket magas nyárfákra futtatja föl.

volt. A legértékesebbek voltak az abaci, monopodia és orbes; ezek lapja drága fából készült és elefántcsontlábon nyugodott. A mensa sacra márvány-, arany- vagy ezüstasztal, melyet lectisternium alkalmával oltárként drága szövettel terítettek le. Egyik-másik ilyen asztal egész vagyont ért. Ciceróé pl. körülbelül 1,000.000 sesterciust (220.000 koronát) érhetett.

A székek *(sella)* között megkülönböztették a hát- és kartámlás trónt *(solium)*, a kényelmes karosszéket *(cathedra)* és a támlátlan ülőket *(diphros, sella)* és a két személyre való széket *(bisellium)*.

Az armarium (ebből a magyar almáriom) nagyobb szekrény, melyben ruhákat, edényeket és könyveket tartottak, a scrinium (ebből a magyar szekrény) kisebb gömbölyded szelence vagy faliszekrény, szóval könyvtár, melybe könyveket és papirtekercseket szoktak berakni.

Az első magánkönyvtár Rómában P. Corn. Scipioé volt, aki L. Aemilius Paulustól (167. Kr. e.) kapta. Az első nyilvános könyvtárt Caesar tervezte, de csak Asinius Pollio alapította a Libertas-templom atriumában. Szép bibliothecája volt Cicerónak és Vergiliusnak is.

A fűtés a régi italiai házakban úgy történt, hogy hordozható serpenyőkben *(caminus)* és kandallókban *(fornaces, focus)* faszenet égettek. Később azonban már légfűtéssel melegítettek olyanformán, hogy a szoba alatt vagy mellett levő helyiséget *(hypocaustum = fűtőkamra)* kemencékkel befűtötték és a meleget a fal nyílásain vagy agyag csöveken *(tubi)* vezették a szobába, vagy a lyukakkal ellátott és oszlopokon nyugvó boltív *(suspensurae)* alá. Pompejiben ez a berendezés csak a fürdőknél található, de Aquincumban (a zordonabb éghajlat következtében) minden házban volt egy-két hypocaustum.

Gyujtószerszámul eleinte az acélt és kovát használták, vagy száraz fadarabokat dörzsöltek össze, később pedig gyujtólencsét alkalmaztak. Legtöbbször mégis a tűzhely parázsának gondos betakarásával biztosították magukat másnapra. Világításra már az ősidőben inkább gyertyát használtak, mint fáklyát és pedig jóval előbb, mint az olajmécset. A gyertyát anyaga szerint cereus (viasz), sebaceus (faggyú) vagy funale (kenderbélű gy.) és összefoglaló néven candelának nevez-

ték, tartóját meg candelabrumnak. Az olajmécsek *(lucerna)* rendesen cserépből készültek, de voltak érc, sőt üveg és márvány mécsek is. Előkelő házakban finom, illatos olajat öntöttek a mécsbe. Ilyen mellett szoktak olvasni és írni is, sőt ilyet vittek magukkal kora hajnalban az iskolásgyermekek is, mert Rómában rendes utcai világítás nem volt. Éjjel fáklyával *(fax, taeda)* vagy lámpással *(laterna)* jártak a rómaiak; csak ünnepi játékok alkalmával gondoskodott a rendőrség *(aediles)* a forum és comitium megvilágításáról.

2. Nyaralók. (Villae, villulae.)

A villák eleinte egyszerű falusi udvarházak, majorok voltak, melyek egy felügyelőre *(villicus* = botosispán) voltak bizva. Később azonban a keleti fényűzés terjedésével, főleg a császárság korában a villák valóságos tündérpalotákká lettek. Ekkor már élesen megkülönböztették a pusztán gazdasági célokra szolgáló villa rusticát a villa urbanától, melynek dolgozószobáit, ebédlőit, hálófülkéit, testgyakorló-, labdázótermeit és fürdőhelyiségeit pazar fénnyel és nagy kényelemmel rendezték be.

A nyaralás *(rusticari, urbem fugere, amare rus* vagy *nemora)* azidétt már épen olyan általános volt, akárcsak napjainkban; amire különben (a senatushatározatokon kívül) Róma egészségtelen levegője is ráutalta az előkelő világot.

A villa rendesen gyönyörű kert, park közepén állott, melyből nem volt szabad hiányoznia sem a madárháznak *(aviarium)*, halastónak *(piscina)* vagy vadaskertnek *(vivarium)*, sem a gyümölcsösnek *(pomarium)*, sem a virágoskertnek *(horti* vagy *viridarium)*. Villaépítésre legjobban kedvelték a folyópartokat vagy a tengermentét, mert a tájszépség *(amoenitas)* legfőbb kellékének ők is a vizet tekintették.

Egykori íróknál szinte hihetetlen adatokat olvasha-

tunk a római villa-kultusz határtalan fényűzéséről. Nem is említve az olyan nyaralóházakat, melyeknek minden termében külön szökőkutat fakasztott a pompás vízvezeték, vagy amelyiknek minden évszak számára külön szárnya volt, csak Hadrianus császár (117—138. Kr. u.) tiburi villájára az ú. n. Tiburtinumra[1] akarjuk ráterelni a figyelmet

Ez a valamikor hét mértföld kerületű nyaralótelep ma ugyancsak óriási romhalmaz, de az összefüggő épületmaradványok még most is 1·5 km hosszú és jó 0·5 km széles területet borítanak be.

Hadrianus, a turista-császár teljes 15 évig utazott világbirodalmában és ami megragadta figyelmét, mindazt utána építtette itt kies Tiburtinumában.

A villatelep, mint egy óriási útinapló *(itinerarium)* mutatja, hogy Hadrianus legszívesebben időzött az ókor két hatalmas gócpontjában: Athenaeben és Alexandriában. Spartianus, a császár életírója szerint idevarázsolta a Lyceumot, az Academiát, Prytaneumot és Stoa poicilét, a falfestményekkel ékesített «tarka csarnok»-ot, Egyiptomból pedig Canopust, ezt a kedves tengerparti várost, híres Serapis-templomával.

A tuffatalajban hasított vízmederben utánozta azt az öt km hosszú csatornát, melyen a sok zarándok Alexandriából Canopusba hajózott, hogy a Serapeion hűvös kamrácskáiban alvásközben tudja meg az istenek szándékát. És mivel úgyis szűkében volt a telep a víznek, az Anio idevezetett habjai voltak arra hivatva, hogy a vendégek elé rajzolják a Tempe-völgyet a benne kanyargó Peneusszal. Sőt az alvilágot *(inferi)* is ide remekelték a bőkezű császár művészei, azokban a hűvös földalatti folyosókban *(cryptoporticus)*, amelyek a nyár heve ellen biztos menedéket nyujtottak. Szép díszítéseit rendszerint meggyujtott újságlapok lángjánál bámulják meg az idegenek.

De ezeken az emlékszerű épületeken kívül templomok, hatalmas csarnokok *(porticus, peristylium)*, görög és latin színház, halastavak, thermák, fürdőhelyek *(lavacra, natatoria)*, görög és latin könyvtár, társalgótermek *(exedrae)* stb. állottak annak a több ezer embernek rendelkezésére és szórakoztatására, akik a katonai

[1] Tibur, a mai Tivoli közelében, ahol «Villa Adriana» néven ma is mutogatják ezt a kolosszális romtemetőt.

őrségen kívül állandóan itt sütkéreztek a császári udvar fényében.

És ez az összeomlott tündérvilág már 1461-ben csak a mulandóságról beszélt Enea Silviónak (II. Pius pápának!)

3. Az étkezés rendje, módja és helye.

A táplálkozás a II. pún háborúig (218—201.) nagyon egyszerű volt. Főeledelük a tönkölyből *(far, ador)* készült kása *(puls)* és a zöldségféléből *(olus)* és hüvelyes veteményekből *(legumen)* csinált főzelék *(pulmentum* vagy *pulmentarium)* volt. Húst legföljebb áldozati *(epulum)* vagy egyéb lakomákon *(convivium)* ettek. Kenyerük jó sokáig nem volt. A régi római paraszt beérte ezzel az egyszerű étkezéssel és mellette — leszámítva a déli pihenőt (meridiatio, *olasz* siesta) — kora hajnaltól estig fáradozott.

Ám a köztársaság vége felé és még inkább a császárság idején nagyot fordult a világ és az asztal gyönyörűségei őrületes fényűzéssé fajultak.

Napjában rendszerint háromszor étkeztek. A városi ember házában hét és nyolc óra között *(hora prima* vel *secunda)*[1] volt a reggeli *(ientaculum)*, déltájban *(hora sexta)* a villásreggeli *(prandium)* és délután három óra körül *(hora nona)* a lakomaszerű főétkezés *(cena)*.

A reggeli sózott kenyérből, olajbogyóból, mézből, sajtból, mazsolaszőlőből, tojásból, tejből stb. állott. A villásreggeliről elmondhatjuk: ahány ház, annyi szokás. Mivel ugyanis a prandium eredetileg ebéd volt, némely családnál meleg fogásokat is tálaltak fel ilyenkor. Legtöbbször azonban a tegnapi cenáról maradt húsféle került az asztalra főzelékkel és gyümölccsel.

[1] A rómaiak ugyanis napkeltétől napnyugtáig, vagyis reggel hat órától esti hatig számították a nappalt; e szerint az első óra a mi hetedik óránk, a hatodik (6 + 6) = a déli tizenkettedik és a kilencedik a mi délutáni harmadik óránk.

Hozzá bort és borból és mézből való édességet *(mulsum = méhsör)*, vagy a különösen kedvelt caldá-t[1] (meleg vízből és fűszerezett borból kevert édes italt) szolgáltak föl. Bor nélkül az ebédet prandium caninumnak (kutyának való ebéd !) csufolták.

A cena rectának, vagyis a rangos ebédnek, a lakomaszerű főétkezésnek voltaképen két része volt, melyet étvágygerjesztő kóstolgatás *(gustus, gustatio, promulsis)* szokott megelőzni ilyenféle ételekből : tojásból *(ovum)*, osztrigából *(ostrea)*, pikáns mártású *(garum)* halakból ; de akinek nem izlett a hal, találhatott a kis ezüst tálakon *(patinae, scutrae)* kolbászt *(farcimen)*, ravennai spárgát, ariciai hagymát *(porrum)*, retket *(radix)*, salátát *(lactuca)*, sóskát *(rumex)*, gombát *(fungus)*, savanyú káposztát *(brassica)*, ugorkát *(cucumis)* stb. És mivel ezekhez a pincemester méhsört kinált, a bevezető étkezést promulsiónak is nevezték.

A lakoma fénypontja a tulajdonképeni cena (mensa prima) csak ezután következett. Két-három vagy több fogásból *(fercula)* állott és rendesen valami meglepetéssel szolgált a vendégeknek. A római szakácsok *(coqui)* különben sem az ételek összeválogatásában, sem elkészítésében nem mutattak valami előkelő izlést. A lakoma inkább az ételek mennyiségével, külső pompájával és a ritkaságok *(exquisita)* pénzt és fáradtságot nem kímélő beszerzésével, mintsem jó minőségével tünt ki.[2]

[1] Melegen tartására kettős fenekű edényeket használtak, melyek alsó részébe szenet vagy forró vizet tettek.

[2] V. ö. Egy 200 éves erdélyi magyar szakácskönyvben a leves, főzelék hiányzik ; kezdődik az ebéd marhahúson balázslével, daruzsázsával, kárbonátával, kukrejttel, vendéglével ; aztán következik a berbécshús bosporral, kuskusával ; aztán a sállyás pecsenyék (szárnyasok) cifralével, despotlével, hidra-, keresdi-, kolduslével . . . luthercuppanlével ; utóbb tésztafélék : bábafánk, boros szerdék, borsajt, domika, édes ordas, makaró, paláta, pila, piroska ; bőjti ételek : kínzott kása, lőnye, miskulánciasaláta stb. Egy kínai lakodalmi ebéd ma is 80 fogásból áll. És nem sokat enged egy bácskai lakodalom sem !

A szakácsmesterség legnagyobb dicsőségének tekintették, ha ugyanazt az anyagot többféleképen és úgy tudtak elkészíteni, hogy egyik se emlékeztessen a másikra. De a tálalásban nagy mesterek voltak. Teszem mindjárt a cena kezdetén jelezte az egyik szolga, a nomenclator, az ételbemondó, hogy nagy meglepetés készül. Felhangzott a furulyaszó és tíz rabszolga görnyedezve hozta a vendégek elé a structor (tálalómester) remekét, a legszebb ferculumot: egy egész vadkant.

A lombokkal teleaggatott óriási fatálca *(repositorium)* előtt ott lépked vadászgerellyel az erdőkerülő. A dárda a vadkan bal oldalába van nyársalva; a sebből borral és mézzel utánzott vér csörgedez. A hüvelyes zöldségből készített körzet az erdő üde színpompáját utánozza. Végre előlép a scissor (szeletelő) és ügyes kése alatt a szárnyasok egész serege: fácán *(phasianus)*, császármadár *(attagen)*, páva *(pavo)*, pulyka *(avis Africus)*, nyúl *(lepus)*, fülemüle *(luscinia)*, malac *(porcus)*, fenyőrigó *(turdus)*, gyöngytyúk *(meleagris)*, szóval legkedvesebb pecsenyéik kerülnek elő és pedig a legtöbb a vadkan gyomrából. Majd harmadik fogásnak a tengeri és édesvízi halak egész serege, kezdve a tokon *(acipenser)*, rhombuson, pisztrángon, lazacon *(salmo)*, tengeri rákon *(cammarus)*, pettyes angolnán *(muraena)* le egész a kövi pontyig *(cyprinus)*.

A cena lezajlása után, mikor másodszor tolták a vendégek kerevetei közé az asztalt *(mensae secundae)*, épúgy, mint ma, könnyebbfajta ételeket: csemegéket *(bellaria)*, gyümölcsöket *(mala)*, süteményeket *(panificia)* és más nyalánkságokat *(cupediae)* szoktak feltálalni *(apponebant)* a felszolgálók *(triclinares)*.

Mivel a cena rendesen tojással kezdődött és gyümölccsel végződött, ez a szólásmondás: «ab ovo usque ad mala» (Hor. Sat. I. 3, 6.) annyit jelent: elejétől végig.

Utoljára a bőség nyujtotta élvezetekkel annyira elteltek az emberek, hogy a nagyurak márványpalotáikban «cella pauperum»-ot (Sen. Epist. 100., 5.) építettek, vagyis valami hitvány kamrát, hol a szegénység egész

nyomora, összes nélkülözése látható volt. Itt ettek és ittak bizonyos napokon, hogy az elégedetlen gazdagság a kuporgó szegénység utánzásában kéjeleghessen. A pazar fénnyel rendezett lakomákat meghonosítójuk, L. Licinius Lucullus Ponticus után «lucullusi lakomák»-nak nevezik. Egy ilyen cenán az egyik étel tisztán fülemülenyelvekből készült.

Seneca (Ad Helvian 10, 3.) elmondja Apicius esetét, ki egyetlen lakomára fejedelmi vagyont költött. És miután összeszámlálta megmaradt pénzét és látta, hogy csak másfélmillió koronán felül van neki, megmérgezte magát, mert úgymond, nincs kedve tovább élni ekkora szegénységben. «Quanta luxuria erat, úgymond Seneca, cui sestercium centies egestas fuit ? !»

Eleinte az atriumban ettek, később azonban az étkezés helye évszakok szerint változott. Nyáron és jó időben a peristylium márványasztalai mellett, télen pedig, főleg vendéglátás alkalmával, az ebédlőben *(triclinium)*.

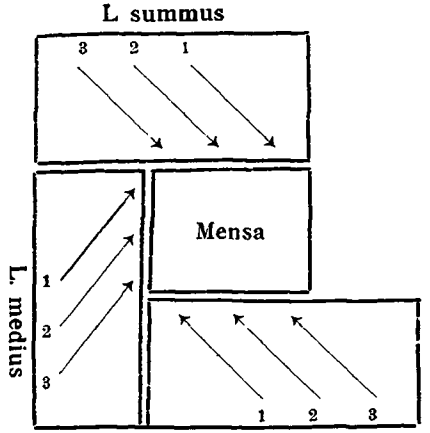

Az ebédlő közepén rendszerint négyszögletű asztal *(mensa, quadra)* állott, melyet három oldalról pamlagok *(lecti)* vettek körül. Az asztal negyedik oldalát szabadon hagyták, mert a szolgák itt szokták az egyes

fogásokat a vendégek közé betolni. Az asztalnál kezdetben valamennyien ültek. Később a nők és gyermekek kivételével keleti módon pamlagokra heveredtek (mensæ accumbere = ebédelni) és balkarjukra támaszkodva nyultak az apróra vágott étel után. Mert evőeszközeik a kétféle kanálon (a nagyobb *cochlear* és a kisebb *ligulán)* kívül nem volt. (A furca vagy furcilla u. i. csak villaalakú kínzó szerszámot jelent, de evőeszközt sohasem.) Ezért hordták körül a szolgák minden fogás után a kézmosó vizet és törülközőt *(mantela)*. Ha a vendégek nem hoztak magukkal asztalkendőt, a háziúr adott. A meghívott vendég vihetett magával hivatlant is *(umbra)*. Ezek mellett akadt olyan is, aki egyszerűen betolakodott *(parasitus vagy musca)* és a jó ebédért szívesen tűrte a társaság gúnynyilait. Elegáns ebéden a vendégek száma, Varro szabálya szerint a gratiáktól a muzsák számáig emelkedhetett, vagyis három és kilenc között váltakozott. Minden lectuson három-három vendég ült. Ha az ember az asztal szabadon hagyott oldalához közeledett, jobbról esett a lectus summus, középre a lectus medius és balkézről a lectus imus. A főhely (locus consularis) az imus in medio volt (vagyis a középső pamlag 1. számú helye). A 3. számún (az 1. imus sarokhelyén) a házigazda ült. Idővel divatosak lettek a kerek asztal *(orbis)* mellé való patkóalakú kerevetek *(sigma)* is, melyeken már hat-nyolc ember is elfért.

A vendégek könnyű öltözetben, jobbára a synthesis nevű kényelmes bő köpenyfélében, kenőcsöktől illatosan (unguentes deliuti) és fénylő fürtökkel (nitido capite), virág- vagy lombkoszorúsan (coronati) fogtak az ebédhez.

A lakoma szünetei közben az éneken és zenén kívül bohócok, szemfényvesztők *(praestigiatores)*, kötéltáncosok *(funambuli)*, színészek *(histriones)*, táncosok és táncosnők *(saltatores, saltatrices)* mulattatták a vendégeket. Sőt művelt körökben felolvasást *(acroama)* is tartottak.

Ebéd alatt a rómaiak nem igen ittak, hogy az ételek ízét el ne rontsák. Az iddogálás *(commissatio)* étkezés utánra maradt. Ekkor kezdtek «Graeco more bibere», azaz kockával *(talis)* választottak egy rex (arbiter vagy magister) bibendit, aki megállapította a bor és víz vegyítésének mértékét. Mert tiszta bort *(merum)* nem szoktak inni, hanem $^2/_3$ vagy $^3/_4$ rész vízhez $^1/_3$ vagy

¼ rész bort kevertek össze a colum nivariumban (vagyis a hóval hűtött ezüst szűrőedényben). Ebből azután arany cyathusszal (tojásalakú és nyélre alkalmazott merítővel) öntögetett a pincemester a serlegekbe, miközben gyakran felhangzott a ráköszöntő: «Bene tibi vagy te!» (Egészségedre!) Sőt megkezdődött az «ad numerum bibere» is, mikor a felköszöntött jóvoltára *(salutem propinare)* annyi poharat ürítettek, ahány szótagból állott a neve. (V. ö. bácskai trojanica = hármas pohár). A vidám lakomának nem egyszer csak a hajnal vetett véget *(cena antelucana)*, különösen az elharapózott játékszenvedély miatt.

4. Társas- és gyermekjátékok, szórakozások.

Ebéd után és más szabad idejükben a rómaiaknak legkedvesebb szórakozásuk volt a kockajáték *(alea)*. A kockák *(tali, tesserae)* vagy csontból vagy kőből készültek.

A talus[1] két-két párhuzamos lapján 1—6 és 3—4 szám volt bevésve. A 2 és 5 hiányzott, mert két vége gömbölyű volt és így ezeken a kocka nem állhatott meg. Ha játszottak, rendesen négy talust tettek egy fölfelé szélesedő pohárba *(pyrgus, turricula, phimus, fritillus)*, összerázták, majd a párkánnyal ellátott táblára *(tabula, alveus)* dobták. Az volt a legszerencsésebb *(bonus)* dobás *(iactus)*, ha mind a négy kocka különböző számot mutatott, vagy mindegyiken a legnagyobb számok estek ki. Az ilyen dobás neve: Venus, iactus Venereus vagy basilicus.

A tesserának mind a hat lapján volt szám (1—6). Többnyire három darabbal játszották. Itt is az volt a nyertes, akinek mind a három kockáján a 6. szám esett ki *(senio)*. És ha mindegyiken az 1. került felül, arra azt mondták: *Canis, canicula.* (Kutyát sem ér!)

[1] Talus eredetileg bokát jelent. Az elnevezés onnan van, hogy az effajta kockákat némely állatok bokacsontjából szokták készíteni.

A rómaiak csak Saturnalia napján engedték meg a kockajátékot; máskor tiltva volt (vetita legibus alea, Hor. Carm. III. 24, 58.). Vendéglőkben a rendőrség *(aediles)* gyakorolta az ellenőrzést. De mint a hivatalos közlöny, az «Acta diurna» rendőri rovatából kiderül, szinte napirenden voltak az elfogatások.

A deszkajátékból kétfélét ismertek. Az egyik a sakk- vagy malomjátékunkra emlékeztető ludus latrunculorum vagy calculorum, melyet körülbelül 30 kavicscsal *(calculus)* vagy üvegből, elefántcsontból, drágakövekből készült figurákkal játszottak. Csak annyit tudunk róla, hogy az ellenfél köveinek kiütésére vagy megkötésére *(ligare, alligare)* kellett törekedni. Ugyanis az a kő, mely két ellenséges figura közé került, kiesett. Vesztes lett, aki már többet nem húzhatott.

A ludus duodecim scriptorum nevű játéknál a táblát 12 párhuzamos vonallal 24 mezőre osztották és ezeken mozgott egymás ellen a 15 fehér és a 15 fekete kő.

A ludere par impar-játéknál az egyik találgatta, hogy a másik kezében páros vagy páratlan számú pénzdarab van-e; a micare digitis *(micatio)* nevűnél meg a jobbkéz hirtelen kinyujtott, megvillantott ujjainak számát kérdezték.

A *caput et navis* nevű játéknál pénzdarabokat dobáltak a levegőbe és az nyert, aki eltalálta, hogy melyik oldala lesz felül a lehulló pénznek. Az előlapot *caput*-nak hivták, az ellenkező oldalt, a visszáját meg *navis*-nak. Nálunk is játsszák és a pénzdarab felhajítása közben ezt kérdezik: «Fej vagy írás?»

De talán legjobban szerették a labdázást *(pila ludere)*. A császárság korában az elegáns világ aprajanagyja mindennap kivonult a Campus Martiusra, hogy a siesta után a cena előtti időben egész szenvedéllyel hódoljon a testedző labdajátéknak. A közönséges pilán kívül vagy léggel telített follist, vagy tollal bélelt paga-

nicát használtak. És vagy datatim (adogatóst) játszottak velük, mikor tudniillik a labdát kézzel dobták egymásnak; vagy expulsim (felütőst), midőn a magasra dobott labdát az alsó karral ütötték vissza s e célból alsó karjukra fagyűrűket húztak. A trigon-játékhoz különösen a balkéz ügyességére volt szükség, mert a három játékos balkézzel kapta el egymástól a labdát.

A labdázás után sokan egyenesen a Tiberis üdítő hullámaiba vagy a fürdőkbe *(thermae)* siettek.

Előkelő szórakozásnak tartották a *vadászatot* is. Különösen szerettek vaddisznóra menni, mert Italiában ennek a vadászata járt a legtöbb veszéllyel. A farkast mellette nagyon hitvány vadnak tekintették. Az ilyen nagy vadra külön fegyverük volt: a vadászgerely *(venabulum)* és a kéziij *(arcus)*. Külön vadászkutyákat *(canes venatici)* és vadászparipát *(equus venator)* is neveltek erre a célra.

A gyermekjátékokról elmondható, hogy nagyjában mindenütt és mindenkor hasonlítottak egymáshoz. De mindenesetre felötlő, hogy már a rómaiak is meghonosították a gyermekszobákban az elefántcsont- vagy puszpángból faragott betüket, melyek forgatása később a kezdőtanulásnál bizonyára nagy haszonnal járt. Ismerték ezenfelül a csigát *(turbo)*, az abrincsot *(rota)* és a falábakat *(grallae)*; szívesen elbabráltak a ládikák, szekrények összeállításával, vagy fogták be az egérkét a külön erre a célra készített elefántcsont- vagy fakocsiba, de még örömestebb nyargalásztak a hosszú nádparipán *(equitare in arundine longa, Hor. Sat. II. 3.)* stb.

5. Fürdők. (Balnea, thermae, aquae.)

Az éghajlat melegsége és a gyapjúruha viselése bizonyára már a régi rómait is rákényszerítette testének tisztántartására, de a mindennapi fürdés csak a II. pún

háború korában lett közszükségletté. Ekkor már nem érték be a Tiberis üdítő hullámaival vagy a magánházak mosókonyhájának *(lavatrina)* meleg vizével, hanem legszívesebben a görög mintára épült közfürdőket *(balnea)* keresték föl. Ezek főleg a népszerűséget hajhászó császárok idejében oly rohamosan elszaporodtak, hogy a Kr. u. 334-ből való Notitia (leltár, kimutatás) szerint Rómában 952-re rúgott a fürdők száma. Pedig ezeken kívül volt még 11 thermae is, melyek nagyobb terjedelmük és pazar berendezésük mellett főleg abban különböznek a régibb, egyszerűbb és jobbára magánkézen lévő balneától, hogy a látogatók a fürdőkön kívül más szórakozást is találhattak. A gazdag szobor- és képgyüjtemények, labdázótermek, oszlopcsarnokok, társalgók (exedra), küzdőterek (palaestra) egyaránt rendelkezésükre állottak, még pedig ingyen, holott a balneumban belépődíjat *(balneaticum)* kellett fizetni. Legnagyobb volt a Thermae Diocletianae, melynek tavában 3000 ember fürödhetett egyszerre és legfényesebb a *Caracalláé*. Mindkettőből bámulatra méltó romok maradtak fenn.

A lényeges alkotó részek minden fürdőben a következők :

Az apodyterium, a vetkezőterem, sokszor márvány fülkékkel ; a tepidarium, melynek langyos levegője előkészítette a testet ; a caldarium használatára. Ennek forró, száraz levegőjében rendesen egy-egy kád is állott a meleg *(alveus)* és hideg víz *(labrum)* számára. Innét mentek a dörzsölő- (massage) szobába *(destrictorium)*, ahol a szolgák testüket először vas- vagy szarúvakaróval *(strigilis)* letisztogatták, majd az unctoriumban olajjal bekenték.

Róma példájára a provinciális városokban is sorra épültek a kisebb-nagyobb fürdők. Aquincumban eddig kilenc fürdőnek maradványaira akadtak.

Az ásvány- és gyógyforrásokat *(aquae)* is nagyrabecsülték. A legnevezetesebbek egyike az Aquae Albulae, melynek híres kénes vizét Tivoli (a régi Tibur) közelében ma is számosan látogatják. (Ma is Aque Albule.) Igen keresettek voltak még az Aquae Aureliae, a mai Baden-Baden, az Aquae Mattiacae, a mai Wiesbadea, Aquae Jasae Felső-Pannoniában, valószínűleg a mai Toplica (Töplitz) stb.

A rómaiak tengeri fürdői *(aquae marinae)* közül leglátogatottabb volt Baiae, Nápoly közelében. Valóságos ókori Ostende.

Érdemes felemlíteni, hogy Badacsony (latinul *Bulea)* Nero császár idejében lett a rómaiak kedvelt fürdőhelye, hol gyönyörűbbnél-gyönyörűbb villák épültek. Külföldi fejedelmek és a római előkelők rendes találkozó helye volt a szép Balaton (Pelso) és környéke. *Fenék* környékén cirkusz romjaira is bukkantak. A szép fürdőtelepeket tűzvész pusztította el.

6. Ruházkodás.

Már a legrégibb időben, férfiak és nők egyaránt, valami ingszerű, testhez simuló ruhát öltöttek *(induere)* magukra : a tunicát. E fölé vetették *(amicire)* a férfiak a köpenyszerű togát, a nők meg a pallát.

A gyapjúból szőtt, ujjas vagy ujjatlan tunicát derékon övvel *(cingulum)* szokták átkötni s kissé felhúzni úgy, hogy csak térden alul ért. A senatorok két széles biborsávval (latus clavus) diszített tunicát viseltek *(tunica laticlavia)*. A sávok a nyak szélétől párhuzamosan huzódtak le az alsó szegélyig. Ezzel szemben keskeny sávos tunica *(angusticlavia)* volt a lovagrendiek viselete. A triumphator pálmaágakkal ékesített tunica palmatát vagy pictát hordott.

A római polgár felsőruhája és nemzeti díszöltönye

a toga, mely különleges alakjával és nagyságával páratlanul áll az emberiség öltözékei között. Innen a római nép ismeretes elnevezése : gens togata vagy egyszerűen togati. A toga alakja és nagysága változott. Eleinte rövidebb és keskenyebb volt, idővel azonban mindinkább nagyobbodott, úgy hogy végül mintegy öt m hosszú, két és fél m széles lett. Kezdetben félköralakú, később kiterítve körmetszethez, fél ellipszishez vagy a lámpaernyő keresztmetszetéhez hasonlít. Felöltése nagyon körülményes volt és meglehetős ügyességet kívánt. Az egyik csücskét és vele a togának egyharmad részét a balvállukra dobták, úgy hogy az elül lecsüngő szárny majdnem a földig ért. Erre a toga többi részét a jobbvállukra igazították, azután a szabadon hagyott jobbhónaljuk alatt áthúzták és a balvállukra visszavetették. Ekkép a mellen ráncos öblösödés, dudorodás *(sinus)* támadt. (Ebben a zsebszerű mélyedésben pihentették rendszerint jobbjukat és rejtették el például az erszényt, tőrt stb.) Végül a toga rövidebb szárnyát, melyet először vetettek a balvállukra, a sinus alatt vagy mások szerint a sinus fölött áthúzták, hogy egyrészt ne akadályozza a járást, másrészt mint valami keresztkötés *(umbo, nodus)* az egész togát feszesen tartsa. Egyébként a komorna *(vestiplica)* dolga volt a toga rendbeszedése *(componere)*, hogy t. i. szépen simuljon a testre, festői szép ráncokat vessen és amire különösen vigyáztak, hogy hátul ne söpörje a földet.

A régi kor emberei még a csatában is togát viseltek. De mivel a szabad mozgást gátolta, nagyobbik felét nem vetették vissza a balvállra, hanem kétszer-háromszor csipőjük köré csavarták. Ezt a viseletet kell értenünk a cinctus Gabinuson. A papok ugyanígy hordták a togát az áldozatok alkalmával.

A toga színe rendesen fehér volt *(alba)*, ezért nagyon könnyen piszkolódott. A ványolóknál szokták tisztít-

tatni és javíttatni. A ruhákat a háziasszony varrta leányaival és cselédeivel, ritkábban a ványoló *(fullo)*. Épen ezért a régiek nem ismerték a külön szabómesterséget. A togatisztítók a hivatalra pályázók togáját hófehérre *(candida)* mosták. Ezért a jelöltek neve ma is candidati. Ám a gyászolóktól és vádlottaktól annál kevesebbet szereztek a ruhatisztítók. Mert a vádlottak *(rei)* elhanyagolt, szennyes *(sordida)*, a gyászolók meg sötétszínű *(toga pulla)* ruhájukkal akartak hatni.

Az effajta togák egyike sem volt diszítve, azért a neve : toga pura. De a magistratus curules és a fiúk 17 éves korukig már biborszegélyes togában *(toga praetexta)* jártak-keltek. Diadalt ülő imperatorok, az ünnepi játékok rendezői és a császárok díszes bibor *(toga purpurea)* vagy aranyhimzésű togában *(toga picta)* jelentek meg. A lovagok és augurok ünnepélyes alkalmakkor trabeat vettek magukra, vagyis több vízszintes irányú csíkkal tarkított és derékszög alakú keskeny togát (mely a görög chlamysra emlékeztetett).

Eleinte a togát mind gyapjúból készítették. Különösen kedvelték az apuliai és tarentumi gyapjút. Selyemkelmékről csak a császárok korában történik említés, mert a korábban előforduló sericae vestes csak finomszövésű, elegáns félselyem szövetet jelentenek.

Számüzötteknek, idegeneknek és rabszolgáknak tilos volt a toga viselete, melyet csak teljes jogú római polgár vehetett magára, de ennek valósággal kötelező is volt. Ha a római polgár a nyilvánosság előtt (törvényszéki tárgyalásoknál, a forumon, a játékok alkalmával stb.) e nélkül talált megjelenni, mint «minuens maiestatem populi Romani», büntetést kapott. Tényleg a római népjellem egyik alapvonását, a gravitast legtalálóbban tükrözte a toga állandó viselete. Azonban a köztársaság vége felé a divat mégis fölcserélte a görög himationnal,

melyet a rómaiak vagy toga Graecanicának, vagy közönségesen palliumnak nevezgetnek. A pallium (plaid-szerű) négyszögletű szövetdarab, melyet fölvevéskor a balvállra hajtottak és miközben a balkézzel erősen tartották az elejét, a háton át a jobbkar fölé vagy alá húzták és visszavetették ismét a balvállukra. Hiába volt Augustus tiltakozása, a toga mindjobban kiszorult és helyébe egész sereg új köpenyminta került forgalomba. Ekkor lett divatossá a lacerna és paenula, melyek a régibb módi terjedelmesebb átalvetőt, a laenát egészen kiszorították. A fővezérek hosszú, bő, fehér vagy biborvörös köpenyt *(paludamentum)*, a katonák pedig térdig érő, vastag gyapjú köpenyeget *(sagum)* hordtak, melyet a vállon csat *(fibula)* tartott össze.

A lábszárakat takaró ruhadarabot, a nadrágot a római nem ismerte. Legföljebb a gyöngébb szervezetű vagy öreg emberek kötözték körül télen lábszárukat kendőkkel *(fasciae, feminalia, cruralia)*. Elpuhultak ezenfelül még más shawlszerű kendőkkel is védekeztek *(ventralia, focalia)* a hideg ellen. A római katonák a császárság idején kezdték eltanulni a parthus és gallus néptől a nadrág *(bracca)* viseletét.

A római nagyon ritkán használt föveget. Rendesen hajadon fővel (capite aperto) jártak-keltek, csak rossz időben húzták a fejükre a togát vagy a paenula csuklyáját. Utazás közben elő szokták venni a kalapokat is: a szőrből *(pilus)* készült, keskenykarimájú pileust, a szegények a causiát (széleskarimájú fehér kalap), az előkelők meg a petasust (széles és kemény karimájú úti kalap), vagy a prémes kucsmát *(galerus)*.

A köznép facipőket hordott. A jobbmódúak otthon általában bőrből vagy fából való talp-sarút, szandált *(soleae)* viseltek, melyet szíjakkal erősítettek a lábujjakhoz és a boka-csonthoz. Künn az utcán azonban

bőrtopánban *(calceus)* jelentek meg. Sáros időben csizmát *(pero)* is húztak.

A római matrona öltözékéhez három ruhadarab tartozott : a tunica, stola és a palla. Tunicájuk olyan, mint a férfiaké, csakhogy otthon is hosszú, uszályos volt. Az empir-viselethez hasonlóan hordták. Legjellemzőbb ruhadarab volt a stola, melyet a matronákon kívül más nők, például libertinák nem ölthettek föl magukra. Rövidebb volt, mint az alsó tunica, finom kelméből készült, néha gyöngyökkel és aranycsillámmal vagy biborszegéllyel volt ékesítve. A cingulum jobbára drágakövekkel kirakott díszmű volt.

A római nő kimenő ruhája a palla, mely nagyjában emlékeztetett az eredeti egyszerű, szűk togára ; négyszögletű vagy tojásdad alakú szövetdarab volt, mellyel viselője a fejét is betakarhatta. De külön fejkendőről vagy sapkáról *(calautica* vagy *calvatica)* is van tudomásunk. Később már díszesebb fátyolt *(flammeum rica* vagy *ricinium)* is használtak. Lábbelijük általán sandalia név alatt fordul elő. Kesztyüjök *(manicae* vagy *chirothecae)* sem hiányzott.

A rómaiak a legrégibb időtől fogva négy századon át hosszúra növesztették a hajukat, szakállukat és bajuszukat ; és ennek a történeti ténynek számbavétele nagyon fontos az érmek és műemlékek korának meghatározására nézve. Negyvenéves korukon túl a rómaiak rendesen borotválkoztak, csak a gyászolók, vádlottak *(rei)* és elitéltek hagyták meg szakállukat (barbam promittere), sőt a politikai vezéremberek is ezzel mutatták ki hazafias bánatukat. Például Augustus császár Varus nagy veresége után, bánatában növesztette meg szakállát.

A római nők hajviselete kezdetben nagyon egyszerű volt, mindössze egy kis csomóból *(nodus)* állott a fej búbján. A matronák szalaggal *(vitta)* körülkötözött,

magas kontyát tutulusnak hívták. Később itt is érvényesült a görög hatás és Ovidius már igen sok női fejdíszről tud. A római nők szerettek hajukba díszes, értékes tűket *(acus crinales)* tűzni és a haj fölött éjjelnappal finom, sokszor aranyszálakból font hálócskát *(reticulum)* viseltek. A parókát *(capillamentum, galerus, galericulum, corymbion)* a császárság idején férfiak és nők egyaránt hordták. A *holdvilág*-ot, a kopasz helyet az ember fején finoman *areá*-nak (udvar, szabad tér, szérű) mondották.

7. Gazdálkodás.

Italia csodás termékenységű földjén a szőlők, öntözött kertek, füzesek, olajerdők ültetése és a rétek ápolása mellett valamikor igen jelentős szerepet játszott a földmívelés is. Cicero még a legkellemesebb és szabad emberhez egyedül méltó foglalkozásnak tartja. De idővel, mikor a meghódított provinciák csak úgy ontották Rómába a sokféle gabonát, a földmívelés nagyon aláhanyatlott. A provinciák termésének beözönlése először ugyan csak a kistermelőket tette tönkre, de lassan hatással volt a kisbirtokok romjain létesült nagyuradalmakra *(latifundia)* is, mert ezek is elhanyagolták a szemesélet termelését és az óriási területek nagyrészét *állattenyésztésre* használták föl.

Az italiai gazda különös szeretettel tenyésztett lovakat, öszvéreket, szamarakat, kecskéket, juhokat, sertéseket és a ritkább fajta hazai meg külföldi baromfiakat. A méhészet mindvégig dédelgetett foglalkozás maradt és a fényűzés növekedtével a haltenyésztés is nagyon jövedelmező keresetforrássá lett.

Ezek mellett legföljebb még a szőlő- és olajtermelésre vetettek némi ügyet. A szőlőt rendesen szép sorjába ültetett fákra futtatták föl, vagyis összeházasították

(maritare, *Hor.* Epod. 2.) főleg szilfával, nyár-, kőris-, füge- vagy olajfákkal. De ismerték a karózást *(pali)* is. Az egész szőlőskertet aztán élő szilfa- vagy fűzfasövénynyel iparkodtak megvédelmezni az emberek és vadállatok pusztításai ellen.

Legjobb boruk volt a Caecubum és Setinum, második helyre került a Falernum, harmadikra a Massicum, Surrentinum, Albanum, Calenum, Fundanum.

A szüret és borkezelés nagyjában megegyezik a mienkkel. A kisajtolt mustot a lacus torculariusba, vagyis a prés *(torcular)* mellé alkalmazott hatalmas kádba vezették, innét pedig a pince *(cella vinaria)* földjébe falazott hordókba *(dolium)* vagy a seriae, cupae, calparia nevű edényekbe. A sziciliai nagyobb szőlőbirtokosok ma is egy hatalmas cementből készült gödörbe eresztik a mustot és innét szűrik le hordókba. Az érett szőlő részére előre építenek négy falból egy kis szobácskát, tető nélkül. A szőlőt behányják ebbe a rekeszbe és azután elkezdik gázolni *csizmásan.* Innét jut a kitaposott must a rekesz nyilásán a cementmedencébe. Finomabb fajoknál a mustot egyenesen a consulok nevével megjelölt korsókba, amphorae vagy a lagenae, orcae és cadi nevű edényekbe öntötték. A második sajtolásból szűrt bort *(lora* = lőre) csak a szegények és rabszolgák itták.

Az egyik ránk maradt *lagena* (hosszú és szűknyakú cserép vagy üveg palack) oldalán ez olvasható : RUBR. VET. V. P. CII., azaz Rubrum vetus vinum picatum CII., vagyis vörös óbor 102-ben palackozva. Mert a palack parafa- vagy agyaggal bedugott száját gipsszel, vagy szurokkal *(picatum)* szokták lepecsételni.

Az italiai gazdálkodás egyik különleges hajtása volt a fűzfatenyésztés, melynek vesszőit kosár-, keritės-, gúzs-, halfogó varsák- stb. fonására, levelét meg takarmánynak használták. A gyümölcsfák közül szerették

főleg az olajfát, fügét *(ficus)*, azután a közönséges *(malus*, a termés neve malum) és gránátalmát *(malus granata)*, barack- *(malus Persica)*, körtefát *(pirus*, a gyümölcs neve pirum), cseresznyét *(cerasus)*, a somot *(cornus)*, szedret *(morus)*, diót *(nux, iuglans)* stb.; de a narancsfa, a mai Olaszország legjellemzetesebb fája, ismeretlen volt előttük.

8. Ipar, kereskedelem és egyéb megélhetési módok.

A Kr. u. 334-ből való leírás *(Notitia)* szerint Rómának 254 péküzlete és 2300 olajárusító boltja volt. Külön piacon árulták a marhát, sertést, halat, gabonát, bort, zöldséget és csemegét. Ezenkívül a mesterségeknek valóban föl sem sorolható nagy száma mind arra vall, hogy ebben a körülbelül másfél milliónyi lakosságú városban már nagyon virágzott az ipar és kereskedelem. Lealázó keresetmódnak tekintették mindakettőt és csupán rabszolgák, szabadosok, szegény plebeiusok és idegenek űzték; a senatorok egyszer s mindenkorra el voltak tiltva gyakorlásától. De csak a kis iparost, kiskereskedőt *(mercator)* és a közvetítőt (ügynök = *institor)* vetették meg. A lovagrendieket már nem nézték le, ha a provinciákban mint nagykereskedők *(negotiatores)* utazgattak vagy a tartományok bérbevett adóját hajtották be *(publicani)*, sőt a legpiszkosabb üzleteket sem vették rossz néven, ha pénzüket «kisemberek», vagyis szabadosaik avagy rabszolgáik forgatták.

Rómának a kiviteli kereskedelme és a gyáripara jelentéktelen, hiszen csak üveg- és papirgyára volt; de beviteli kereskedelme, mint afféle tömegesen fogyasztó *(consum)* városnak óriási és pénzpiaca talán legnagyobb az egész ókori világban. A mai börzének megfelelő nagy forumi bankárok *(mensarii)* mellett

se szeri, se száma a kisebb-nagyobb pénzkölcsönző- és váltóüzleteknek *(argentaria,* sc. taberna), melyek ezer meg ezer szállal fűződtek a kereskedelemhez.

Általában a megélhetési módokat két osztályba sorozták. Megkülönböztettek:

mesterségeket *(artes illiberales)* és

értelmi *(intelligens)*, szabad emberhez is illő foglalkozásokat *(artes liberales)*.

Az elsőbe számították az összes kézműveseket, kik érdekeik megóvása végett céheket *(collegia)* szerveztek, a kiskereskedőket, továbbá a színészeket, énekeseket és táncosokat.

A második osztályba meg az írókat, költőket, építőmestereket, orvosokat és tanítókat sorozták, akik közül nem egynek, főleg a többnyire görög származású orvosoknak, egymillió sestercius *(200.000 korona)* évi jövedelme is volt. Horatius is nagy kényelemben élt, mert a Maecenastól kapott kis sabinumi birtok termése minden anyagi gondtól megmentette. Vergilius pedig körülbelül kétmillió sesterciust érő (400.000 korona) vagyont hagyott hátra.

9. A római művészet.

Róma művészete elemeit két néptől kölcsönözte: az etruszkoktól és a görögöktől.

A királyok korabeli Róma legimpozánsabb építményei: a Juppiter Capitolinus temploma, a Circus Maximus, az óriási levezető csatornák, főleg a Cloaca Maxima mind etruszk művészek alkotása. Ugyanezek kezéből kerültek ki a római istenségek legrégibb szobrai is. A Museo Capitolino híres bronzfarkasa is ezektől való.

Az etruszkműemlékek nagyobb beözönlése csak a 3-ik évszáz vége felé kezdődik. Hiteles adatok szerint

a rómaiak magából Volsiniiből (a mai Bolsenából), Kr. e. 264-ben mintegy 2000 kisebb-nagyobb szobrot vittek magukkal.

De ez csupán szerény bevezetése volt azoknak a nagyszabású fosztogatásoknak, melyeknek lassankint áldozatul esett Alsó-Italia, Görögország, Macedonia és Kis-Ázsia minden valamirevaló görög városa.

Marcellus volt az első, aki Syracusae bevétele után, Kr. e. 212-ben görög szobrokat szállított Rómába. A siciliai görög műremekek igen nagy hatást tettek a római népre. A triumpháló fiatal hős talán nem is sejtette, hogy történeti pillanatokat élt át. Azt pedig épenséggel nem gondolhatta, hogy midőn a remek szobrokat diadalmenetében körülhordoztatta, nem is ő, hanem a nagy görög művészet tartotta bevonulását a világ fővárosába.

Ettől kezdve mindig erősebb lesz a görög hatás, mely Corinthus bevételével (Kr. e. 146.) tetőződött be és váltotta valóra Horatius mondását:

«Graecia capta ferum victorem cepit et artes
Intulit agresti Latio».

*

Említettük már, hogy Róma első művészei etruszkok voltak. Ők építették Róma első templomait is.

És ha a mindjobban terjedő görög izlés formái lassankint ki is szorították a régi etruszk építést, annak egy igen fontos eleme, a görögöktől teljesen mellőzött boltozat, mindvégig érvényben maradt a rómaiaknál. Sőt bátran elmondhatjuk, hogy a római építés épen a boltozat felkarolásával és kimüvelésével őrizhette meg eredeti nemzeti vonásait és tudta elérni világraszóló fényes sikereit.

Mert az egyenes vonalú építési rendszer a nagyobb térségek befödését kizárta; a rómaiak tehát a bolt-

hajtás alkalmazásával a *modern* építési rendszer alapjait vetették meg, amidőn tágas belső térségek elérésére törekedtek.

A boltozattal előidézett nagy átalakulás azonban csak lassankint következett be.[1]

A boltozat legegyszerűbb neme az úgynevezett dongaboltozat, mely két párhuzamos falat félhenger tetővel köt össze. Ilyen boltozata van pl. a Cloaca Maximának. Az effajta boltozattal elég széles térséget lehet ugyan befödni, de igen nagy a súlya és a vastag oldalfalakhoz igen sok építőanyag kell; hozzá még az oldalfalak csak szűkebb nyílásokkal szakíthatók meg. Ezért találta ki a római a keresztboltozatot, mely egymást derékszögben metsző két dongaboltozatból támad.

A boltozat további kifejlesztése a kupola, melynek római alkalmazása abból állott, hogy kerek fallal körülzárt térséget félgömbtetővel födött be. *(Pantheon.)* Ennek egyik változata a *félkupola*, mely félkörű fülke, az ú. n. apsis tetőzésére szolgál. Ilyenek láthatók pl. a Pantheon belsejében.

Biztosan nem lehet ugyan megállapítani, hogy mikor keletkeztek a boltozatnak említett nemei, de annyi bizonyos, hogy a köztársaság vége felé már megvolt úgy a donga-, mint a kereszt- és kupolaboltozat.

A boltozatot Augustus császár idejében kezdték összekötni a görög építés legjellemzőbb részével: az oszloppal. Tudvalevően a görög templom legjellemzőbb része a kétlapú fedelén kívül az oszlop, melynek két alapformája fejlődött ki, t. i. a dór és ión; az ión

[1] «Egy nap nem épült Róma. Századoknak
Kellett *lefolyni, míg a Tiberis*
A *vályogváros* alkotási közt
Merész szökéssel látta a *Pantheon*
Márványit égre kelni partjain,
Méltó lakát a *Minden-isteneknek.*» *(Kazinczy.)*

ból fejlődött a vele rokon corinthusi. A dór oszlop oszloptalp nélkül, akárcsak az őserdő fája, fölfelé kissé vékonyodva nő ki a lépcsős talapzatból. Legfelül az oszlopfejen *(capitellum)* a kerek párnához hasonlóan kitüremlő korong *(echinus)* és egy-egy négyzetes kőlap köti össze a gerendázattal. Az ión oszlopnál a párnaszerű echinus helyett négy csigaalakú szögletnyúlványt, kidudorodást *(voluta)*, a corinthusinál pedig az acanthus nevű bogáncskóró Callimachus szobrásztól gyönyörűen stilizált levelét találjuk.

A római művészet a három oszloprendszer közül legjobban kedvelte a pompázó, acanthuslevél-díszes corinthusit és különös szeretettel alkalmazta a templomokban, palotákon és basilicákon. De ismerték a római dór oszlophoz hasonló columna tuscanicát is, az etruszk hatás maradványát, továbbá a columna compositát, mely az ión voluta és a corinthusi acanthus-levél összeházasításából eredt. Az oszlop helyett alkalmazott hatalmas férfiszobrot Telamon- vagy Atlasnak, a női képmást pedig Caryatidának nevezték. A római épületeknél még gyakran alkalmazott diszítőelem a gyám *(consol)*, mely már az athéni Erechtheion templomon is előfordul. Ez a párkány alatt kinyúló hosszúkás kő, melynek két vége ellenkező irányban csigavonalban bekanyarodik. Alsó lapját acanthus-levél diszíti. Látszólag a messze kiszökellő párkány támogatására, de voltaképen csakis diszítésre szolgál.

Csakhogy a boltozatnak az oszloppal való egyesítése nagyon önkényes volt. Mert a római építésnek egészen más volt a szerkezete és azért a görög építőművészet elemei sohasem válhattak annak szerves részeivé, hanem elvesztve eredeti szerkezeti jelentőségüket, pusztán az épület diszítésére szolgáltak. Különösen az oszlopnak lett más a szerepe. Nem szolgál többé kizárólag a rá nehezedő gerenda támaszául,

hanem csak a faltest élénkebb tagolására és diszítésére van hivatva a felső emeleteken is.

A görög elemekkel ekkép meggazdagodott római építőművészet most már oly feladatok megoldására vállalkozott, melyek nagyszerűségre és merészségre a görög építést tetemesen felülmulták.

Virágzása tetőpontját Augustus császár hosszú és békés uralma alatt érte el, de korántsem a templomépítésben mutatja meg teremtő erejét, hanem a mindennapi élet különféle szükségleteit felölelő (vízvezetékek, basilicák, curiák, hidak, paloták), az élvezetekre szánt (fürdők, amphitheatrumok, színházak, circusok, császári forumok) és a hadi dicsőséget hirdető (diadalkapuk, emlékoszlopok) építkezésekben.

Elsősorban kell említenünk a leghasznosabb középítményeket, a vízvezetékeket *(aquae)*.

Az első vízvezetéket *(Aquae Appiae)* Appius Claudius Caecus censor építette Kr. e. 312-ben, melyen az Aniofolyó és a praenesti út baloldalán fakadó forrásvizeket vezette be mintegy 7—8 római mérföldnyi távolságról az esquilinusi kapuig, ahonnan 60 lépés hosszúságban íveken haladt. Az egész vezeték hossza 11.190 lépést tett ki, amelyből 11.130 a föld alá esett. Diocletianusig még 13 vízvezeték épült; némelyik a föld felett emelkedő hatalmas ívek szinte beláthatatlan láncolatából áll.

Constantinus idejében 19 vízvezeték és 1352 közkútja volt Rómának. Az Aqua Virgo ma is 86.000, az Aqua Marcia Pia 78.000, az Aqua Paola 56.000 köbméter vizet szolgáltat naponkint. Legjobbnak tartják az Aqua Virgót, legfrissebbnek a Marciát, mely sok szénsavas meszet tartalmaz. Pompás hüvössége miatt a régiek is főleg ezzel szerették keverni a bort.

Szóval Rómában a víz oly bőségben volt, hogy annak harmada is elég lett volna. A városban ólom- vagy terracotta-csövek ágaztak szét és vezették a pompás vizet mindenfelé.

A nyilvános élet szükségleteire szolgáló épületek legtökéletesebb, legjobban kiművelt alakja a basilica. Midőn a keresztény vallást a IV. században államilag is elismerték, Constantinus elrendelte az istentiszteleti helyek megnagyobbítását is. Ennek folytán nyert határozottabb alakot a keresztény templom, melyet csak ettől az időtől fogva neveznek basilicának. Az elnevezés valószinűleg onnan eredt, hogy a keresztény templom a megnagyobbításnál a magasabb közép- és alacsonyabb oldalhajók következtében hasonlóvá lett a római forumok basilicáihoz. A basilica hosszúkás, négyszögű, tágas, szellős, világos helyiség, melyet oszlopsorok három vagy öt hajóra osztottak. Minden oldalról lapos mennyezetű oszlopcsarnok környezte. Boltozatos félfülkéje *(apsis)* a törvénykezésnek, a többi része az üzleti forgalomnak volt fenntartva. Ma bizonyára törvényszéki és egyúttal börze- és kereskedelmi palotának neveznők.

Igen díszes volt a basilica Julia, mely hármas oszlopsorral körülvett, tehát öthajós, 101 m hosszú, 49 m széles, emeletes csarnok volt.

A senatus templomokban is tartotta ugyan üléseit (például a Concordia-templom), de rendes gyűléshelyei a curiák voltak. A curiák alapformája tágas és hosszúkás terem volt. Legrégibb a curia Hostilia és legdíszesebb a curia Pompeiana és Julia.

A boltozás lehetővé tette a rómaiaknak, hogy bármily széles folyóra is hidat verjenek. A merészség, mellyel ezeket a hidakat megalkották, némely római hidat az ókor legnevezetesebb emlékei közé emelt. Egyik legnevezetesebb emléke a római pons Aelius, melyet Hadrianus építtetett, átjáróul a saját síremlékéhez, a moles Hadrianihoz, a mai Angyalvárhoz. Nevezetes még a Pont du Gard is Dél-Franciaország Gard völgyében, Nimes *(Nemausus)* közelében, melynek három egymás fölött emelkedő ívezetén át vonult egy ró-

mai vízvezeték. Nagyon szép és merész ívezetű a mostari is.

A palotaépítés fényűzése különösen a császárok korában öltött mesés méreteket. A Palatinuson épült császári paloták közül csak egy-kettőnek a romjai láthatók. Így *Livia* házának egész földszintje és a Domitianustól befejezett Flavius-palota *(domus)* alapja. De sokkal nagyobbszerűek Diocletianus spalatói *(Spalatum*, Dalmatia) házának ma is meglévő maradványai, melyek közé egész városrész épült.

A mulattatásra szánt épületek közül először a fürdőket kell megemlítenünk. Az első nyilvános fürdőt Agrippa építtette Kr. e. 25-ben. Fürdőjének csak egyrészét tette az a köralakú, kupolás épület, mely Rotunda vagy Pantheon néven ma is bámulatot kelt. Még nagyobb kiterjedésű és mesésebb fényű volt Diocletianus thermája, melynek egyik termét Michelangelo a S. Maria degli Angeli nevű templommá alakította át. Ez egyike a világ legimpozánsabb boltozott termeinek; gránitoszlopokon nyugvó három hatalmas keresztboltozat födi.

Az amphitheatrumok-, theatrumok-, circusok- és császári forumokról már szóltunk.

A hadi dicsőséget hirdető építkezések között először kell megemlékeznünk a diadalívekről *(arcus)*, a római építőművészet legsajátságosabb alkotásairól.

A diadalív tulajdonképen a császári quadrigás szobornak talapzata, melynek alját azután kapuformává képeztek ki a triumphus számára. Egy vagy három átjáratuk szokott lenni; szobrászati díszítményeik tropheumok (például Titus ívén a jeruzsálemi templom elrablott kincsei között a hétágú gyertyatartó) és harci jelenetek. Nevezetesek Titus, Constantinus és Septimius Severus diadalívei.

Az emlékoszlopok *(columnae)* kizárólag a császárok

korába tartoznak. Legkiválóbb e nemben Traianus oszlopa. Nagyon emlékeztet rá Marcus Aurelius emlékoszlopa, mely szintén épségben áll a Colonna-téren, tetején most szent Pál szobrával.

A római építkezés azonban nem szorítkozott csupán Rómára és Italiára, mert alkotásaik maradványait megtaláljuk mindenütt, amerre csak megfordultak diadalmas legióik. Római építési emlékekkel találkozunk Afrikában, Ázsiában, Hispaniában, Galliában és ami bennünket főleg érdekelhet: Pannoniában, a Duna mentén Brigetiótól kezdve és Aquincumon át le egész a Vaskapuig.

Az etruszk és görög szobrok legnagyobb része hadizsákmányképen került Rómába úgy a köztársaság, mint a császárság napjaiban. Pénzt — az egy Augustust leszámítva — nem igen fizettek értük. Idővel az elrablott műtárgyak után az elszegényedett görög művészek is Rómába telepedtek. És mivel csakhamar nagy pártolásra találtak a császárok és előkelő polgárok részéről, Cassiodorus szerint majdnem annyi lett a szobor Rómában, mint a hány az ember.

A Rómába költözött görög szobrászat egy darabig megőrizte görög jellemét és többnyire a régi jelesebb műveket másolgatta vagy utánozta.

A reánk jutott szobrok legnagyobb része ilyen római korú másolat. Igy maradtak reánk a letünt, klasszikus görög művészet emlékeiként *Polyclitus Doryphorusa*, Diadumenusa, *Myron* Discobolusa, *Lysippus* Apoxyomenusa, *Leochares* Apollója (Belvederei Apollo), *Praxiteles* Aphroditéja stb. Az úgynevezett otricoli kolosszális Zeus-fej állítólag *Phidias* csodás olympiai Zeusának utánzata. De a pergamumi és rhodusi szobrásziskolának egy-két eredeti alkotása is megmaradt. Ilyen a haldokló gallus és a világhirű Laocoon-csoport.

A szobrászat Rómában eredetit már többé nem

alkotott, hanem a római nép gyakorlatias jelleméhez, pompakedvelő szokásaihoz és szükségleteihez alkalmazkodván, két irányban fejlődött: az arcképes ábrázolásban (portrait-szobrászat) és a történeti domború művekben (historikus relief-szobrászat). A portrait-szobrászatban elsőrendű alkotásokat hagyott reánk. Az arc vonásainak realisztikus hűségű visszaadásában és az ábrázolt személy egyéni jellemzésében utolérhetetlen mesterek voltak a rómaiak. Legnagyobb számban jutottak reánk a *császár-szobrok*. A császárokat sokszor istenek módjára Juppiternek, Herculesnek, Solnak stb. ábrázolták a rendes járulékokkal, a császárnékat pedig istennőknek, például Ceresnek, Venusnak vagy Flórának. Leghíresebb Agrippina ülő és Augustus szép álló, úgynevezett primaportai szobormása, melynek remekművű páncélja eléggé mutatja a nagy gondot, mellyel a részleteket kidolgozták.

Mivel a császár szobrát minden nevezetesebb városban felállították, később az uralkodók gyakori és hirtelen változásánál már csak a fejet munkálták ki ujonnan és azt helyezték rá a régi szobor törzsére.

A történeti domború művek *(relief)* hadvezéreik és császárjaik tetteit örökítették meg és pedig nem allegorikusan, mint Görögországban szokták, hanem a legnagyobb realitással, a történeti személyek, hely, fegyverzet, ruházat stb. hű utánzásával. A művészi cél feláldozásával legtöbbször krónikaszerűen, egymás mellé helyezett jelenetekben beszélik el a háborúkat, diadalmeneteket. Épen ezért művészeti értéküknél sokkal nagyobb régiségtani és történeti értékük. Ezek a domború művek elsősorban a diadalívek és emlékoszlopok diszítésére szolgáltak. A római relieffaragásnak legnagyobbszerű emlékét *Traianus oszlopának* domború műves ábrázolásai teszik, melyek 200 méteres csavarvonalas szalagban, számtalan egymás mellé halmozott

jelenetben örökítik meg Traianus daciai hadjáratát. 2500 alak vonul el előttünk menetelve, csatázva vagy táborozva hadigépeik mellett. Harmincnégy, cementtel tökéletesen összeforrasztott márványtömbből áll. Belsejében lépcső volt és tetején Traianus kolosszális szobra, arany gömböt tartva. Ma szent Péter szobra áll rajta.

A bronzöntés legszebb emléke Marcus Aurelius lovasszobra.

A szobrászat egyik ága volt a toreutica, vagyis az a művészet, mely képeket vés *(glyptica)* kemény kőbe. Már a legrégibb népek ismerték.

A homorúan vésett követ intagliónak, a domborúan vésettet pedig cameának hivják. A régi művésők gondosan ügyeltek arra is, hogy a tárgyak különfélesége szerint más-más követ válasszanak. Igy az Apollótól megnyúzott Marsyast vörös jaspisba vésték, Neptunust aquamarinba. Az etruszkoknál a carneolt és egyéb kemény köveket az aegyptusi scarabeusok formájára vésték. Augustus korában bámulatos szépségű cameákat készített valami Dioscorides művéső, akinek híres vésett kövei közé tartozik az utazó Mercurius, a palladiumot elrabló Diomedes, a Medusafőt néző Perseus stb.

A cameákon és intagliókon kívül láthatók még a gyüjteményekben drágakőből metszett, mesés értékű billikomok is *(vasa* vagy *opera caelata)*.

Ide sorozhatjuk a pénzeket is, melyeket eleinte öntöttek. A kalapáccsal való pénzverés későbbi keletű. A római pénzek eleinte rendkívül durvák voltak, de Görögország meghódítása óta nagy haladás mutatkozik ezen a téren is. A császárság emlékérmei meg határozottan szépek. A rajtuk látható jelenetek rendszerint Róma őstörténetéhez fűződnek. Ilyenek : Horatius Cocles hőstette, a rómaiak meg sabinok harca stb.

Az első művészek a képirás terén is az etruszkok

voltak. Az első fölemlített római festő Q. Fabius Pictor.[1] A festőművészetet is csak Görögország meghódítása óta kezdik felkarolni. Festettek fára *(pictura in tabula)*, vászonra *(in linteo)*, azután még nedves falra, vagyis al fresco *(in udo tectorio)*. Azt a művészt, aki az említett módok egyikén valami fenségesebb tárgyat festett, pictornak nevezték; azt azonban, aki közönséges mindennapi *(trivialis)* dolgot vetett vásznára, teszem egy borbélyüzlet belsejét vagy egy vargaműhelyt, egyszerűen rhyparographusnak hivták. Ennek a szónak alapja a ῥυπαρός (= csunya, piszkos, trágár) melléknév jelentése mutatja, hogy mennyire lenézett volt az effajta képírás a görögök közt. Azonban a rómaiak sokkal jobban szerették és fizették őket, mint a legelső mesterek *(pictores)* remekműveit.

A Kr. e. I. század legkiválóbb festője a bizanci Timomachus, kinek főleg Medeáját és Orestesét dicsérik. Augustus alatt különösen Ludius ért el bámulatos sikereket: tájakat, csarnokokat, tengeri képeket ábrázoló falifestményeivel. A régi római festészetet azonban legjobban megitélhetjük a pompeji, herculanumi freskók és a római Titus-fürdő festményei meg az Aldobrandini-féle Menyegző után.[2]

[1] Jó házból való római nem vehetett kezébe ecsetet anélkül, hogy gúny tárgyává ne tegye magát. Mutatja Q. Fabius példája, aki Kr. e. 304-ben Salus templomát falfestményekkel díszítette. Plebeiusnak való eme kedvtelése miatt el is nevezték hamarosan *Pictor*-nak, ami félig-meddig gúnynév lehetett és rajtamaradt utódain is. Erre jegyzi meg *Cicero*: «Vajjon nem találkozhatott volna-e nálunk is sok Polyclitus és Parrhasius, ha az előkelő Fabiusnak a képírást érdemül tudták volna be!?»

[2] A császárság első idejéből való és sokféleképen magyarázott *Aldobrandini*-féle Menyegző című falfestményt 1606-ban találták meg az Esquilinuson, egy *régi római ház* omladékai között, egy még álló falon. A falról lefürészelt kép első birtokosa Aldobrandini biboros volt. Ettől szerezte meg 1818-ban VII. Pius pápa, aki a kép elhalványult színeit felfrissíttette. Jelenleg a vatikáni könyvtárban őrzik. A koncepció nagyszerűsége és az egyszerű szobafestőre valló kimunkálás valószínűvé teszi, hogy e kép

Ezenfelül ismerték az encausticát, vagyis a beégetés technikáját is. Ennél a balzsamos gyantával vagy zsíros olajjal fölereszteti viaszfestéket nem ecsettel, hanem kis lapátocskával *(cestrum, vericulum)* elefántcsont- vagy szarúlemezre rakták és megmelegített vaspálcikával beégették. Különösen arcképeknél alkalmazták.

A rómaiaknál a zenének távolról sem volt oly nagy szerepe, mint a görögöknél. Nem is volt a nemzeti nevelés eszköze. Idegenek, rabszolgák és libertinusok űzték áldozatoknál, szinielőadásoknál, diadalmeneteknél, halotti pompa mellett, lakomáknál és a háborúban. Az áldozati zenét az etruszkoktól, a kardalhoz valót pedig a görögöktől kölcsönözték. Ugyanezektől valók a hangszereik is, melyek vagy fúvók, például a puszpángból faragott fuvola *(tibia)*, aminőt a római hegységek pásztorai ma is használnak ; azután a trombita *(tuba* vagy *buccina)* és a mi vadászkürtünkhöz hasonló tülök *(cornu)* ; vagy húros hangszerek, minők : a később héthúrossá fejlődött lant *(lyra)*, a cithara, a több húros barbiton és a tíz vagy 20 húrral ellátott magadis. Ütőhangszerek voltak : a féldob *(tympanum)*, a réztányér *(crotalum)* és az egyiptomi csörgő *(sistrum)*. A tábori zenét a tibicines és tubicines végezték, lakomáknál pedig a psaltriae és sambucistriae (lant- és hárfajátékosok), többnyire görög nők játszottak. Vonós hangszereket sem a görögök, sem a rómaiak nem ismertek.

Később, a császárság idején a görög mintára rendezett zenei versenyek *(agones)* iránt csak Neró tudott nagyobb érdeklődést kelteni, mikor a Mars-mezőn külön Odeumot építtetett a hangversenyek részére.

valamely híres görög festmény másolata és hihetőleg mythologiai menyegzőt ábrázol.

10. Az utazás, közlekedési eszközök, posta.

A császárok korában már napirenden voltak a nagy utazások. Szegény ember természetesen akkor is gyalog utazott, a módosabb lovon vagy rabszolgáitól cipelt gyaloghintón *(lectica)*, a gazdagok és császárok pedig már fényes útibatárban. Előkelő utas útközben is élvezhette mindazt a kényelmet, melyet pazar fénynyel berendezett otthona nyujtott.

Neró császár pl. vagy 1000 kocsival utazott rengeteg számú és fényes öltözetű szolgasereggel. Lovai és öszvérei arany- és ezüstpatkót hordtak.

Nagyban megkönnyítették a közlekedést az útitérképek *(itineraria picta)* és állomás-lajstromok *(itineraria adnotata vagy scripta)*. 1852-ben a lago di Bracciano mellett levő vicarellói fürdők telkén találtak három mérföldmutató (hihetőleg fogadalmi) ezüstedényt, melyeken a Gadestől Rómáig vezető teljes útirány be volt vésve az összes állomások és távolságok pontos feltüntetésével.

Az ókorból két nevezetes útikalauz maradt reánk: az Itinerarium Antonini a fontosabbik, mely a szárazföldi útirányokat a római birodalom majdnem valamennyi tartományában római lépésekben közli (1000 kettős lépés = 1 millia passuum = 14.785 km); a másik az ú. n. Tabula Peutingeriana, amely tulajdonképen itineraria picta, vagyis térkép, a főbb helységek, folyók és hegységek feltüntetésével, de tekintet nélkül az országok alakjára és a helységek földrajzi fekvésére.

Az állami posta[1] *(cursus publicus)* jóformán csak

[1] A rendes posta első nyomára a perzsáknál akadunk. A rómaiaknál a posta berendezése már meglehetősen fejlett. Neve vagy az állomáshelyet jelentő latin *posta*, vagy *posita* szóból származik, ahonnan tudniillik a híreket vivő futárokat, lovasokat

Augustustól kezdve lépett életbe, aki az országutak mentén váltókat *(mutationes)* és pihenőállomásokat *(mansiones)* állított fel. Mivel azonban a posta csupán hivatalos személyeket és leveleket szállított, magánember ritkán és egyedül a császár vagy a helytartó kegyéből juthatott hozzá. Ezért idővel magánfuvaros-vállalatok is létesültek. Legalább a négy- *(rhedae)* és kétkerekű kocsik *(cisiarii)*, valamint az igavonóállatok bérbeadói *(iumentarii)* Italiának több városában külön céheket *(collegium)* szerveztek.

A magánposta-vállalatok természetesen a birodalmi postával nem versenyezhettek, mert azzal hosszabb utazáson óránkint öt milliát (= 1 földrajzi mérföldet) is meg lehetett tenni. Pl. Antiochiából Konstantinápolyba (747 mill. = 150 mérföld) nem egészen hat nap alatt jutott el az ember.

Hadrianus császár (omnium curiositatum explorator *Tertul.)*, mielőtt 15 éves útjára indult, előbb körülbelül 60 legióval biztosította birodalma határait, azután pedig postakerületekre osztotta, melyek élén egy-egy vehiculorum praefectus állott. És jóllehet (Aurelius Victor IV. sz. történetíró szerint), összes provinciáit bejárta, sohasem használt kocsit, hanem mindig hajadonfővel (aperto capite) gyalogolt; csak itt-ott ült lóra. Már kortársai második «Hercules»-nek vagy «Új Dionysus»-nak nevezgették.

11. A pénz, súly és mértékek.

A pénz, súly és mértékek mindig szoros kapcsolatban állottak egymással.

A nemesfémek előtt a rómaiak is a barmokat *(pecu)*

vagy kocsit elindították, vagy mások szerint a Julius Caesartól hadihírek továbbítására felállított lovaskatonák *(positi* equites) intézményétől ered.

használták a forgalomban csereeszközül és értékmérőül.[1] Innét van a pecunia szó pénzjelentése. Csak a művelődés magasabb fokán kezdtek értékmérőül (= pénz) szerepelni a nemesfémek, elsősorban a réz *(aes)*. Innét származik az aestumare ige első jelentése = valamely tárgy rézbeli értékét meghatározni, azután általában értékelni, megbecsülni.

Eleinte a réz értékét *súlya szerint* állapították meg. Ennek eredetét az újabb vizsgálódások alapján Aegyptusban kell keresnünk. Innen terjedtek el a kereskedelmi összeköttetés révén a súlymértékek, vagy legalább is az aegyptusi mértékegység *(kite)* hatása alatt módosították a Földközi-tenger partján lakó népek ősi mértékeiket úgy, hogy a nemzetközi érintkezésben egyenlő mértékeik megkönnyítsék az átszámítást és forgalmat. A tisztán súly szerint mért nyers réz *(aes grave, aes rude)* után állítólag Servius Tullius idejében már rudakba öntött rezet használtak értékmérőül, de ezt még mindig csak mérték. A valódi értékjeggyel ellátott pénz először valószínűleg a Kr e. IV. században került forgalomba, amennyiben ekkor már köralakú rézdarabokat öntöttek.

Ez a pénzdarab mint értékegység *as* és mint súlyegység libra vagy pondo (= font) néven fordul elő. Ezt az egy római font súlyú rézpénzdarabot összefoglalólag as libralisnak mondták. Az as libralis 327·45 grammot nyomott, körülbelül 55 fillért ért és 12 részre, unciára oszlott, vagyis $^1/_{12}$ as = 1 uncia. A legrégibb időből való asok egyik oldalán (az előlapon) valamely istenfej (Janus, Juppiter, Minerva, Hercules, Mercurius, Roma dea), a hátlapján pedig rendesen

[1] Szent István törvényei még ökrökben állapítják meg a főbenjáró bűnök birságait; az izlandiak még ma is barmokban becsülik meg a vagyon értékét; a Hudson-öböli társaság gyakran még manapság is hódbőrökkel számítja fel előlegeit.

hajó előrész *(prora)* látható. Később az as súlya mindig kisebb lett; Kr. e. 264-ben pl. 1/6 fontot nyomott; Kr. e. 40-ben meg már csak egy negyed (¼) unciát. Egészen egyfontos as talán sohasem volt.

Az as részei a következők:

	as v. libra	uncia	súlya grammokban	jele
as v. libra	1	12	327·45	I
deunx (kivonással: de uncia)	11/12	11	300·16	S = = —
dextans	10/12 = 5/6	10	272·88	S = =
dodrans (= de quadrans)	9/12 = 3/4	9	245·59	S = —
bes	8/12 = 2/3	8	218·30	S =
septunx	7/12	7	191·02	S —
semis	6/12 = 1/2	6	163·73	S
quincunx	5/12	5	136·44	= — =
triens	4/12 = 1/3	4	109·15	= =
quadrans	3/12 = 1/4	3	81·86	= —
sextans	2/12 = 1/6	2	54·58	=
scripulum	1/288	1/24	1·137	∋
obulus	1/576	1/48	0·568	jele nincs

E szavak azután általában is jelentenek tizenkettedrészeket, különösen végrendeleti intézkedésben: heres ex asse általános örökös, heres ex dodrante a vagyon ¾-ét, heres ex besse 2/3-át, heres ex quadrante negyedét, heres ex semisse felét, heres ex triente harmadát örökli.

A rómaiak saját legkisebb mértéke a scripulum *(scrupulum:* innen scrupulosus = egész az aprólékoskodásig, aggodalmasan pontos. Értékét és súlyát lásd a fentebbi táblázatban). Még kisebb a császárság alatt forgalomba hozott obulus.

Az ezüstpénz verése Rómában Kr. e. 268-ban kezdődik Az ezüstpénz egysége a sestertius vagy nummus

= 2½ as (26 fillér). Jelzése eleinte L L S, tudniillik libra libra semis, neve a semis tertiusból (= harmadfél) lett, később I I S, vagy a két első vonalat összekapcsolva H. S.; ennek kétszerese a quinarius = 5 as, jelzése v; négyszerese a denarius = 10 as (105 fillér, körülbelül egy korona), jelzése X vagy ⧖. Ettől kezdve a számítás egysége a sestertius lesz, számnévvel pl. mille nongentos quinquaginta nummos = 1950 sestertius. Több ezernél a rövidített plur. genitivust (sestertiorum helyett = sestertiûm) sing. nom. neutriusnak tekintve és a millia szót kihagyva a sestertium, illetőleg sestertia 1000 sestertiust jelentett. Teszem sexcenta sestertia = sexcenta (millia) sestertia, vagy sestertium = 600.000 sestertius. Rövidítve írásban és feliratokon pl. H S X = decem (millia) sestertia, vagyis 10.000 sestertius; decies (centena millia) sestertium = 10 × 100.000 = 1 millió sest.

Aranypénzt Kr. e. 217 óta vertek Rómában 60, 40 és 20 sestertiusos darabokban. Azonban az arany súlyában oly nagy ingadozás észlelhető, főleg a császárok korában, hogy Constantinus végre a folyton kisebbedő arany *(aureus*, illetőleg ekkor már *solidus)* súlyát $^1/_{72}$ librában, 4·548 grammban állapítja meg, melynek aranyértéke 14·92 korona. De még ebben a korban is előfordul az arany rúdalakba öntve és súly szerint mérve; ilyen aranyrudakat találtak a háromszékmegyei Kraszna határában.

a) *Hosszmértékek.*

Az újabb kutatások megállapították, hogy a mértékek eredetét is Aegyptusban és nem Babylonban kell keresnünk.

Miként a mértékek nevei is mutatják, a hosszúságok mérésére kezdetben az emberi test részeit használták. A görögök és rómaiak hosszmértékben a leg-

kisebb egységül az ujjat, ujjnyi szélességet *(digitus* = 18·5 mm.) fogadták el. Ezt véve alapul:

1 láb *(pes)* = 16 digiti, vagyis körülbelül 30 cm.

1 rőf *(cubitum)* = 1½ láb, vagyis körülbelül 45 cm.

1 lépés *(gradus vagy gressus)* = 2½ láb, vagyis körülbelül 74 cm.

1 kettős lépés *(passus)* = 5 láb, vagyis körülbelül 1·5 m.

1000 passus vagy milliarium = 1 római mérföld, vagyis körülbelül 1·5 km.

5000 passuum = 1 földrajzi mérföld, vagyis körülbelül 7·5 km.

Előfordul mértékül még a pollex = a hüvelykujj szélessége, melyből 12 pollices = 19 digiti és a palmus = a kéz szélessége, melyből 4 palmi = 1 láb.

b) *Térmértékek.*

A térmértékek egysége a hold *(iugerum)* = egy 80 m hosszú és 40 m széles terület, vagyis 2523·34 m². Az erdőmérésnél a 800 hold *(iugera)* terjedelmű *saltus* szolgált egységül.

c) *Ürmértékek.*

Az ür- vagy köbmérték a két legfőbb termék: a gabona és bor szerint kétféle.

A bor mérésére való a culeus = 525 liter = 20 amphora;

1 amphora = 2 urnae;

2 urnae = 8 congii,

8 congii = 48 sextarii;

48 sextarii = 576 cyathi; egy *cyathus* tehát valamivel kisebb, mint egy liter.

A gabona mérésére szolgált a

modius = 8·75 liter és a

medimnus = 6 modii, körülbelül 50 liter.

12. A római időszámítás.

A rómaiaknál már a legrégibb időben megvolt az évnek *(annus)* négy részre (tavasz, nyár, ősz és tél) való fölosztása, csakhogy az ősz kezdetét a Lantcsillagzat *(Lyra)* letüntéhez kötötték, vagyis augusztus hó közepe tájára tették.

Az éveket a Kr. u. VI. évszázig jobbára consulaik szerint számították, kiknek nevét a fasti Capitolini jegyzéke őrizte. Például a Kr. e. 63. év helyett ezt mondták: M. Tullio Cicerone et C. Antonio consulibus, vagy röviden Cicerone consule. Azonban Augustus korában már Róma város alapításától (Ab Urbe condita), vagyis M. Terentius Varro szerint (a 6. Olympias 3. évétől, azaz) Kr. e. 753-tól kezdtek számítani. A királyok elűzése után (Kr. e. 509.) természetesen ez az év lett a számítás kiinduló pontja ilyen jelzéssel: post reges exactos. Teszem anno 691. ab Urbe condita vagy post Urbem conditam (= p. U. c.) = anno 447. post reges exactos.[1]

Később ezt az időszámítást is kiszorította keleten a byzanci indictio-számítás, mely hihetőleg adóévet jelentett és 15 ilyen adóév tett ki egy indictiós időközt. Virág Benedek «Szent István» c. tört. szakaszának egyik jegyzetében olvassuk: «Verbőczi (Pars. I. Tit. XI.) Istvánnak megkoronáztatását 1001. esztendőre tette; de Verbőczit visszaverik, kik p. o. a sz.

[1] Az a. U. c. adott éveket úgy számítjuk át Kr. e. évekre, hogy kivonjuk 753-ból, Róma város alapításának évéből. Például 691. a. U. c. = 62. a. Chr. n., mert 753—691 = 62. Ha pedig Kr. e. évet akarunk átszámítani a. U. c. esztendőre, akkor azt vonjuk le 753-ból; tehát Kr. e. 62. = a város alapításától számított 691. esztendővel, mert 753—62 = 691. Ugyanígy kapjuk meg a 447. évet post reges exactos, ha 62-őt levonunk 509-ből, a királyok kiüzetésének évéből.

mártoni diplomának végén olvassák: Anno dominicae incarnationis MI *Indictione* XV. anno Stephani primi regis Vngrorum secundo». Nyugaton pedig a Dionysius apáttól behozott keresztény időszámítás jött használatba, mely a város alapításától számított 754. év végére tette Krisztus Urunk születését.

A tíz hónapra (Martius, Aprilis, Maius, Junius, Quintilis, Sextilis, September, October, November és December) való felosztást egyenesen Romulusnak tulajdonítják. A régi írók állítása szerint Martius, Maius, Quintilis és October 31, a többi 30, az egész holdév tehát 304 napból állott. Numa vagy Tarquinius Priscus a tíz hónaphoz még kettőt (Januariust és Februariust) csatolt és a hónapok közül Martius, Maius, Quintilis és October 31, Februarius, az év utolsó hónapja 28, a többi 29 napot számlált és így az egész holdesztendő 355 napot tett ki. De idővel ezen lunaris, vagyis a hold járása szerint igazodó évszámításból nagy zavarok lettek, mert lassankint a hónapok egyáltalán nem vágtak össze az évszakokkal. Hogy tehát a zavarokat megszüntessék és összeegyeztessék a lunaris évet a 365¼ napból álló solaris, azaz a nap járása szerint szabályozott csillagászati esztendővel, Februarius 23. és 24. napja közé minden második évben egy 22—23 napból álló külön hónapot *(mensis intercalaris)* szúrtak be *(intercalare)* és csak ennek a hónapnak lepergése után következett Februarius öt utolsó napja. De így meg kelleténél hosszabb lett az év.

Julius Caesarra várt a nagy feladat, hogy a naptárt gyökeresen reformálja és megteremtse a róla nevezett Julianus-naptárt *(Calendarium Julianum)*, melyet régebben az egész Kelet-Európa elfogadott és a görög meg az orosz egyház ma is használ, de ha a jelek nem csalnak, valószínűleg már nem sokáig. Caesar mint pontifex maximus Sosigenes, híres alexandriai csillag-

vizsgáló *(astronomus)* támogatásával akkép segített a bajon, hogy 46-ban, midőn a római év már 67 nappal maradt el a csillagászati évtől, a Februariusba szúrt rendes 23 napos mensis intercalarison kívül November és December közé két névtelen — 34 és 33 napos — hónapot iktatott, vagyis összesen 90 napot intercalált. Ezen 445 napos év *(annus confusionis ultimus)* leteltével behozta a 365 napból álló egyiptomi napévet és a tíznapos többletet úgy osztotta el, hogy Martius, Maius, Quintilis (mely utóbbi épen Caesar tiszteletére ettől kezdve Julius lett), Sextilis, October, December és Januarius 31, Februarius 28, a többi hónap pedig 30 napot kapott.

Legnagyobb érdeme Caesárnak, hogy behozta a négyéves ciklust, azaz elrendelte, hogy a napévben is minden egyes esztendőben fönmaradt öt óra 48 percet és 48 másodpercet négyévenként egy napnak vegyék és annak fejében Februarius 24-ikét kétszer számítsák. Így lett az egyik huszonnegyedike ante diem sextum Calendas Martias, a másik a. d. *bis* sextum Cal. Martias. Ettől a közbeszúrt naptól kapta a szökőév az annus bissextilis nevét. Azonban a pontifexek félreértették Caesar azon rendelkezését, hogy «quarto quoque anno», vagyis minden negyedik esztendőben legyen az intercalatio és 36 éven keresztül minden harmadik esztendőben szúrtak be egy-egy napot és így kilenc helyett hibásan 12 intercalaris napot iktattak be.

Ezen a bajon aztán Augustus segített olyanformán, hogy 12 éven át nem engedte meg az intercalatiót és így Kr. u. 8-ban már eltünt a háromnapos többlet és az időszámítás visszazökkent a rendes kerékvágásba. Ezért nevezték el tiszteletére a Sextilist Augustusnak. Mivel azonban a Julianus-naptár szerint még mindig 11 perc és 12 másodperccel hosszabb volt az

év, mint a nap járása szerint kellett volna, XIII. Gergely pápa Kr. u. 1582-ben olyanformán javított rajta, hogy az addig mutatkozó tíznapos szaporulatot elhagyta és elrendelte, hogy minden 400 évben három szökőnappal kevesebbet számítsanak. Ez a mi időszámításunk is.

A rómaiak keltezése egészen eltér a mienktől. A rómaiak ugyanis minden hónapban három határnapot jelöltek meg: Calendae, Nonae, Idus és ezekhez viszonyítva állapították meg valaminek keltét, vagyis a dátumot. Calendae a hónap első, Nonae az ötödik, az Idus pedig a tizenharmadik napja volt; de Martius, Maius, Julius és October (az emlékeztető, vagyis memoriale szerint: milmo) hónapokban a Nonae a 7., az Idus meg a 15-ikére esett. A határnapokat egyszerű abl. temporisszal így szokták mondani: Calendis Januariis, Nonis Februariis, Idibus Martiis stb.

De ha a datum nem a határnapokra esett, akkor

a) Nonae és Idusnál ezt az irányító szabályt követték:

Nonae vagy Idus + 1—D (vagyis datum = keresett nap ?)

Eszerint január 3-ik napja, mivel Nonae előtt esett, Nonae Januariae, vagyis 5 + 1—3 = III., szóval a 3-ik nap Januarius Nonae-ja előtt és így mondták: ante diem tertium (ante) Nonas Januarias, rövidítve: a. d. III. Non. Jan., vagy még rövidebben és abl. temporisszal: III. (= tertio) Non. Jan.

Vagy pl. július 10-ikét így számították, mivel Idus előtt volt:

Idus Juliae, vagyis 15 + 1—10 = VI., más szóval 6. nap Julius Idusa előtt és ekkép fejezték ki: ante diem VI. Idus Julias = a. d. VI. Id. Jul., vagy még rövidebben: VI. (= sexto) Id. Jul.

b) Ha ellenben a legközelebbi határnap a követ-

kező hónap elseje, azaz Calendaeje volt, akkor ehhez a szabályhoz alkalmazkodtak:

M (= mensis, a hónap 31., 30. vagy 29., 28. napja) + 2—D = ? E szerint pl. október 18-ikát így vetették ki:

31 (októberben ennyi nap van!) + 2[1]—18 = XV., vagyis a 15. nap November elseje (Calendaeje) előtt és így olvasták le: ante diem XV. Calendas Novembres = a. d. XV. Cal. Nov., vagy erősen rövidítve: XV. Cal. Nov.

A határnapok előtti napot pridienek nevezték. Teszem pridie Idus Februarias = febr. 12-én.

A rómaiak kezdetben a nappalt négy részre osztották. A nappali időnek körülbelül első negyedrésze volt a mane (reggel), második negyede ad meridiem (délelőtt), a harmadik de meridie (délután) és a negyedik része suprema (sc. tempestas diei = alkonyat). Csak miután Kr. e. 263-ban megismerkedtek a napórával *(solarium)*, azóta kezdték a nappalt 12 részre osztani. De mivel a nappal hosszúsága az évszakok szerint nagyon változott, kénytelenek voltak az egyes órák tartamát majd hosszabbra, majd rövidebbre szabni.

Az éjjelt is 12 részre, vagyis négy vigiliaere osztották. Este 6—9-ig tartott az első, 9—12-ig a második, 12—3-ig a harmadik és 3—6-ig a negyedik vigilia. A napszállttától, illetőleg este hat órától számított első három órát népies pontatlansággal prima faxnak nevezték (v. ö. a magyar gyertyagyujtáskor kifejezéssel); rá három órára lett éjfél [*media nox; de media nocte* = mindjárt éjfél után], ezután következett éjféltől az öreg éjszaka *(nox incubia vagy intempesta)* egész

[1] Azért adtak hozzá kettőt, mert úgy a kezdő-, mint a határnapot számították.

hajnalhasadtáig *(diluculum)*, vagy kakaskukorékolásig (gallicinium).

Egyébként ez a mellékelt táblázat feltünteti az összes előforduló keltezési eseteket:

A mi dátumunk	31 napos hónapok: Martius, Maius, Julius, October	31 napos hónapok: Januarius, Augustus, December	30 napos hónapok: Aprilis, Junius, September, November	28, ill. 29 napos hónap: Februarius
1.	Calendis	Calendis	Calendis	Calendis
2.	VI. (Nonas)	IV. (Nonas)	IV. (Nonas)	IV.
3.	V. (Nonas)	III. (Nonas)	III. (Nonas)	III.
4.	IV. (Nonas)	pridie Nonas	pridie Nonas	pridie nonas
5.	III. (Nonas)	Nonis	Nonis	Nonis
6.	pridie Nonas	VIII. (Idus)	VIII. (Idus)	VIII. (Idus)
7.	Nonis	VII. (Idus)	VII. (Idus)	VII. (Idus)
8.	VIII. (Idus)	VI. (Idus)	VI. (Idus)	VI. (Idus)
9.	VII. (Idus)	V. (Idus)	V. (Idus)	V. (Idus)
10.	VI. (Idus)	IV. (Idus)	IV. (Idus)	IV. (Idus)
11.	V. (Idus)	III. (Idus)	III. (Idus)	III. (Idus)
12.	IV. (Idus)	pridie Idus	pridie Idus	pridie Idus
13.	III. (Idus)	Idibus	Idibus	Idibus
14.	pridie Idus	XIX.	XVIII. (Calendas)	XVI. (ill. XVII.)
15.	Idibus	XVIII.	XVII. (Calendas)	XV. (« XVI.)
16.	XVII. (Calendas)	XVII. (Calendas)	XVI. (Calendas)	XIV. (« XV.)
17.	XVI. (Calendas)	XVI. (Calendas)	XV. (Calendas)	XIII. (« XIV.)
18.	XV. (Calendas)	XV. (Calendas)	XIV. (Calendas)	XII. (« XIII.)
19.	XIV. (Calendas)	XIV. (Calendas)	XIII. (Calendas)	XI. (« XII.)
20.	XIII. (Calendas)	XIII. (Calendas)	XII. (Calendas)	X. (« XI.)
21.	XII. (Calendas)	XII. (Calendas)	XI. (Calendas)	IX. (« X.)
22.	XI. (Calendas)	XI. (Calendas)	X. (Calendas)	VIII. (« IX.)
23.	X. (Calendas)	X. (Calendas)	IX. (Calendas)	VII. (« VIII.)
24.	IX. (Calendas)	IX. (Calendas)	VIII. (Calendas)	VI. (« VII.)
25.	VIII. (Calendas)	VIII. (Calendas)	VII. (Calendas)	V. (« VI.)
26.	VII. (Calendas)	VII. (Calendas)	VI. (Calendas)	IV. (« V.)
27.	VI. (Calendas)	VI. (Calendas)	V. (Calendas)	III. (« IV.)
28.	V. (Calendas)	V. (Calendas)	IV. (Calendas)	pridie Calendas ill. III.
29.	IV. (Calendas)	IV. (Calendas)	III. (Calendas)	pridie Calendas
30.	III. (Calendas)	III. (Calendas)	pridie Calendas	
31.	pridie Calendas	pridie Calendas		

INDEX.

A

acies 81
acta 37
actio 53
actor 144
actuariae (naves) 101
adoptio 149
adoratio 134
advocatus 48
aedes 122
aedicula 122
aediles 57
aeneatores 86
aerarium 10
aes 199
Aesculanus 109
Aesculapius 122
ager publicus 79
agmen 96
agones 143
alae 85
alba linea 138
album (iudicum) 47
album senatorum és equitum 56
alea 173
alveus 173
ambarvalia 131
ambitus 39
Ampeluhm (Zalatna) 77
amphiteatrum 141
ampliatio 53
anathemata 135
ancilia 130
antestari 48
apex 124
apodyterium 176
apparitores 64
Apollo 113
Apulum (Gyulafehérvár) 96
aquae 175, 189
aquila 93
aquilifer 93
Aquincum 74, 95
arbiter 47
arena 137
arma 90
arma lusoria 142
aries 97
Argentinus 104
armilla 103
arrogatio 149
Arvales (fratres) 131
as 199
assertor 25
atrium 159
auctorati 140
auctoritas (patrum v. senatus) 32, 34, 36
augurale 94
augures 127
auxilia 85
axamenta 130.

B

ballista 99
balnea 175
balteus 91
basilica 190
bellaria 170
bestiarius 142
bidental 129
biremis 101
bracca 90, 180
Brigetio (Ó-Szőny) 73
Bubona 109
bucinatores 87
bustarii 139
bustum 139.

C

calda 169
caldarium 176
camea 194
campus Martius 13
canabae 75, 95
candidatus 32, 39
canis, canicula 173
capillamentum 182
Capitolium 12
capitis deminutio 23
capite censi 20
Carnuntum (Petronell) 73
carcer, carceres 6, 9
catapulta 99
cataphractus (miles) 92
catella 104
causae 46
castra 93
cella pauperum 170
censor 54
census 19
centuria 20, 81
centurio 89
Ceres 117
cestrum 196
cinerarium 146
cingulum 177
circus 136
cisiarii 198
cives, civitas 23
civitates foederatae 68
clarigatio 127
classis 19, 101
clientes 5, 18
clipeus 91
cloaca maxima 6
coemtio 151
coena 168
cohors 83
c. praetoria 87
collegia 124
coloniae 68
columbarium 146
columnae 191
colum nivarium 173
Comitium 6
Comitia 28
commissatio 172
compluvium 159
conclamatio 145
confarreatio 151
conperendinatio 53
conscripti (patres) 37
consecratio 183
consentes (dii) 111
consualia 136
consul 43
consultum 36
contubernium 95
conventus 69, 70
conviva, convivium 168
cornicines 20, 87
corona (civica, navalis etc.) 104
corvus 98
cothurnus 144
crates 93
crista 90

cruralia 180
cryptoporticus 167
cuneus 141
curia, curio 5
cursus 139
cursus honorum 38
custodia 95
custos urbis (praefectus urbi) 27, 63
Cybele 118.

D

Dacia 75
decemviri leg. scrib. 63
decemviri lit. iudicandis 61
decanus 95
decimatio 105
decemviri 63
decretum (senatus) 37
decuma 79
dediticii 24
delubrum 123
denarius 201
deportatio 54
desertio 105
designatores 144
destrictorium 176
Diana 116
dictator 62
dies comitialis 30
dii 110
dilectus 84
dirae (execrationes) 133
diribitorium 13, 32
discidium 152
discus 139
divinatio 52
divortium 152
dolabrae 97, 98
Drobetae (Turn-Severin) 76
duumviri perduellionis 49
dux 88.

E

edictum 44
Edusa 109
emancipatio 149
encaustica 196
Epona 109
Equiria 136
equites 81
Eravisci 75
execrationes 133
excubiae 95
exedrae 167
exercitus perpetuus 84
exilium 54
expeditus (miles) 96
expiatio 133
evocati 87.

F

fabri 20, 86
falx muralis 98
familiae (gladiatorum) 141
fanum 123
fasces 28, 42
fasciae 180
fasti 9
februare, februum 131
feminalia 180
ferculum 169
Feriae Latinae 3
fetiales 126
fiscus 80
flamines 129
frumentatio 79
focus 123, 159
foedus 67
formula 49
forum 9, 12
frigidarium 176
fritillus 173
fullones 179
funda, funditores 91, 92

furca 96, 98
fuscina 142
fustuarium 105.

G

galea 90
galerus 180, 182
genius 119
gens 5
gladiatores 141
gladius 82, 91
glandes 92
glyptica 194
grallae 175
gradus deiectio 105
graecostasis 9
gratulationes 133
greges (gladiatorum) 141
groma (gruma) 93
gustatio, gustus 169.

H

harpago 102
haruspices 128
hasta, hastile 91
hastati 82
hostia 135
hostis 24
hypocaustum 165.

J

iactus 173
Janus 117
ientaculum 168
ignominia 105
imaginiferi 93
immunis 105
impedimenta 86
impeditus (miles) 96
imperator 89, 105
imperium 28, 30, 41
impluvium 159
indigites 121
infamia 144
infulae 135
ingenuus 23, 25
insignia 28
instaurare 135
insula 162
intaglio 194
interdictio 54
interregnum, interrex 27
intervallatio honorum 39
intestatus 153
Italia 14
itineraria 197
iudex 46
iudicium 46
iugerum 202
Juno 114
Juppiter 111
ius privatum et publicum 23
ius intercedendi, ius prensionis 59
ius gentium 24
ius Latii v. Latinum v. Latinitatis 68
iustitium 48.

L

labrum 176
lacerna 180
laena 180
lagenae 183
lanista 141
laquear 163
lararium 162
Lares 120
Larvae 120
Latona 122
latrones, latrunculi 174
laudatio funebris 146
lavacrum 167
lavatrina 176

lectica 197
lectisternium 133
lectus funebris 146
legati 89
legio 81, 84
Lemures 120
lex : lex Canuleia 21
lex Ogulnia 21
leges Liciniae-Sextiae 21
lex Servilia repetundarum 53
libatio 134
libelli 141
Liber (Bacchus) 119
liberi 24
libertinus 24
libertus 24
libra 199
Liburna (navis) 102
lictor 64
ligula 172
lithostrotum 163
liticines 87
lituus 87, 127
lixae 86
locarii 141
locus consularis 172
lorica 82, 90
Luceres 5
ludi (circenses, gladiatorii, scenici) 136
ludi gymnici 139
Luna 119
Lupercal, Lupercalia, Lupercus 4
Luperci 131
lustratio 133
lustrum 56.

M

magister equitum 62
magister bibendi 172
magistratus 38
maiestas 50
malleoli 98
mancipium 25
Manes 120
mangones 25
mansio 198
manipulus 82
mantela 172
manumissio 25
mappa 138
Mars 112
materfamilias 150
matrimonium 150
Megalesia 118
mensarius 184
Mercurius 114
meridiatio 168
meta 137
metalla 79
micatio 174
miliarium aureum 11
Minerva 115
missio ignominiosa 105
missus 138
Mithras 122
mola salsa 132
morbus comitialis 31
Mulciber 114
mulsum 169
multa 80
municipia 68
munifex 105
muscae 172
musciculus 97
musica 196
mutatio 198.

N

naeniae 146
Napoca (Kolozsvár) 76
natatorium 167
naumachia 139
Nauportus (Ober-Laibach) 72

navis, navalia 101
necropolis 147
nobiles, nobilitas 21
nodus 181
nomen (praenomen, cognomen) 154
nomen gentile 154
nomenclator 170
nummus 200
nuptiae 152.

O

obsecrationes 133
obsidio 96
ocreae 82, 90
odeum 143
oeci 162
onager 99
opera publica 54
oppidum 137
optiones 89
oppugnatio 97
opus musivum 163
orchestra 144
Orcus 119
ordo (senatorius, equester) 22
ossarium, ossuarium 146
ovatio 107
ovile 13.

P

paenula 180
Pales, Palilia 4
palla 181
paludamentum 180
Pannonia 72
Pantheon 13, 191
paranymphae 152
parasitus 172
parma, parmula 91, 92
paterfamilias 149
pater fiduciarius 149
pater patratus 127
patres, patricii 5, 18
patria potestas 148
patronus 48
pavimentum sectile v. vermiculatum 163
peculium 149
pedarius (senator) 36
penates 159
peregrini 23
peregrini dii 121
peristylium 161
peroratio 49
persona 144
petasus 181
petitor 38
phalanx 81
phalera 103
pharetra 92
phimus 173
pileus 180
pilum 82, 91
Pirustae 76
plebiscitum 57
plebs 18
pluteus 97
Pluto 119
podium 138
pomoerium 6
pons 8
pontifices 125
popa 135
portae 8, 137
porticus 167
portoria 79
posta 197
postulatio, postulator 52
Potaissa (Torda) 77
potestas 28
Potina 109
praeco 64

praefecturae 68
praefectus praetorio 88
praefectus urbi 27, 63
praeficae 146
praetor 44
praetorium 87
praetorianus (miles) 87
prandium 168
primitiae 134
princeps civium 66
princeps iuventutis 56
princeps senatus 35
principes 82
probatio 49
proconsul 40
procurator 70
profanus 123
proletarius 20
prolusio 142
promulsis 169
propinare 173
propraetor 40
proquaestor 40
prora 101
provincia 15
publicani 57, 71
pugio 91
pugilatio 139
pulpitum 143
puppis 101
puteal (Libonis) 11.

Q

Quadi 74
quaesitor 60
quaestiones perpetuae 50, 51, 60
quaestores 60
quaestorium 94
quincunx 82
quinquatrus 115
quinquertium 139.

R

Ramnes 5
Rhea (Magna mater stb.) 118
rheda 198
recuperatores 47
Regia (domus) 9, 10
relatio 35
relegatio 54
repudium 152
retiarius 142
reus 51
rex 27
rex bibendi 172
rex sacrorum 126
rhyparographus 195
rica v. ricinium 181
Robur (carcer Mamertinus) 6, 9
rogatio 35
rostra 9, 10
rota 175
rudis 142.

S

sacellum 123
sacramentum 84
sacrificia 134
saepta 13, 32
saepta Julia 13
sagitta 92
sagum 90, 180
Salii 130
Salinae (Felvinc) 77
salinae 79
saltus 139, 202
sarcinae 96
sambuca 98
Sarmata — jazygi 74
Sarmizegethusa (Várhely) 77

Saturnus 117
scalae 97
scipio eburneus 28
scissor 170
scorpio 100
scribae 64
scriptura 79
scutum 82, 91
secutor 142
secretarium 11
sella curulis 28
senaculum 9
selecti (dii) 117
senatus 34
senio 173
sepulchrum inane 145
servi 24
sestercius 200
Sibyllini libri 110
Sibyllini sacerdotes 126
signum 83, 92
signifer 93
sigma 172
sinus 178
socii 24, 85
spina 137
Sol 119
spoliarium 142
spolia opima 107
sponsalia 151
stipendium 80, 85
stola 181
structor 170
suadere 29
suffibulum 132
suggestum 94
suovetaurilia 56
supplicatio 133
synthesis 172.

T

tabernaculum ducis v. praetorium 94
tablinum 161
tabularium 10
tabulatum 101
talus 173
templa 122
tentorium 95
tepidarium 176
terebra 97
tessera 32, 95, 144
testamentum 153
testudo 97
theatrum 143
thermae 175
Ties v. Titienses 5
toga 178
tolleno 98
toreutica 194
tormenta 98
torques 103
trabea 55
tresviri, triumviri 61
triarii 82
tribunal 94
tribuni militum 89
trib. mil. consulari pot. 64
tribunus celerum 27
tribuni plebis 58
tribus 5
tributum 80
triclinium 162, 171
tridens 142
tripudium 128
triremis 101
triumphus 105
triumviri capitales v. nocturni 61
tropaeum v. tropeum 107
tubicines 87
Tullianum 9
tunica 177
turbo 175
turma 81
turris ambulatoria 98
tutulus 182.

U

umbilicus (Romae) 11
umbo 178
umbra 172
unctorium 176
urna feralis 147
ustrina 147
usus 151
uxor 152.

V

vadimonium 49
Vagitanus 109
vallum 93
vasa 194
vectigalia 79
velites 82
velum 101, 144
venabulum 175
venationes 142
ventilatio 142
Venus 115
Venus Libitina 146
vericulum 196
ver sacrum 134
verutum 91
Vesta 116
Vestales (virgines) 131
vestibulum 160
veterani 86
vexillarius, vexillum 93
via 8, 94
viatores 64
vicesima libertatis 80
victima 135
vigiliae 95
villa publica 13
villae 166
villicus 166
vina 183
vindex 25
Vindobona (Wien, Bécs) 73
vinea 97
vitis 89
vittae 135
viridarium 166
vivarium 166
volumen 157
vomitorium 141
vota 134
Vulcanus 113.

Felhasznált művek:

Dr. C. Krieg: Grundriss der römischen Altertümer. Freiburg, 1889. — Prof. N. Moreschi: Antichità private dei Romani. Milano, 1902. — F. G. Hubert: Antichità publiche Romane. Milano, 1902. — Szilasi-Church: Római élet Cicero korában. Bpest, 1886. — Pecz V.: Ókori Lexikon. I—II. Bpest, 1902, 1904. — A Cybulski-képekhez csatolt magyarázó füzetek. — Ménard René: Az ókori művészet története. Bpest, 1885. — Pasteiner Gy.: A művészetek története. Bpest, 1885. — Bozóky Alajos dr.: Római világ. Bpest, 1884. — Márki S. dr.: Az ókor története. Bpest, 1912. Főleg elhunyt munkatársam, Reiszer Ottó, ezeken kívül felhasználta a következőket is: Bojesen Hoffer-Kubitsek: Kurzgefasstes Handbuch der röm. Antiquitäten. — Zoeller: Röm. Staats- und Rechtsaltertümer és Ivan Müller: Handbuch der Klass. Altertumswissenschaften archeol. köteteit is stb.

A felsoroltak mellett az egyes kérdéseknél számos, apróbb-nagyobb értekezést, monografiát is áttanulmányoztunk (pl. Winnefeld: Die Villa des Hadrian bei Tivoli. Berlin, 1895. — I. Centerwall: Spartiani Vita Hadriani comment. illustrata. Upsala, 1870. — F. Gregorovius: Der Kaiser Hadrian. Stuttgart, 1884. stb.), melyek egy részét idéztük is; soknak a jelzése azonban a legnagyobb részben törült jegyzetekkel együtt elmaradt.

TARTALOM.

Oldal

Bevezetés 3
1. Róma fekvése és alapítása 3
2. Róma őslakói... 4
3. A város külső fejlődése, terjeszkedése és építkezése a királyság, köztársaság és császárság korában 5
a) A város területén: Forum. — Capitolium. — Campus Martius. — Circus. — Csatornák. — Utak. — Kapuk. — Hidak. — Vízvezetékek. — Színházak. — Fürdők.
b) Róma terjeszkedése a városon kívül, világbirodalommá növekedése: Italia. — Provinciák.

I. Állami régiségek.

1. A római államélet kialakulása 18
Alkotmányos küzdelmek. — Servius Tullius alkotmánya.
2. A római birodalom lakosságának politikai felosztása ... 22
a) A polgárjog szempontjából. (Statu civitatis.) — A polgárjog fogalma, kiterjesztése, elvesztése. — Cives és peregrini.
b) A szabadság szempontjából (statu libertatis): ingenui, libertini, servi.

A) *Az államhatalom gyakorlása.*

1. A királyság alatt... 26
A király. — Comitia curiata. — Senatus.
2. A köztársaság idejében 28
A nép. — A népgyűlések. — Comitia curiata. — Comitia centuriata. — Comitia tributa. — Senatus. — Magistratus. — Magistratus ordinarii: Consul. — Praetor.

Igazságügy.

1. Polgári törvényszékek... 46
A bírák. — A tárgyalás in iure és in iudicio.
2. Bűnügyi biráskodás 49

Oldal

Tárgyalás a comitia előtt. — Quaestiones perpetuae. — Büntetések. — Censor. — Aediles. — Tribuni plebis. — Quaestores. — Magistratus minores. — Magistratus extraordinarii: Dictator és magister equitum. — Interrex. — Decemviri legibus scribendis. — Tribuni militum consulari potestate. — Magistratusok szolgái.

3. A császárság 65

B) *Állami közigazgatás. (Administratio.)*

1. Italia kormányzása 67
2. A provinciák 69
3. A római kultúra nyomai hazánkban (Dacia és Pannonia) 72
4. Róma pénzügye... 78

C) *Hadsereg.*

Történeti áttekintés 81
Sorozás, szolgálati idő. — Zsold, élelmezés. — A hadsereg alkotó részei. — A vezér és tisztikar. — Ruházat, fegyverek. — Hadijelek. — A tábor. — A hadsereg menetelése. — A várostrom. — A hadigépek. — Az antik lövegek kipróbálása. — A hajóhad. — Katonai jutalmazások és büntetések. — A diadalmenet.

II. Vallási régiségek.

A) A rómaiak vallása 108
B) Az istentisztelet tárgyai: az istenek 110
1. Dii maiores 111
a) Consentes: Juppiter, Neptunus, Mars, Apollo, Volcanus, Mercurius, Juno, Minerva, Venus, Diana, Vesta, Ceres.
b) Selecti 117
Saturnus, Janus, Rhea, Orcus, Liber, Sol, Luna, Genius.
2. Dii minores 120
Lares, Pales, Faunus, Terminus, Flora stb.
3. Dii peregrini 121
Aesculapius, Latona, Castor és Pollux, Isis, Serapis, Juppiter Dolichenus stb.
C) Az istentisztelet helye: Templum, aedes, sacellum, fanum, delubrum... 122
D) Az istentisztelet végrehajtói: A papok 124
1. Vezető papi testületek... 125
Pontifices: — Rex sacrorum. — Sacerdotes Sibyllini. — Fetiales.

Oldal
2. Jövendőmondók 127
Augures. — Haruspices.
3. Egyes isten szolgálatában állók 129
Flamines. — Salii. — Fratres Arvales. — Luperci. — Virgines vestales.
E) Az istentisztelet módjai 133
1. Imádság. 133
2. Áldozat 134
3. Nyilvános játékok 136
a) Ludi circenses.
b) Ludi gladiatorii.
c) Ludi scenici.
F) Temetkezési szertartások 145

III. Magánrégiségek.

A) A magánjog: Családjog 148
Apai hatalom. — Házasságjog. — Végrendeleti és örökösödési jog. — Adósságjog.
B) A római gyermek elnevezése, nevelése és oktatása ... 154
C) A magánélet nevezetesebb mozzanatainé s szükségletei.
1. A római ház... 159
2. Nyaralók 166
3. Az étkezés rendje, módja és helye 168
4. Társas- és gyermekjátékok, szórakozások 173
5. Fürdők 175
6. Ruházkodás 177
7. Gazdálkodás 182
8. Ipar, kereskedelem és egyéb megélhetési módok ... 184
9. A római művészet 185
10. Az utazás, közlekedési eszközök, posta 197
11. A pénz, súly és mértékek 198
12. A római időszámítás... 203

SZENT ISTVÁN KÖNYVEK

Katholikus kultúrát fejleszteni, *katholikus tudományt* terjeszteni és népszerűsíteni, ez a hivatása a *Szent-István-Társulatnak*, ez a hivatása a kiadásában megjelenő **Szent István könyveknek.**

A **Szent István könyvek** sorozata az emberi tudás minden ágát fel akarja karolni. A **Szent István könyvek** a tudomány mai színvonalán mozognak. Oly stílusban óhajtjuk e könyveket megjelentetni, amely alkalmassá teszi őket arra, hogy minden művelt egyén érdeklődéssel olvashassa, de súlyt helyezünk arra is, hogy a **Szent István könyvek** mindegyike a katholikus világnézetnek legyen beszédes hirdetője.

A SZENT ISTVÁN KÖNYVEK sorozatából eddig megjelentek:

1. *Zubriczky Aladár dr.:* Jézus élete és a vallástörténet. (Elfogyott.)
2. *Wolkenberg Alajos dr.:* A teozófia és antropozófia ismertetése és bírálata.
3—4. *Wolkenberg Alajos dr.:* Az okkultizmus és spiritizmus multja és jelene. (Elfogyott.)
5—6. *Balanyi György dr.:* A szerzetesség története.
7—8. *Alszeghy Zsolt dr.:* A XIX. század magyar irodalma.
9. *Miskolczy István dr.:* Magyarország az Anjouk korában.
10. *Palau-Timkó Jordán:* Krisztus útján. A katholikus tevékenység főelvei.
11. *Quadrupani-Babura László dr.:* Útmutatás jámbor lelkek számára.
12. *Prohászka Ottokár:* Elbeszélések és utirajzok. (Elfogyott.)
13. *Trikál József dr.:* Természetbölcselet.
14. *Bognár Cecil dr.:* Értékelmélet.
15. *Prohászka Ottokár:* A bűnbocsánat szentsége.
16. *Babura László dr.:* Szent Ágoston élete.
17. *Lepold Antal dr.:* Szalézi szent Ferenc válogatott levelei.
18. *Áldásy Antal dr.:* A kereszteshadjáratok története.
19. *Marosi Arnold dr.:* Átöröklés és nemzetvédelem.
20. *Zoltvány Irén dr.:* Erotika és irodalom.
21. *Horváth Sándor dr.:* Aquinói szent Tamás világnézete.
22. *Balogh Albin dr.:* Művelődés Magyarország földjén a magyar honfoglalás előtt.
23. *Marczell Mihály dr.:* A katholikus nevelés szelleme.
24—25. *Motz Atanáz dr.:* A német irodalom története.
26. *Babura László dr.:* Szent Ambrus élete.
27. *Márki Sándor dr.:* II. Rákóczi Ferenc élete.
28. *Kiss Albin dr.:* A magyar társadalomtan története.
29. *Szabó Zoltán dr.:* A növények életmódja.
30. *Weszelszky Gyula dr.:* A rádium és az atomelmélet.
31. *Balanyi György:* Assisi szent Ferenc élete.
32. *Dávid Antal:* Bábel és Assúr. I. Történet.
33. *Fejér Adorján:* Római régiségek.
34. *Balogh József:* Szent Ágoston, a levéliró.
35. *Babura László dr.:* Szent Jeromos élete.
36. *Karácsonyi János dr.:* Szent László király élete.
37. *Miskolczy István dr.:* A középkori kereskedelem története.
38. *Szémán István dr.:* Az újabb orosz irodalom.
39. *Bán Aladár:* A finn nemzeti irodalom története.
40. *Trikál József dr.:* A gondolkodás művészete.
41. *Kühár Flóris dr.:* Bevezetés a vallás lélektanába.